

Марія Паньків

ВІРА

НАДІЯ

ЛЮБОВ

Український архів

Спогадуючи, ми говоримо
з живими і умерлими.
Завдяки
тривкій про нас пам'яті
виживемо.

**Нespoгадування:
смертною нам печаттю!**

Гінтер Грасс

За редакцією
МАРІЇ ПАНЬКІВ

ВІРА НАДІЯ ЛЮБОВ

ТОМ 1

Український архів **УА**

Wira – nadzieja – miłość
Wiara – nadzieja – miłość
Belive – Hope – Love
la Foie – l'Espoir – l'Amour

Редактор
Марія Паньків

Графічно оформив
Володимир Паньків

Історична консультація
Євген Місило

Технічний редактор
Анатолій Кобеляк

Коректорка
Галина Сварник

Видання здійснено за фінансовим сприянням
Фундації Українського Вільного Університету
з осідком в Нью-Йорку (голова управи проф. Петро Гой)
та блаженної пам'яті
Василя Лагошняка з Клівленду (США).

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „UKAR”
Warszawa 2001

ISBN 83-86112-13-1

Wydanie pierwsze
Wydawca: Oficyna Wydawnicza „UKAR”
02-588 Warszawa 48
skr. poczt. 156
tel./fax (0-22) 841-87-56

Objętość: ark. druk. 27
Druk i oprawa: Łódzka Drukarnia Dzielowa S.A.

Місце на присутність

Віра – надія – любов – це книжка про жіночі долі. Про долі тих українських жінок, жертва котрих – корінь національної совісті внукам і правнукам. Це грядущим поколінням невгамовне нагадування, котрої Матері, якої Батьківщини ми діти.

В основі книжки – десять спогадів. Десять життєвих стежин, що виведені з плетива страдницьких доріг, якими йшли сотні, тисячі українок. Ішли в пору війни, в час визвольного пориву та опісля, коли між любов'ю до України і злочином карателі ставили знак рівності. А вони, українські дівчата, дружини, матері, саме оцією любов'ю – до рідних, до землі, до знедаленої, зневаженої і єдиної Батьківщини – жили. І незрадливі у цій любові гинули від ворожих куль, помирали від тортур у тюрмах, терпіли в катівнях, таборах, на засланні, на вигнанні. У їхніх серцях, розумах горіла віра у суть, яку Шевченко подав словами: *Постраждати за Україну – це щастя, це шлях до безсмертя*. І будували вони оце переконання на непохитній вірі в істину, в неминучу Справедливість Господню. Та рятували себе надією, що в дарованому Богом нескінченному, вічному плині життя є, безперечно є місце на їх та їхньої України вільну присутність.

Саме таку любов, віру і надію пригадують нам жінки, слова котрих тримаєте ось у долонях. При-

ходять вони до нас не за примусовим викликом, а за святим правом збереження у чистоті та повноті нашої спільної з ними національної пам'яті. Де-в'ять з-посеред них – колишні зв'язкові Української Повстанської Армії, рятівниці підпільного Українського Червоного Хреста. Майже всі вони були засуджені і в'язнені у Польщі, одна пройшла крізь радянські лагери, інша – польський концентраційний табір в Явожні. Десята, натомість, страждала, як і сотні подібних їй долею українських жінок, лише за те, що була україркою.

Віра – надія – любов – це перший том спогадів жінок у серії історико-документальної мемуаристики Українського Архіву. Зібрала їх у співпраці з УА, по-редакторському оформила і до друку вибрала та підготувала пані Марія Паньків, що вже роками з великою відданістю призбирає і публікує матеріали, присвячені жінкам – жертвам репресій у Польщі. Саме жіноча вразливість Редакторки вплинула також на те, що в книжці цій ліричне й інтимне так природно, часто і гарно сплітається з важкою патріотичною необхідністю.

Праця над цим виданням була можливою завдяки фінансовим пожертвам Союзу українок у Польщі, Світової Федерації Українських Жіночих Організацій та індивідуальних осіб. Друк книжки здійснено за фінансовим сприянням Фондації Українського Вільного Університету з осідком в Нью-Йорку, головою управи якої є проф. д-р Петро Гой, та покійного Василя Лагошняка з Клівленду (США). Всім добродійним жертводавцям Авторка-упорядниця та Видавництво висловлюють щирі подяку.

Роман Галан

Дар пам'яті

За розповіддю Катерини Вітко-Стах «Зозулі»

Подорож пам'яті у молодість завжди така трижовна і зворушлива. Вже понад 50 літ минуло відтоді, коли я і мої ровесники брали участь у визвольній боротьбі. Як неблаганний той час – минає, забирає пам'ять, ми старіємось і по черзі на завжди відходимо пізнавати тайну вічності. Залишаємося в наших ділах, дітях, внуках – і для них моя розповідь-спогад.

Катерина Вітко-Стах «Зозуля».

Мені пощастило народитися в дуже гарному місці на землі – в Ушківцях на Любачівщині. Це невеличке село розташувалося вздовж дороги, що вела з Олешич до Дикова Нового, Старого і далі... Природа тут така чарівна – поблизу пишався великий ліс Горай, що простягався через Милків аж ген під Синяву і далі на Ярославщину. Селом плила річка Перерва і, даруючи свою прохолоду та спокій, відпливала, впадаючи до Любачівки, а далі несла свої води до Сяну.

Радість життя нагло була перервана війною і смертю батька, який помер у молодому віці. Мати залишилася з нами чотирма – двома синами і двома дочками. Великий вплив на наше виховання мав єдиний брат моєї мами – Іван Миц, який жив в Олешичах. Був дуже здібний, мав талант до різьби і малярства. Пам'ятаю деякі його роботи: картини, різьби, портрети Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та інших національних постатей. Він часто бував у нас, читав казки, вірші, розказував цікаві історії, вчив, що треба бути відважним, боронити своє, любити все рідне – мову, землю, родину, хату... Вуйко був справжнім патріотом – на словах і на ділі. Знаю, що віддав частину свого городу під будову Українського будинку, в якому розмістилися: читальня, кооператив і молочарня. За це його переслідувала польська санацийна поліція. Ще перед війною вуйко належав до ОУН, був засуджений, сидів у польському концтраційному таборі в Березі Картузькій. Вийшов на волю, коли вибухнула німецько-польська війна, але недовго тішився свободою, бо з приходом більшовиків його знов арештували. Сидів в тюрмі у Львові і там, у Бригідках, замордований.

Це був неспокійний час. А тому, що ми жили на прикордонні, фронти (німецький, більшовицький), які перекочувались через наші терени, несли з собою багато біди і нещастя. Наші села грабували і нищили, арештовували і вбивали наших людей. Молодь йшла в підпілля, включалась у визвольну боротьбу. Створювалися відділи самооборони.

Першим був створений Олешичський куц самооборони, до якого увійшли переважно хлопці з Олешич, Ушківців, Футорів, Нового і Старого Дикова.

Кущовим був призначений «Кармелюк» з Футорів, а потім «Граб». По якомусь часі кущ розділився з утворенням ще Диківського, яким керував Іван Горайський «Гаєвий». Частина членів цього куща – «Гаєвий», «Сук», «Орел», «Журавель», «Перян» та інші досвідчені і озброєні стрільці, і з ними моя сестра Марійка Вітко «Рожа», яка виконувала функцію санітарки в кущі, – відійшли на терени Милкова, щоб підготуватися до зими.

Кривава осінь 1944

Це сталось на світанку пізньої осені 1944 року. Тоді вперше на нашому терені енкаведисти разом з польською міліцією організували облаву в лісі Горай, в якому мав постій Олешницький кущ під командуванням «Кармелюка». Оточили і живими зловили 24 хлопців. Це були дуже молоді люди, ще не зовсім приготовлені до боротьби. Ніхто не сподівався, що їх перший і, може, останній бій вже розпочався. Переважно то були хлопці з Дикова Нового і Старого, з Ушківців, Футорів і Олешич. Їх усіх розстріляли над річкою біля дороги, що вела з Олешич до Дикова.

В Гораю на лісничівці жив лісничий Завада з родиною – дружиною, дочкою Анною і 19-літнім сином Миколою. Під час облави батько з сином та ще двома стрільцями сховались в криївці, що знаходилася в stodолі. Енкаведисти підпалили лісничівку, дозволивши вийти з хати дочці Анні з мамою. В stodолі згоріли: Завада з сином, Микола Прокопенко та Андрій Мозіль (обидва з Ушківців). Андрій вже був жонатий, залишив жінку і двох 15-місячних синів-близнюків.

Коли все стихло, під вечір, нас, троє дівчат, – Марія Магура, Марія Макарець і я, – підкралися до лісу. Я шукала сестру. Перед цим бачила її на плечник у більшовика і, мабуть, тому вважала, що вона замордована. Шукала її серед мертвих. Ми підійшли до річки, а там... О, мій Боже! – рядком укладені, спочивали у вічному сні наші друзі. Їх руки були перев'язані колючим дротом, лиця так страшно покалічені, що важко було розпізнати.

В живих з цього куща залишилися тільки ті, що відійшли на Милків.

Вночі наші люди з села поховали замордованих, висипали високу спільну могилу і поставили березовий хрест, а наступного дня приїхала міліція і, розстрілюючи могилу, розправлялася, але вже з мертвими.

Після цієї кривавої події стало ще неспокійніше. Багато наших людей, навіть цілі родини, втікали, переховуючись в інших селах.

В той час комендантом польської міліції в Олешичах був Ясько Мидель. Зі своєю братією і вдень, і вночі грабував, лякав.

У нашого сусіда Кунця забрали все, бо син зник. Але Болькові Миделеві, братові коменданта, завжди ще чогось бракувало, кортіло скоїти щось недобре, показати, у кого влада, і знайшов собі жертву – причепився до Кунця: «Dawaj buty, bo zastrzele!»». На його гарячу голову і холодну душу не діяли жодні пояснення, переконання. Не чув, не вірив, не хотів... Він влада! І застрелив Григорія Кунця.

В нашій хаті вже пусто, одяг і харчі давно забрали, відібрали теж корову і коня, ще тільки одна корівчина нас підтримувала, але й тієї невдовзі позбавили, залишаючи записку, що забрали тому,

що «Сóрка w lesie». Записка була від польської адміністрації з підписом міліції.

На латинське Різдво

На латинське Різдво 1944-го міліція добре попила і рушила на Ушківці.

– Urządźmy banderowcom Szczepana (свято св. Стефана), – викрикував Ясько Мидель. – Będziemy banderowców karać w ich krwi! (Так пізніше розказував один з них). І кількома фірманками вирушили на наше село. Спершу по дорозі заїхали до родини Фай. Забрали з дому дві дочки – Стефу і Марійку. Приїхали до нашої хати, оточили. Я щойно заснула, повернувшись із зв'язку з Марійкою Магурою. Мене розбудив стук у вікно, потім брязкіт розбитого скла, а далі грюкіт у двері і постріли. Мама, наймолодший брат і я скотились на підлогу. Кулі свистіли над головами. І раптом якби звір заричав: «Witkowa, otwieraj! Tu komendant Milicji Obywatelskiej Mydel!». Мама піднялася з підлоги, щоб відчинити двері, але не встигла, бо в цю ж мить вся зграя п'яних міліціантів увірвалася в хату, виламавши двері. Мидель кричав до мами: «Gdzie ta banderowka? Już wróciła z lasu? Ja komendant, mam prawo ją zastrzelić! Jak złapię, zastrzelę! Słyszysz? Nad nią już odbył się sąd. Kto ją złapie, ten zastrzeli!». А далі посипалися погрози і вульгарні прокльони. Тоді підійшов до мене: «A ty jeszcze nie poszłaś do lasu?» (і називав тут ще й інші прізвища). Витягнули малого переляканого брата. Питають, де сестра. В кімнаті було тісно від крику, метушні і агресії. Тягнуть маму і б'ють, а Мидель: «Tę starą zastrzelcie, a tę – показує на мене, – ja zabieram». Я накину-

ла на себе, що було під рукою. Вивели мене на подвір'я, а там зі зв'язаними руками Стефа і Марійка Фай. Інші міліціанти ще в хаті, бігали, робили обшук. Чую постріл, один, другий. Падаю на землю, думаючи, що і по нас стрілятимуть. Раптом бачу, як міліціанти підносять коменданта Миделя. Все його лице в крові. Зчинилася несамоविта паніка, крик: «Vanderowcy, usiekaaj, usiekaaj!». Коменданта несуть.

Від усього того голова йде обертом. «Мати Божо, рятуй, рятуй!» – повторюю пошепки, підношу голову, встаю, користаючи з паніки. Підбігаю до Стефа й Марійки і кричу, щоб утікали. Я перша, вони за мною, щоб тільки скоріше з подвір'я і за будинками скритись.

Втікаємо у напрямку лісу. Бродимо снігами, прислухаємось. І лише тут, у тиші лісу, прийшла думка, що, може, це наші хлопці переходили поблизу і, побачивши, що діється в селі, хотіли нас рятувати.

Від сусідів, які, побачивши нас, зраділи, ми довідалися, що міліціанти в них забрали перину, в яку завинули коменданта і скоро його повезли до Олешич, а звідти до Любачева в лікарню. Там вони говорили, що «u Witkowej na podwórzu banderowcy przestrelili komendanta». Лікарі ствердили, що постріл був зблизька, бо тіло біля рани обпечене. Було встановлено, що Мидель випадково сам себе підстрілив і куля, пройшовши через підборіддя, вийшла біля ока. Бажання розправитися з бандерівцями закінчилося для нього трагічно. Відтоді його брат зі своїми «колежками» ще більше лютував, мстився, однак вже не відважувався на нічні розбої.

●

Під носом у міліції діяла наша жіноча сітка. Це було досить небезпечно. Ми відбували сходи, санітарний вишкіл. Я працювала з товаришками: Марією Магурою (16-літня дівчина, арештована польською міліцією, засуджена на 6 років тюрми, які відсиділа у Фордоні), Стефою Мозіль (сестрою «Байди», разом з родиною була вивезена в Україну), Стефою і Марією Фай (вивезені в Україну) і Марією Макарець (вивезена на Україну) під керівництвом Марії Козій «Ксені» (родом з Любачева), і з нами моя сестра Марія «Рожа». Треба було проводити розвідку, слідкувати за діями міліції і війська, передбачити, чи не готують облави, засідки. Зв'язок підтримували через пошту (штафети). Роботи нам вистачало. Треба було теж організувати збір харчів. З вовни, яку самі пряли, в'язали рукавиці і шалики для бійців УПА, займалися постачанням ліків і медикаментів. Велику допомогу в цьому ми отримували від знайомої аптекарки з Олешич, а також від медсестри з лікарні в Любачеві, де директором був лікар Ліщинський.

●

Моя мама з братом пішли на присілок між лісами. Лебеді, Милків, Вілька Велика – це ті терени, які вже були опановані нашими відділами.

Мене перекинули на Милків з дорученням організувати жіночу сітку Українського Червоного Хреста. Я отримала псевдонім «Зозуля». Досить швидко мені вдалося зібрати до праці групу дівчат: Катрусю Пискел, Юльцю Скібіцьку, Юльцю Чайківську. Безпосередній контакт я підтримувала з Євгенією Скаб «Феською», моєю зверхницею.

На цих теренах вже були наші відділи. У відділі «Залізняка» було багато хлопців з нашого села: Іван Кунець «Чорноморець», Іванко Ушківський «Марченко», Микола Мозіль «Байда».

Мене призначили санітаркою при Диківському кущі. У Милкові, в будинку біля плебанії, розташувалася шпиталька (санітарний пункт), в якій у спокійний час перебували хворі, що потребували відпочинку після тяжких хворіб під наглядом лікаря «Вітра».

Зачарована весною

У 1945 році, перед самими Великодніми святами, під селом Сурмачівкою відбувся бій відділу УПА «Галайди» зі спецвідділом НКВД. Тоді тяжко були поранені сотенний «Куліш» та стрілець «Мапа». З поля бою їх перевезли в санітарний пункт у Милкові, який не був підготовлений для таких тяжко поранених, а також існувала загроза, що енкаведисти можуть організувати облаву. З огляду на цю небезпеку обох поранених перевезли до польового шпиталю в Люблинці. З ними поїхала моя сестра «Рожа» та ще двоє санітарів. Тоді я вперше зустріла своїх подруг з рідних сторін: Зеню Гонтарську «Стефу» та Рuzю Баран «Грізну» з Любачева. Втрійку ми мали залишитися на Великдень при Диківському кущі. Однак «Стефа» і «Грізна» вирішили перебраться до Люблинця.

В санітарному пункті у Милкові я залишилася сама, бо комусь треба було тут бути. Могли прийти нові поранені. Залишилась і любувалася весною, яка мене чарувала, вабила зеленню, квітами, свіжістю. На горі велика мурована церква, поруч дзві-

ниця, далі плив струмок, а ще далі цвинтар і ліс. Церква вже давно була знищена, а вірних більшовики вивезли на Бессарабію. Під час війни через Милків проходив німецько-советський кордон. Людей тут залишилося мало. Чомусь не хотілося йти спати до будинку, в якому містилася шпиталька. Спершись на підвіконня відчиненого вікна, прислуховуюсь. Вже о 4 годині на світанку почувся хор пташок. Це було щось надзвичайного. Вони ніби змагались, а може хвалилися своїми голосами то «соло», то вливалися зі своїм співом у хор, і знову хтось був найкращий. Соловей заливався співом, немов добрий соліст. Подумала, що це, мабуть, птахи у такий чудовий спосіб вітали Христове Воскресіння. Я завжди жила біля лісу, чула пташиний спів, але нічого подібного ніколи не відбувалося. Потім думками полинула в роздуми над життям, над долею нашого народу, боротьбою. Думала про поранених «Куліша» і «Мапу» та просила в Бога порятунку для них. Була так вільна в своїх роздумах, аж... раптом бачу дві голови. Невже більшовики!? Чую радісне «Христос Воскрес!» Жах відразу щез. Це наша розвідка з відділу «Калиновича»: «Богун», «Сірий» і ще один. Біжу до них, вітаємось як найрідніші, найближчі люди на землі. «Богун» не приховував свого здивування: «Ви тут самі в такий небезпечний час?» Розстелили на городі плащ-палатку, витягнули з торби паску, яєчко, ковбасу, які їм приготували наші добрі жінки. Ми частувалися, побажавши собі всього найкращого, кращої долі нашому українському народові, а наступні свята відсвяткувати вже у Вільній Україні. Розказали про ситуацію на цьому терені і відійшли, а я залишилася в задумі, слухаючи солов'їв аж до ранку.

Зворушливою по роках була зустріч в Америці з Іриною Борівець-Саламахою «Рентою» (зліва). Згадуючи минуле, поверталися думками на підпільні стежки, до спільних друзів, знайомих, рідних.

Милків був особливим місцем. Тут у спокійний час, у проміжках між облавами і боями, ми себе почували як в маленькій Україні. Можна було зустріти друзів. Часто навідувалися: Петро Василенко «Волош» – редактор журналу «Лісовик», його свояк «Чубчик» і карикатурист «Астра». «Волош» переважно носив із собою машинку до писання, кулет і торбу з приладдям. Це була яскрава постать.

А несподівана зустріч зі шкільними друзями переважно починалась зі слів: «О, і ти тут?» або «А ти що тут робиш?»

Теж часто бували «Тетяна», «Феська», «Рента» (Ірина Борівець, з якою я познайомилася в Молодичу), «Грізна» (Катерина Когут-Лялюк) та інші.

Несподіванка

Хлопці з почоту «Залізняка» (ще прозивали його «старий» або «батько») щось затіяли. Я з Юльцею Скібіцькою швидко про це довідались, бо до нас

звернулися «Коваль» і «Чумак» з проханням придбати масло, сир, сметану, муку і по секрету нам сказали, що на свято Івана хочуть приготувати несподіванку для свого «батька» – святковий обід.

Ми з Юльцею удвійку та ще кілька бійців наробили вареників і накрили святковий стіл, а тоді запросили командира на його іменини. Жарти і веселий гамір були перервані, хтось почав «Многая літа!», всі підхопили, а потім «Волош» прочитав вірш «Месники», написаний ним спеціально на цю урочистість для іменинника. Командир слухав, замислившись. А я мріяла, щоб ця щаслива мить тривала і тривала. Але... одного дня на Милків зі сторони Дикова несподівано наїхали більшовики, і нам – «Волошеві», стрільцеві і мені – чудом вдалося збіжжям втекти до лісу. В той же день згоріла плебанія і дім, в якому знаходилася санітарна шпиталька. Там більшовики знайшли мою підручну торбинку з аптечкою першої допомоги і потім в Олешичах розпустили чутку, що знищили великий бандерівський шпиталь разом із запасами ліків і медикаментів. Вони часто послуговувалися подібними методами пропаганди.

Коли в Милкові виникала загроза, облава чи переходило Військо Польське, я втікала до Молодича, скриваючись в «Лесі» Ірини Мац, тепер Білевич. Вона мала велику родину – двох старших братів, які були в УПА і обидва загинули, сестру Стефу та молодшого брата Ромка. Під час нападу на Молодич їх хату спалили і хлопці придбали «буду», в якій їхня мама знову пригортала нас. Ця вже немолода жінка була наділена особливим даром опікунства, любові і материнства, та навіть відваги, хоч час був тривожний. Ніколи нікого з нас не випустила з ха-

ти голодними, змінювала мокру білизну чи онучі і завжди щось до торби на дорогу вкладала.

Малий Ромко Мац, так ми його називали, був добрим розвідником. Не раз пробувався до ворога і там, все обстеживши і перевіrivши, з донесеннями повертався до своїх. Він зробив собі на високому дереві «гніздо» (пункт спостереження) і звідти на землю переказував нам все, що зауважив. Часом це бували дуже цінні інформації. Ромко був незамінимим. Завдяки таким малим хлопцям і дівчатам врятовано не одне життя. У визвольній боротьбі їм випала важлива роль, до якої тільки вони надавалися.

Облава

На присілках багато військових. Від самого ранку стрілянина, горить ліс. На сусідньому присілку арешти, вивозять до Олешич. Під вечір стихло, і тільки поодинокі постріли порушували тишу. Ліс догоряв, впираючись у небо чорними кістяками обгорілих стовбурів дерев.

До нас, на Велику Вільку, прибіг переляканий хлопчина. Пошепки благає: «Ходіть, рятуйте, там повстанець поранений лежить». Удвійку ми пішли на вказане місце. Знайшли того бійця. Привели до господині, в якій ми переховувалися, перев'язали рану, нагодували і напоїли. В кожную хвилину міг хтось з'явитися, тому швидко збираємо все: чоботи, торбу і ховаємо в піч, закладаємо дровами і різним сміттям, що було під рукою, роблячи прикриття. Пораненого кладемо під ліжко (це не було справжнє ліжко, лише прича з полін і покладеними на них дошками та сінником). На ліжко-причу лягає мій

брат з мамою, вдаючи хворого. І тільки вони встигли прикритися, як раптом чути кроки, гамір і грюкання у двері, у вікно. Бачу – військові оточують хату. В серці похололо, а в думках: – Невже хтось доніс? На дальші роздуми не було часу, треба запанувати над собою, над страхом і щось робити. Але що? Господиня відчиняє двері. До хати з криком ввалюються військові. Вони якраз поверталися з облави і були в дуже бойовому настрої. Б'ють маму, кричать, щоб показала «gdzie banderowiec». В хаті метушня, все перекидають, шукають. Душа завмирає від жаху. «Матінко Божа, візьми нас під свій покров, захисти!» – молюсь, заплющивши очі, і вже не чую, як б'ють по плечах, по голові... Розплющую очі і бачу, як брата стягають з ліжка. Знову заплющую очі, мабуть, від страху, що ось зараз станеться непоправне..., адже під тим ліжком поранений! «Боже, рятуй! Тільки на Тебе надія!». Раптом нелюдським криком озвався брат немов у нестямі: «Мамо, мамо, б'ють! Рятуйте! Б'ють!» Військові на мить остовпіли, а малий далі галасував, аж поки його не залишили. Хоч добре дістав по голівці, але його очі світилися щастям переможця, адже під ним лежав поранений повстанець, а він його спаситель. Обшук триває далі, шукають скрізь: у коморі, на кухні, по всіх кутах і вже наближаються до пічки, а там – чоботи, зброя... Вже нічого не можу збагнути, немов уві сні, лише шепочу молитву з надією на чудо. Все діється, як у сповільненому фільмі – вже один з них біля печі і ще тільки один рух, лише один і він відсуне дрова і тоді... все пропало. «Боже, рятуй!!!»

І чудо сталося – ворога ніби відкинуло і, обернувшись до мене, каже, що я арештована. Виходжу

надвір, хапаю повітря на повні груди і, вже опритомнівши, дякую Всевишньому за чудо. Ще не думаю про свій арешт, мовби це не мене торкалося. Не думаю і про те, що мене може зараз хтось впізнати, що хтось скаже, що я не з того присілка. Мое щастя було таке велике, адже врятовано стільки людей – повстанець, господиня і мої мама з братом. Виходимо за ворота. Спалахнула ракета. Побачивши це, мої конвоїри зупиняються і питають чи є в нас кури. На хвильку задумуюсь, не знаю чи та господиня ще має курей, бо часто хтось з військових приходив, забираючи все, що було. Я ще не встигла відповісти, як зі стайні виходять з подушеними курми «переможці» і, порозумівшись між собою, відходять, залишаючи мене на подвір'ї. Повертаюсь до хати і всі ми, побиті, закривавлені – клякаємо і молимося, в найглибшій покорі складаємо подяку Господу Богові і Пречистій Діві.

Коли довкола все стихло, витягаємо раненого і розповідаємо про те, що діялося. Йому тут залишатися небезпечно. В напруженні чекаємо, що може хтось з нашої розвідки надійде, і так сталося. Вранці прибули стрільці з фірманкою і забрали товариша.

Таких історій траплялося багато протягом тих років боротьби.

Нова біда

1945-1946 – нова біда – наших людей виселяють до УРСР. Під час одного наїзду Війська Польського на Милків була арештована Юльця Чайківська. Її забрали до Любачева на УБ, там дуже мучили, а потім у тяжкому стані вивезли в Україну. В тому

часі теж була арештована Катруся Пискел «Мавка». Під час слідства її катували, зламали руку, ку, а тому, що не лікувалася – залишилась калікою. Її засудили на 10 літ. Сиділа в тюрмі у Фордоні.

В Олешичах знаходився переселенський пункт. Сюди зігнали українців з околиць і вже приготувляли транспорт до відправи, але наші відділи встигли розгромити цей пункт, зазнавши при цьому незначних втрат – противник зазнав значно більші. Повстанці підпалили залізничну станцію. Щасливі, визволені селяни поверталися до себе, до своїх хат, з яких були вигнані. Тільки радість їх була короткою, бо у 1946 році знов почали палати українські села, місяцями горіли ліси, став звичним клекіт кулеметів, скорострільів і вибухи гранат.

Багато кривди скоєно. Ворог намагався чинити все, щоб зірвати контакт УПА з українським населенням, ізолювати і знищити всі елементи визвольної боротьби. Особливо тяжкими були 1946-47 роки.

У Милкові вже майже не було людей – кого вивезли в Україну, а хто ще встиг втекти – скривався по селах на Ярославщині.

Я з родиною перенеслась у Вільку Велику. Ми поселилися в одній жінки, яка жила сама з маленьким сином. Часто несподівано навідувалося Військо Польське з Олешич через Старе Село і присілки.

На день люди втікали у ліси, а на ніч поверталися, щоб переночувати та заpastись харчами. Вранці вони знову втікали до лісу. Життя було тяжким і виснажливим – голод, холод, дощі, люди хворіли, особливо діти та старші. В цій ситуації найважче було жінкам, бо весь тягар такого життя спав на них.

Зрада

Цього людського гріха теж не бракувало. Багато зла зробив Василь Жук «Жур» з Дахнова та «Чорнота» (його прізвища вже не пам'ятаю). Вони роз'їжджали з військом, бо переважно добре знали терен і людей, яких видавали... Одної ночі «завітав» «Жур» до родини, в якій переховувалася моя мама. Застукав у вікно і кличе мене по імені, а потім називає мій псевдонім.

– Відчиніть, тут свої, наші хлопці, – і називає при цьому псевдоніми з відділу «Калиновича».

Господиня і мама не відзивалися. Тоді зі злістю почав гримати у двері і вікно. Господиня по-польськи каже:

– Tu nie ma Katrusi od Zozuli. Takich nie znam, – ця жінка теж його впізнала. Зло обминуло їх тоді.

Терен був опанований нашими відділами. Жіночій сітці роботи не бракувало. Треба було проводити розвідку, сушити сухарі, зберігаючи їх в криївках. Така проста справа, як прання білизни, в той час була досить небезпечною і вимагала чимало відваги. Отримавши кілька мішків білизни, треба було розподілити їх між жінками. Треба було не тільки випрати, але й виварити, а не було ні порошків, ні мила, ні навіть відповідних умов для цього. А як непомітно висушити таку кількість прання? Жінки прали на дерев'яних дошках. Це була тяжка і небезпечна праця. В кожную хвилину могло над'їхати військо і куди тоді з такою кількістю білизни? Наші жінки ніколи не відмовлялися, бо хто ж це зробить як не вони.

В 1945-1946 роках я втратила багатьох своїх друзів і знайомих з рідного села.

Одною з найбільших втрат для мене була смерть сестри Марії. Від Петра Станька «Орла», родом з Лебедів, що біля Дикова, довідалася, що вона була на Равщині (УРСР). Загинула під кінець травня 1945 року в бою під час засідки, проведеної військами НКВД.

15 лютого 1946 року під Молодичем загинув мій односільчанин Микола Мозіль «Байда» (спочиває на молодичькому цвинтарі). Влітку Військом Польським був арештований Іванко Ушківський «Марченко». Він одним з перших наших односільчан вступив до

ОУН. Коли на наших теренах почали творити відділи УПА, Іванко вступив до сотні «Шума», був зв'язковим. Захворів на сухоти. Треба було негайно лікувати, але нікого з родини і знайомих вже не було, всіх вивезли в Україну. Тому друзі відправили його на колонію Воля біля Олешич до родини Катерини Попелюх. Там якийсь час він переховувався в криївці, а коли надїхало військо, хтось його видав. Тяжко хворого «Марченка» арештували, страшно мучили, били, а потім, напівживого волочили по селах. В Олешичах місцева міліція з військом його домордували.

Марія Вітко «Рожа» прийшла на світ в Ушківцях у 1923 році. Загинула в бою за Україну навесні 1945 року.

У Кракові

Осінь і зима 1946-1947 років – були дуже тяжкими для наших відділів. Частину українського населення виселено в Україну, а решту – на Західні землі і Помор'я.

Потім я довідалася, що під час акції «Вісла» розлучили мого брата з мамою. На Західні землі він їхав з чужими людьми, а мама – без нього. Жіночу сітку розв'язали. Мені допомогли виїхати до Кракова. Від надрайонного провідника СБ Івана Ялоха «Ялівця» я отримала документи і деякі вказівки, як і що робити далі. У Кракові почала працювати санітаркою в лікарні на вул. Коперніка, але недовго, бо зажадали деяких даних, яких я не могла подати, і тому мені було краще звільнитися. Через знайомих знайшла працю в іншій лікарні, на вул. Лімановського.

Щодня купувала різні газети і журнали. Вісті були страшні. Багато писали про смерть генерала Свєрчевського. В одному журналі я прочитала, що зловили в криївці двох бандерівців – брата і сестру: Івана і Лєсю Новосад. Були поміщені і їхні знімки. Я довго зберігала ці вирізки.

Мені було дуже важко, не мала з ким поділитися думками-тривогами і, не витримавши, одного дня поїхала до нашої церкви у Кракові з надією, що, може когось зі знайомих зустріну. Обійшла навколо церкви вулицями, присіла у парку. Пригадала, як мене остерігали, щоб не ходити по місцях великого скупчення людей, бо можу «впасти». Посидівши кілька хвилин навпроти церкви, помолилася. Прошу: «Матінко Божа, веди мене!»... І не розумію, чому раптом охопив все моє єство парали-

жуючий жах. Побоялася навіть оглянутись. Здавалося, що за мною хтось стоїть.

За весь час перебування у Кракові ніхто з друзів до мене не навідувався. І тут першою приїхала Ірина Мац «Леся». Я допомогла їй влаштуватися. Згодом приїхала Софія Ольха «Зонька», наречена Миколи Тарабана «Тучі». Адресу до мене він роздобув у моєї мами. Просив допомогти Софії у цей тяжкий час.

Софія Ольха «Зонька».

Мені вдалося знайти для неї роботу. До родини вона повернулася лише тоді, коли довідалась, що «Туча» разом з друзями перейшов на Помор'я, куди виселили її маму і сестру.

Якось до мене приїхала Ірина Борівець «Рента». В першу хвилину, відчинивши двері, я не впізнала її. Вона була ледве жива. Заспокоївшись, розповідала, як чудом їй вдалося втекти від міліції і сексотів. Допомогла їй чим могла і, відпочивши, «Рента» відїхала.

Одного дня, це було в серпні, отримую конверт, відкриваю, а там лише маленька картка і одне речення по-польськи: «Wyjeżdżaj natychmiast, bo czeka cię niebezpieczeństwo!». Тільки це, а щоб лист був важчим, у конверт вкладено листок сірого паперу. Якась магічна сила в цій картці і словах – не випускаю її з рук, тільки перечитую ще і ще.

Що далі робити? Втікати! Куди? До кого? Трохи заспокоївшись, я задзвонила в аптеку до жінки лікаря і попросила негайно приїхати. Швидко спакувалася і вже була готова до виходу, коли вона увійшла. Залишаю адресу своєї мами, прошу не записувати, лише запам'ятати, і коли протягом трьох місяців ніхто про мене не питатиме, написати до моєї мами: «Przyjeżdżaj, sukienka gotowa». Це для мене означало б, що хтось хотів лише настрахати. Але чому, кому це потрібно? Прошу також нікому не говорити про цю нашу зустріч і про мій від'їзд.

Я знала, що цей лікар співпрацював з польським підпіллям. Часто вночі його викликали на якісь операції, а, повернувшись, переважно над ранком, казав мені: «Wszystko posprzątaj».

Не минуло три, може чотири тижні, як в родині лікаря УБ влаштувало котел – замешкав майор Врублевський зі своїм штабом. Вже в тюрмі я довідалася про те, що його завданням було виловити жіночу сітку. Це йому вдалося, арештовано багато наших дівчат: Люду Кот «Бурлачку», Ірину Вовк «Ярославу», Анну Карванську «Рому». Два тижні тоді УБ тримало котел. Затримували всіх пацієнтів, які приходили до лікаря, перевіряли, а декого затримували надовше. Нікому з його родини не можна було виходити з дому, навіть до крамниці.

Арешт

З Кракова я виїхала до Чорного, що біля Щецінка. Тут невдовзі зустріла хлопців із сотні «Бриля», лікаря «Вітра», «Карого» й інших. В тому часі багато наших упівців групами чи поодинці переходили-

ли за нашими виселеними на захід людьми. Ми домовилися, що разом відходимо на Захід. Я ще не була готова: не мала одягу, взуття, грошей, і, щоб поправити цю ситуацію, Славко «Вітер» підшукав мені працю секретарки-машиністки. З роботою я собі радила і вже встигла придбати все необхідне на дорогу. В очікуванні минали дні. Я не втрачала надії на те, що хтось з наших хлопців прийде і ми вирушимо...

І ось одного дня, після обіду, входить керівник бюро і каже: «Jасуś рaпoвіe chсą z рaпіą гoзмa-віаś». У той момент в мене не виникло жодних інших думок, крім тієї: нарешті наші дали про себе знати! Трохи схвилювалась і ще не встигла встати, як у кімнату входять... Їх було троє, в сірих шинелях-плащах. Кажуть, що хочуть зі мною порозмовляти. Все ще думаю, що це свої. Наші теж по-різному одягалися. Тільки я нікого з них не знаю. Виходжу в коридор і тут... починаю розуміти, а може скоріше відчувати, що небезпека поруч. «Ви арештовані!», – якби здалеку вже донеслось до мене, а в голові закрутилося, і зі мною весь світ. Здавалося, останнім зусиллям волі спромоглась сказати, що це, мабуть, помилка. Один показує під вилугою плаща відзнаку УБ. «Вперед!» – хтось з них підштовхнув мене до авта. Дорогою чого тільки не передумала, а коли приїхали, всі думки обірвалися, і тільки молось та прошу: «Боже, не покидай. Хай буде воля Твоя!». Входимо до кімнати, де вже на мене чекав майор Врублевський, – так представився.

– Добрий день, «Зозуле». Як почуваєшся? – звернувся привітно.

Не реагую, ніби ці слова не до мене. А він «по-батьківськи»:

– Ну, доню, не вдавай, що ти нічого не знаєш. Я був у твоїх лікарів у Кракові, – і все точно описує.

Він говорив спокійно, розважливо, не поспішаючи. З почутого від нього розумію, що їм дуже багато відомо, але далі тримаюся свого, ні до чого не признаюся. Його спокій швидко змінився в агресію. Він різко встав і, підійшовши до мене, кілька разів вдарив по лиці і пригрозив, що я ще заговорю, коли зі мною будуть говорити інші.

В другій кімнаті сиділи Славко «Вітер» і ще двоє хлопців із сотні «Бриля» та дві молоденькі дівчини з Маковиська. Дівчат незабаром у Щеціні звільнили, бо вони не були причетні до визвольного руху.

Під вечір нас повезли до Щеціна. По дорозі ми не розмовляли, бо між нами були конвоїри, лише поглядами якимось пробували порозумітися з «Вітром». Всю дорогу я молилась до Божої Матері, бажаючи допомогти мені гідно перенести слідство, нікого не зрадити. «Ні тортури, ні смерть...», – повторювала в думках ще і ще. Не стати зрадницею – тоді це було найважливішим. І тільки ці фрази заповнили все моє єство. Більше ні про що не думала і не хотіла думати. Як колись, коли, виконуючи різні доручення, йдучи лісами і боячись потрапити в руки ворога, молилася до Бога, бажаючи бути моїм провідником.

І вже ми в Щеціні. Матінко Божа, яка велика тюрма, а камери малі, вузькі, ліжка, столики і крісла приковані до стіни, а високо-високо маленьке заґратоване віконце, а за ним небо, якого не бачу, тільки здогадуюсь. Сиджу сама. Не можу зібратися з думками і тільки питання: «Що буде далі? Що мене чекає? А коли зустріну когось, хто

мене впізнає, що тоді?». Знала, що на цьому терені вже були секоти «Жур», «Чорнота». І так у тривозі з неспокійними думками проминув день, а наступного – викликали на слідство, і посипалися питання: «Чи належала до ОУН-УПА? Як довго працювала там? Хто є ще на цьому терені? Де переховуються провідники з того терену?». Всі ці питання я передбачала. По якомусь часі мене перевезли до Варшави на вулицю Кошикову до арешту Міністерства Безпеки. Тут слідчі мали про мене і про мою родину, особливо про сестру Марію, повну інформацію. Відбулася зустріч-конфронтація з відомим зрадником «Вишинським». Про мене він не міг нічого сказати, бо не знав мене, ані я його. Кілька разів викликали на слідство і за кожним разом розпитували про когось іншого. В мене була завжди одна відповідь: «Не знаю». Багато довелося пережити в цій тюрмі: і голодування, і побої. В камеру підсадили «капуся». Це була жінка, яка прикладала компреси на покалічене під час допитів тіло, жаліла мене і багато розпитувала.

З Кошикової мене перевезли до слідчої в'язниці, що на вулиці Раковецькій на Мокотові, помістивши в камеру-одиначку. На слідстві питали про людей з нашого терену. Одного дня мене переслуховував слідчий і з усього було видно, що він добре обізнаний з нашими теренами і людьми. Розпитував про все в деталях. В мене промайнула думка, чи він не секот. На всі питання, як завжди, відповідаю: «Не знаю», чим його врешті дуже розлютувала і він почав бити мене руками, потім нагайкою з металевим наконечником. Удари сипалися – ще, ще...

У Ряшеві

В лютому 1948 року мене і ще кількох хлопців з УПА поїздом повезли до арешту УБ в Ряшеві. Була це неділя. Нас ввели у великий будинок. Сходами ми піднялися до високої брами. Грізно закрипів замок. Я оглянулася і з сумом подумала – чи тією брамою ще колись вийду сама, чи мене вивесуть? Вели коридорами, а потім сходами вниз в камеру № 14. В цих півничних камерах не було денного світла, лише слабеньке електричне. Томилися тут в'язні різних народів: поляки, жиди, а найбільше українців з УПА. Під будинком містилися кухня, пральня та інші господарські приміщення.

Тюремна молитва

Вже з першого дня, вірніше вечора, сталося щось, чого, перебуваючи вже в кількох інших тюрмах, я ще не чула ніде. Увечері, десь між 6-ою і 7-ою, після переключки, відділовий закричав: «Do modlitwy!». І раптом тюрма ожила, зазвучала молитва. Це було так дивно, з кожної камери доносились голоси і молитви зливалися в одну. Вона звучала по-особливому, мабуть, жоден хор на світі не спромігся б досягнути такого ефекту звучання, як оцей.

Wszelkie nasze dzienne sprawy,
Przyjmij litośnie Boże prawy.
A gdy będziemy zasypiali,
Niech cię nawet sen nasz chwali.

Odwracaj nocne przygody,
Od wszelakiej broń nas szkody.

Miej nas zawsze w swojej pieczy,
Stróžu i sędzio człowieczy.

Я була зворушена до глибини душі, молилася і благала Божої помочі, просила сили, щоб не заломитися і гідно нести свій хрест, щоб бути чистою перед Богом, своїм народом і своїм сумлінням...

Тієї ночі я не могла заснути. А коли придрімнула на світанку, то розбудив мене крик, брязкіт ключів і скрегіт тяжких залізних дверей. Знову перекличка, а потім пісня-молитва – співали всі в'язні.

Kiedy ranne wstają zorze,
Tobie ziemia, Tobie morze,
Tobie śpiewa żywioł wszelki,
Bądź pochwalon Boże wielki.

Wielu snem śmierci upadli,
Co się wczoraj spać pokładli.
My się jeszcze obudzili,
Wyśmy Cię Boże chwalili.

Молюсь, а сльози ллються. Думаю про тих, засуджених на смерть. Скільки їх цієї ночі буде замордовано, відійдуть у вічність, де нема більше мук. Благаю... «Ні тортур...» Ходжу по камері. Дали сніданок – чорну каву, чверть чорного хліба. Не можу їсти, лише попила теплої кави. За якийсь час кличе мене ключник.

Допити

При брамі вже чекає слідчий. Ведуть мене на 4-й поверх і, як пізніше довідалася, – на тому поверсі переслуховували всіх українців. Входимо до кімнати, а там вже двоє на мене чекають, і той, що мене

привів, каже: «Ja – Michał Bajowski». Ті двоє теж щось сказали, але я не дочула. Один з них записує всі мої персональні дані, а потім, піднявши голову і пронизливо дивлячись на мене, каже: «Mat nadzieję, że będziesz mówiła tylko prawdę, odpowiadając na wszystkie moje pytania». І так: «Ty należałaś do OUN i byłaś w lesie z UPA? Z kim masz kontakt na Zachodzie?». Питання сипалися одне за одним. Почав називати псевдоніми командирів, сотенних, районних. Випитував про провід з нашого терену, особливо про «Залізняка», «Калиновича».

На всі питання відповідала: «Про нікого нічого не знаю. Нічого не бачила. Ні з ким не маю контакту. Не знаю». Тоді питає: «To dlaczego ty uciekałaś do Krakowa? Od kogo dostałaś dokumenty?». Розумію, що знають про мене багато. Відповідаю, що сама виробила документи, а на інші питання переважно мовчала, ні до чого не признавалася. Кожна відповідь могла викликати наступні питання і дати їм якусь нову інформацію. Знала, що коли хоч до чогось почну признаватися, то потім тяжко буде виплутатись. Допити ставали все грізніші – били і питали. Найбільше розшалівся Байовський, розмахуючи, як шалений, гумовою нагайкою (всередині дріт, а на кінці грубе залізо). Бив по чому попало: по голові, по плечах, руках і ногах... Несамовитий біль, безрадість, і тільки удари, удари... Якісь крики, але я вже не усвідомлювала, що діється навколо. Хотілося тільки стати маленькою і десь сховатися, щоб мені дали спокій, щоб уникнути цих ударів.

На якусь мить мій кат заспокоївся, але вже в наступну хвилину скочив на крісло і, швидким рухом накрутивши собі на руку моє волосся (я мала довге

і густе), підніс мене вгору. Копав, де тільки попало. Задихалась від болю і ударів. Мабуть, втомившись, пустив мене. Я впала на підлогу, а мій кат ще лютував, розмахуючи закривавленою рукою, обліпленою пасмами мого зірваного зі шкірою волосся. Проклинав, відмотуючи ті пасма, і кидав їх на мене. Ще якийсь час Байовський демонстрував свої катівські видумки і по кількох годинах тортур мене поволокли вниз до пивниці і кинули, як щось непотрібне, на купу вугілля. Лежала на животі, не могла поворухнутися, тіло розпачало від болю.

Напівпритомна там пролежала до пізньої ночі. Крізь тишу, як крізь сон, чую: «Зозуля». Ще не впізнаю, але оглядаюся і бачу: «О, Господи!». Це був стрілець з одного нашого відділу – «Самчук» (Іван Кархут з Теплиць). Як він опинився в цьому коридорі? Впізнав мене. Замість радості опанував страх: а що, як він мене сипне? Звідки мені знати, як він тримається в слідстві? «Я вас не знаю», – кажу до нього. Це означало, що в слідстві ми одне одного не знаємо. Він відповів: «Я вас теж не знаю». Зітхнула з полегкістю. Він підійшов до ґрат і каже: «Ви голодні?». Я була так знесилена, що не спромоглася навіть на відповідь. Він мав при собі кусок хліба і зробив спробу мені його докинути, але це не вдалося. Хліб полетів десь поза мене. Навіть не глянула туди, де впав. «Самчук» зник так само раптом, як і появився, і я його більше не бачила.

Десь опівночі знову кличуть на слідство, але не можу встати. Підійшли двоє ключників і стягнули мене з тої купи вугілля. Піднімали, але я, не втримавшись на ногах, з криком від пронизуючого болю впала, моє тіло терпіло, при кожному дотику

чула несамовитий біль. Мене знов підняли та вивели за браму. Там вже чекав кат Байовський та ще двоє. Відразу на мою адресу посипалися страшні прокляття і команда: «Szybko na górę!». Тобто, знову по сходах на 4-й поверх, де проводив допити. Штовхнув мене в плечі, я впала, почав копати чоботами в крижі. Йти не могла, лише повзла на руках. Подолання кожної сходинки супроводжувалось копанням. Доповзла десь на 2-й чи 3-й поверх, впала напівжива. Це Байовського дуже розлютило, почав шмагати з усієї сили нагайкою, вимагаючи, щоб я піднялася. Не можу, зовсім знесилена, а мій кат вже божеволіє від люті й готовий мене забити. Десь в кінці коридору – якась жінка (може прибиральниця?). В розпачі від свого безсилля, кличу її, волаючи, хай цей слідчий мене застрілить. Я вже не знала до кого промовляти. Ця жінка, мабуть, перелякалася і втекла. Кличу: «Господи, рятуй! Господи!». Це викликало ще більшу лютю у мого ката: бив і копав, і я вже не пам'ятаю, як довго це тривало.

До притомності привернули, виливши на мене відро холодної води, а потім підняли і змусили далі лізти. На руках і на ногах подолала ще хіба з один поверх. Байовський нетерпляче підганяв, копаючи чобітьми. Врешті, коли я доповзла до кімнати, де мала продовжитися моя катівня-допит, штовхнув мене з такою силою, що я, пролетівши її, опинилася аж під кахляною пічкою, розтявши з правого боку і так вже покалічену голову. Ллється кров, я безсила і приголомшена на підлозі. Крик: «Wsta- waj!». Мене підняли, кинули на крісло і удвох, безпомічну, почали бити, де попало. Лежала безборона. Здерли з мене одяг і взуття, і далі напівзодяг-

нену б'ють. Я вже нічого не відчувала, не боронилася. Обливають водою і кричать: «Mów, gdzie chowają się twoi koledzy!» Спромоглася тільки: «Не знаю» – і більш нічого. Перестали бити. Щось між собою переговорили, а по короткому часі, перекинувши мене головою вниз, знов б'ють, тепер вже по п'ятах і стопах. Який нестерпний біль, просто душусь від нього. З голови постійно ллється кров, а в думках молитва: «Господи, не витримаю! Рятуй!». Наді мною крики: «Mów! Mów, zacięta banderowko!». Їм переважно йшлося про те, щоб я сказала, де переховуються наші стрільці, які перейшли на Західні землі за виселеними під час акції «Вісла» нашими людьми.

Кожен удар по п'ятах віддавався несамовитим болем у голові, і мої кати знали про те. Вже в нестямі повторювала тільки: «Не знаю, не знаю...». Як довго це тривало, може цілу вічність? Лише б'ють, питають, поливають водою, щоб опритомніла і знову ще і ще... Завжди їх було троє. І врешті один з них каже: «Ja nie mam sumienia więcej bić». І він більше мене не бив, лише Байовському все ще було замало крові і знуцань. Шалів, що не може з мене нічого вибити, дізнатися. Каже: «W moich rękach mężczyźni śpiewają, a ty, zacięta banderowko, nic nie gadasz!». У вухах дзвони дзвонять, шум, голова йде обертом, все лице залите кров'ю, а тіло – суцільна рана. Напівпритомна дуже слабим голосом, майже пошепки, почала кликати: «Ісусе Христе! Ісусе, рятуй!». Лице Байовського викривилося в жалюгідній гримасі і він просичав: «Ісус – то х...». } «Боже, прости їм, бо не знають, що чинять!», – ледве спромоглася. На це Байовський каже: «To ja jestem Boh. Jak ja zechcę, to ty do rana zdechniesz i nikt nie będzie

wiedział jak. Ja to mogę, słyszysz ty... ja Boh! Ja!!!». Я мовчала, безсила, і тільки слова: «Icyce! Icyce! Господи, рятуй!». Вже нічого не відчувала, лежачи в бруді, в крові...

Опівночі, так сьогодні припускаю, з'явився на інспекцію начальник УБ, як пізніше довідалася, на прізвище Осетек. Переконана, що це Господь Бог привів його в ту люту ніч, забравши з теплого ліжка, щоб мене рятувати від смерті. Не бачила його, тільки після того, як всі встали і щось звітували, зрозуміла, що він їхній зверхник. Я лежала і стогнала, просячи тільки води... Він підійшов до мене, якусь хвилину мовчки стояв, а потім наказав мене напоїти. Котрийсь з них підійшов з пляшкою води і влив мені в рот. Відкриваю очі і бачу над собою людину. «Czy złapaliście ją z bronią w rękę?». Відповідають: «Nie». «Czy złapaliście ją na gorącym uczynku, że zabiła kogoś?». «Nie». А він далі: «Taką młodą kobietę doprowadziliście do takiego stanu? Z mężczyzną tak się nie postępuje. Ona jest konająca, co z nią będzie do rana? Pomyśleliście o tym?».

Ще щось говорив, але я вже не все чула, дзвони і шум в голові заглушували всі голоси. Хтось накинув на мене мій одяг. Двоє взяли попід руки і поволокли коридором, потім сходами вниз до пивниці. Кинули в приміщення, де виливали всі відходи з «кібля». Там був канал, вікно до якого було відкрите лазом. Зачинили двері... Напевно, надіяли ся, що я в напівпритомному стані скочуся в той канал, а вони оголосять, що така-то покінчила життя самогубством. Якийсь час я лежала на холодному бетоні, а був це лютий. Опритомнівши, відчула велику спрагу. Стогнала, благаючи: «Пити, пити...».

В той час один з ключників, почувши мої зойки, зійшов до пивниці. Посвітив ліхтариком і, побачивши мене тут та в такому нелюдському вигляді, мабуть, перелякався і побіг нагору, залишивши в поспіху відчиненими двері. Ще не була свідома того, що роблю, але почала на животі повзти до виходу. Повзу з останніх сил далі, далі... Мабуть, це була кухня, не знаю, як воно сталося – чи я побачила, чи відчула те відро. Доповзла і припала до нього, і жадібно пила. Не знаю, що то була за рідина – може вода, а, може, щось інше? Не можу зупинитися, п'ю і п'ю...

Незчулася, як біля мене опинилися два ключники. Відсунули відро, мене підняли. Хотіли поставити на ноги, але це не вдалося, я не спроможна була встояти. Босу і напівзодягнуту взяли мене під руки і так тримали, щоб очуняла. Раптом мені здалося, що лежу в мамі на руках!.. І їй розказую, як мене катували. Кажу до мамі, як то добре, що це діялося тільки уві сні, що це тільки сон... Відкрила очі і бачу стіни, чужі стіни, якісь люди тримають мене під руки. Питають чи знаю, де я є. Ключник каже, що в Ряшеві на УБ. Відвели мене у камеру № 14, де спершу сиділа. Поклали на голу причу, а потім, помітивши мій плащ, на одну його половину поклали мене, а другою прикрили. Була тут теж хустина. Нею мені обмотали босі закривавлені ноги. Про все те пізніше мені розповідав один з них.

Довго лежала, поворухнутись не могла. У сусідній камері сиділи мужчини-поляки з АК, WiN. Потім, коли я вже почала ходити, тримаючись за стіну, вони мені розповідали, що дуже стогнала і постійно просила пити. Вони не могли спати, не знали, що там у них за стіною діється. Почали сту-

кати у двері і просити ключника, щоб заглянув до мене і допоміг. Я цього не пам'ятала. Час для мене втратив будь-який сенс. Не могла дивитися на очі – так спухло все лице. З трудом відкрила одне око і побачила свої бідні почорнілі руки, спухлі закритавлені пальці. Лише тоді я задумалася над тим, що зі мною зробили. Не могла говорити, щось в горлі перешкоджало, відкашлювала лише засохлу кров. Подивилася на долівку: бетон, повно снігу, що вітер навів крізь забиту дошками віконну шпару. І тільки тоді відчула, як тут холодно, а в камері лише я і щурі.

Самотність мені не заважала. В обідню пору прийшов якийсь ключник і так мене привітав: «Ty zacięta banderowko ukraińska, zdechniesz tu, już niewiele ci zostało». Біля мене стояла велика пушка (консервна банка) з-під американської зупи, що мала служити за миску. До неї колись налили каву, в обід якусь зупу, і то все вже скисло й замерзло. Каже: «Dlaczego nie zjadłaś? Jak to wszystko wylizesz, to dostaniesz świeże jedzenie». Я не відчувала голоду, мабуть тому, що гарячка мене палила і мріяла лише про те, щоб напиться води чи кави.

Добрий Антоні

Під час одної перезмінки ключників у камеру прийшов інший ключник. Подивився на мене, а потім покликав коридорного (в'язня, що порядкував у коридорі), і сказав, щоб з цієї пушки все викинув і вимив її, а потім налив теплої солодкої кави і напоїв мене. Сама я не спроможна була навіть рукою поворухнути. Вперше, не знаю за скільки часу, я щось тепле випила. Той ключник називався Анто-

ні. Він пішов до моїх подруг по недолі, що сиділи в камері № 1-2. Там були: Ірина Тимочко «Христя», Ірина Вовк «Ярослава», Ірина Стисло – дружина «Інгула», і Анна Карванська «Рома» та полька Яніна Чарнецька. Антоні прийшов до них і каже: «Dziewczynki, dajcie koc, tam wasza siostra umiera z zimna». Про те потім мені розповідали – Ірина Вовк, Ірина Стисло й інші. Ірина Стисло дала свій коц. Антоні приніс і накрив мене, а над моєю головою вкрутив лампочку. Опустив її низько, щоб хоч трохи ogrівала моє покалічене тіло. Так мені було добре тільки тоді, коли він чергував, але коли його служба кінчалася – добрий Антоні відносив коц моїм подругам і викручував лампочку, щоб ніхто не бачив, що він мені допомагає. Я їла і пила лише тоді, коли він чергував. Тоді він знову приносив коц і наді мною запалювалася лампочка – надія на життя. Так продовжувалося аж до часу, коли я вже могла сама якось рухатися.

Безнадійність моєї ситуації була припинена одним моментом, коли на сірій стіні раптом зауважила майже півтораметровий образ Ісуса, зігнутого під тягарем величезного хреста. Чим більше вдивлялася, тим виразнішим ставав цей образ. А може це мені тільки здавалося? Ісус немов вставав з колін, щоб іти далі... Як заворожена, дивилася і не могла відірвати погляду від Нього. Це був знак *надії*.

Тільки з відстані часу бачу всю трагічність існування мого знівеченого тіла серед стін «гробівця» тюремної камери, виповненої холодом, пусткою самотності і безвихідності.

Лише сила світла, що випромінювала з викарбованого на стіні образу Христа, мала особливий

вплив і надавала сенс буттю. Поволі я прокидалася до життя, робила перші кволі спроби ворухнути руками і ногами. Неймовірних зусиль коштувало вставання з нар. Вчилася ходити, як дитина: спочатку повзала на руках і ногах, а потім, тримаючись стіни, крок за кроком, вдивлялася з надією в цей образ на тюремній стіні, як на чудо Боже.

Я стала пострахом для інших в'язнів, особливо для тих непокірних. Їх приводили в мою камеру і лякали, показуючи скалічену й спотворену істоту – мене. Мовляв, і вас таке чекає!

Пригадую, як до мене привели одну польку з Ряшева, Яніну Чарнецьку, і сказали: «Jeżeli nie będziesz mówić, to my z tobą zrobimy to, co zrobiliśmy z tą zaciętą Ukrainką». Про цей випадок потім вона розповідала моїм подругам, що сиділи з нею. В півтемряві камери я її розгледіла. Чую, що схлипує, плаче. Кажу до неї: «Nie bój się. Jeszcze jestem żywa, ale chyba nie przeżyję. Proszę, jak pani wyjdzie na wolność, bardzo proszę dać znać mojej rodzinie, że ja tu umarłam. Mam matkę i brata. Nazywam się Katarzyna Witko, moja matka Maria Witko. Proszę im przekazać, niech nie płaczą. Ja umieram lekko». Чи запам'ятала? Не знаю. Мовчки слухала, не озивалася до мене. Потім хтось застукав у двері, і вона вийшла.

Якось, коли я вже почала ходити, до келії увійшов слідчий і представився: Тадеуш Зярнко. Каже: «Pójdziesz ze mną na górę, na śledztwo». Я тільки зітхнула до Бога: «Тепер вже мене викінчать». Не відчувала ні жаху, ні розпачу. Мені якось байдуже, що зі мною станеться, була приготована на найгірше, навіть на смерть. Усі попередні дні я підготовлялася до неї: молилася і сповідалася за все мое

життя і з усіх гріхів. Тримаючись стіни, встала і вийшла. Потім по сходах з великим трудом підіймалася вгору, що кілька сходів сідала. Слідчий терпеливо чекав, не підганяв. Трохи це потривало, поки дійшла, вірніше, долізла до тої кімнати, навіть вдалося пройти її, а сівши у крісло, знепритомніла. Слідчий взяв воду, напоїв мене. Опритомнівши, побачила його по другому боці стола. Він довго уважно вдивлявся в мене, а потім промовив: «*Co oni z tobą zrobili? Czy ty wiesz, że zostaniesz kaleką na całe życie? Niemcy lepiej robili – zagazowali i człowiek się nie męczył przez całe życie. Kto tobą się zaopiekuje?*». Я звела очі, знесла руки догори над головою і кажу: «Той, що наді мною! Господь буде моїм опікуном!». Зярко довго мовчки дивився на мене, а потім почав писати. Ставив питання і записував мої персональні дані. Запитав теж про Байовського. Потім прочитав свої записи, я підписала, і мене відвели в мою камеру № 14. Самотність мені не дошкуляла. В роздумах повільно минав час, поволі повертала до життя, особливо довго гоїлися мої бідні ноги, ходила боса, бо не могла взути чобіт.

Згодом мене перевели в камеру № 10, в якій сиділи наші дівчата: Люда Кот «Бурлачка», Марія Тесля «Мотря», Ірина Стисло-Костів і польки. Це була темна камера, без денного світла. Замість сінника – якийсь мішок зі сміттям. На ніч той сінник розкладали і ми всі на нього клалися, як оселедці. Я не могла довго лежати на одному боці, часто мусила міняти позицію. Дуже боліло тіло, рани на ногах ще не загоїлися. Дівчата про мене дбали як могли: Ірина і Люда перев'язували мої ноги шматками – бандажів не було.

Особливо добре розумілися ми з Марією Теслею «Мотрею», можливо тому, що нам обом довелось пройти катівню допитів Байовського.

Ірина Стисло

Ірина Стисло тут опинилася вже після другої розправи в Перемишлі. Її ситуація була трагічною. Вже знала про смерть чоловіка Дмитра Стисла «Інгула». Сил додавала тільки надія на зустріч з кількомісячною дитинкою Лідунею. Молилася в куточку тюремної камери, благаючи у Всевишнього побачення зі своєю донечкою. Мріяла взяти її на руки, пригорнути, і більшого щастя не уявляла. Мучила постійними проханнями про побачення з дитиною своєю сестру, котра врешті не витримала і розповіла їй страшну правду про те, що грудневий грип, який тоді розшалівся у Перемишлі, забрав з життя її малятко. Фізичні катування, яким нас тут піддавали, не могли рівнятися з душевними муками, яких зазнала вона. Серце Ірини, сповнене материнської любові, тепер розривалося від болю і туги. Порятунок знаходила в допомозі іншим. Її коц зігрівав і рятував моє знеможене тіло, а коли вона довідалася, що до пивниці рясівської тюрми кинули молоденького покаліченого бійця УПА в подертому одязі, почала шити зі свого рятівного коца для нього штани. Їй на допомогу поспішили товаришки, щоб ще до переклички скінчити і ключником Антонієм передати штани хворому бійцеві.

Пивниці УБ були переповнені в'язнями, тому один будинок почали переробляти на тюремні ка-

мери. Поспішали з переселенням, і нас, жінок, перенесли ще в сирі, незакінчені приміщення. Там знову зустрілася з Людою Кот, Іриною Вовк, Марією Цап'як, Тосею Ходай та польками Інґльот, Садловською, Марисею і Еммою. Їхніх прізвищ не пригадую. Ці тюремні камери відрізнялися від попередніх. В них було проведено центральне ogrівання, але воно нас ніколи не зігрівало. Вікна загратовані, з великими дере-

Канада, 1972 рік. Так далеко від рідного краю, під чужим сонцем. Ірина Стисло-Костів (дружина «Інгула»), поруч Зеня Гонтарська.

в'яними кошами. На триповерхові залізні ліжка були кинуті тільки голі дошки без сінників, а за подушку служила дерев'яна дошка. В камері була своя каналізація, «кібель», в який спливала вода. В ньому робили все, навіть милися, прали і брали з нього воду до пиття. В перші дні ми запротестували проти такого трактування нас, адже це не гігієнічно. Але наш протест був безуспішним, і ми мусили погодитися з такою ситуацією. Ця камера мала перевагу над попередніми – тут було денне світло. Час від часу з нашої камери когось забирали до праці при чищенні й упорядкуванні будинків, в яких проводилися ремонтні роботи. Ці в'язні мали змогу контактувати з робітниками на волі, а також з тими, що виходили на волю. Таку можливість тут називали «oknem na świat». Ми знаходи-

лися під постійним наглядом, часто проводилися контрольні перевірки, однак в'язнів не можна було впильнувати. Жартома казали, що в'язень говорить без слів, бачить очима душі, розуміє і відчуває інстинктивно.

Що за рух зчинився, коли в'язнична влада довідалася про те, що хтось передав «грипса» (листа) на волю! Почалося розслідування, особливо серед тих, хто працював. Проводилися особисті ревізії і в камері. Вночі викликали на слідство, карали карцерами і голодуванням. Марійку Цап'як викликали вночі на слідство і вже до нас не повернулася, її запроторили в карцер.

Голодування

Сталося це перед Великодніми святами. Місцеві польки отримали великі святкові пакунки. З українки не отримала жодна. Більшість з нас або не мали родин, або близькі та рідні були далеко, а часом і не знали, де ми. Солідарність в тюрмі – це велика справа. Польки з нами поділилися своїми святковими гостинцями. Але наш святковий настрій стримала Інґльот, старша пані, повідомивши про своє тривожне передчуття, що вони (тюремна влада) можуть нас покарати, забравши пакунки. Вирішили швидко сісти за сніданок і добре наїстися, а решту поховати. Пам'ятаю, як Ірина Вовк сховала за дерев'яну подушку між своїми особистими речами кілька цитрин, а Емма, хвора на туберкульоз, вилізла на 3-й поверх ліжка і там хотіла сховати цукор і якийсь жир, але саме в цей момент двері відчинилися і до камери увійшли начальник, слідчий та ще кількох. Заставши Емму нагорі, ка-

жуть: «A ta kawka co tam robi? Co chowasz?» Бідна Емма злізла, а ті всі харчі від неї і нас відібрали. Велика лють опанувала слідчих Сікору і Свідерського. Нашу камеру покарали голодуванням – лише хліб і вода, яку могли брати тільки з «кібля». Не хотіли нам дати ані гарячої води, ані кави. Ми запротестували і розпочали повне голодування, зовсім нічого не їли. Щодня кожній з нас приносили 1/4 хліба і стирта його поволі росла, але жодна з нас не торкнулася того хліба, хоч ми були дуже голодні. Так тривало, мабуть, 3 або 4 дні. Врешті викликали Люду Кот, вона була старшою в нашій камері, і питають, чому ми розпочали повне голодування? Люда на те відповіла, що нас покарано кількома карами: забрали всі святкові пакунки, не отримуємо навіть теплої води чи кави, змушують нас пити зимну воду та ще й з «кібля», а це негігієнічно, забрали в нас з камери лавку, щоб ми не присіли, до ліжка не можна доторкнутися, на підлозі сидіти не можна та ще й від ранішнього «апелю» і до вечірнього змушені тільки стояти. Стільки покарань нараз і це тоді, коли ми невинні.

Була неділя. Ми всі стояли на колінах і півголовом відправляли св. Службу Божу. Раптом відчиняються двері, і до камери входить інспекція зі спеціального відділу. При появі такої високої тюремної влади треба було стояти струнко і звітувати. Та жодна з нас не поворухнулася. Молимося далі. Вони постояли кілька хвилин і пішли, а коли ми, скінчивши Службу Божу, вставали, саме в цей момент двері відчинились і нам у камеру влили кілька відер холодної води. Прозвучав наказ, щоб протягом 15 хвилин підлога була суха. Ми всі хто чим міг збирали цю воду, щоб встигнути до визначеного

часу. Після цього в нашій камері провели ще одну ревізію. Кожна з нас мала якісь свої особисті речі жіночої потреби. Все було в дуже бідному стані, особливо в нас, українок, бо вже довго по тюрмах сиділи і все понищилося, а нове звідки взяти? При ревізії був присутній поручник, а може капітан? Його очі наливалися кров'ю при обмацуванні рубців нашого одягу. Пригадую, коли при Ірині Вовк-Кульчицькій знайшов образок Матері Божої Неустанної Помочі, а вона його як найбільший скарб берегла протягом всього слідства, збісився, кинув образок на підлогу і подоптав його. Стояв перед нами садист – грізний і нікчемний. Ми всі дуже обурилися, але що могли зробити, адже це тюрма. Кожна з нас пройшла вже тяжке слідство, організми наші вичерпані в темних підвалах тюрми, а це голодування ще більше підірвало наше здоров'я. На третій чи четвертий день я вже не могла встати з ліжка до «апелю». Інші теж погано себе почували, дехто мав температуру. Особливо докучливим було цілоденне стояння, і щоб якось витримати цю каторгу, впирались одна в одну, плече до плеча, як гуси. Під час ранішньої переклички Люда заявила, що один в'язень вже не може встати з ліжка, а решта має температуру. Врешті, під кінець дня, нам вперше за останній час дали теплу каву, а підвечір якусь зупу. До нашого голодування на доказ солідарності приєдналися і чоловіки. Тюремна влада була змушена поступитися.

Центральна в'язниця

Згодом нас відвезли на Замок, в центральну в'язницю у Ряшеві. Була вона велика, чотирикутна, з ве-

личезною залізною брамою. Як пострах стояла тут шибениця. Глянула я і зітхнула: «Господи, скільки тут на ній наших дівчат і хлопців розпрощалися з життям». Поляків розстрілювали, а наших вішали. Образ шибениці надовго врізався в мою пам'ять, краяв душу і серце.

На Замку деякий час нас тримали в карантині. Тут сиділи різні в'язні. Пострахом були жінки-рецидивістки, переважно хворіли на венеричні захворювання 3-го ступеня і дуже мстиві. Для нашого здоров'я появилася ще й ця загроза. Тут, у тюрмі, зустріла я своїх дівчат: Параню Ротко-Грицай, Стефу і Марійку Тхір та інших. Ми всі трималися гуртом, побоюючись, щоб ті хворі чогось не підкинули. Після відсидження карантину нас перевели у загальну велику камеру, в якій знаходилося понад 50 жінок. Зустріла тут багатьох жінок з моїх рідних сторін і серед них матір Володимира Лашкевича «Журби» Марію. Володимир загинув під Любачевом на залізничній штреці. Його впізнали, привели матір, щоб розпізнала. Та хоч як рвалося від болю і розпуки серце матері – не призналася, що то її син. І знову зі мною: Люда Кот, Ірина Тимочко «Христя», Ірина Вовк, Анна Карванська «Рома», Інка Дябоба, Марія Копко, Параня Ротко «Пчілка» та ще багато інших, уже не всіх пригадую.

Марія Чобіт-Сивак

В цій тюрмі була камера для матерів з дітьми, що народилися в неволі. Тут зустріла Марійку Чобіт-Сивак «Сич» родом з Верхрати, з якою ще на волі зналася зі зв'язку. В тюрмі в 1948 році вона народила дочку і назвала її Олею. Боже, яка це була

На ферму в Канаді до Зені Гонтарської-Максйчук «Калини» (зліва) завітала Марія Чобіт-Сивак «Сич» (всередині) з дочкою Олею (справа), яку народила в тюрмі у Ряшеві в 1948 році.

бідна мати, як вона мучилася і терпіла з цим немовлятком. Для дитини на харчування було призначено тільки сире холодне молоко. Не було де і на чому його зварити чи хоча б підігріти. Правда, в камері для матері і дитини була якась піч, та не було чим запалити, бо сірники були у відділовій. Не раз вона стукала в двері і просила, щоб «ласкава» дала сірники чи дров. Під дверима розпачливий плач дитини і мами – дитинка з голоду і холоду, а мати з розпуки, що не може нічим собі тут зарадити.

Потім, по багатьох роках, зустріла я в Канаді Марійку Чобіт-Сивак і її доню Олю. Марійка тримала на руках маленького внука. Такою запам'яталася вона мені ще з тюрми на Замку в Ряшеві, коли на руках тримала доню. При Божій помочі Оля виросла гарна і здорова, з великою пошаною і любов'ю до своєї мами. З нами були Зеня Гонтарська-

Після тюрми – знов разом. Під час зустрічі у Канаді. Зліва: Анна Матвійчук, Катерина Вітко-Стах, Зеня Гонтарська-Максйчук і Марія Чобіт-Сивак. Марійка була вже дуже хвора, після операції, а сьогодні – покійна.

-Максйчук і Параня Ротко-Грицай. Згадували ми ті часи, часом заплакали. Оля уважно слухала, з великою любов'ю і турботою споглядаючи на свою маму, і делікатно пестила своєю рукою її долоні. Сльози зворушення скочувалися по її лиці. Марія покинула цей світ 16 жовтня 1986 року в Канаді.

В Ряшеві з загальної камери нас перевели на партер, якраз над камерою смертників. Сидів там отець Кадило, Григорій Мазур «Калинович» та інші. Ми особисто знали цих людей, тому наш смуток був такий великий. Увечері, після «апелю», дівчата для них співали пісні і між ними одну польську:

Upływa szybko życie,
Jak potok płynie czas,
Za rok, za dzień, za chwilę,
Razem nie będzie nas.

Особливо зворушливо звучав голос Ірини Вовк-Кульчицької. Щоранку хтось з тої камери стукав до нас, в цей спосіб сповіщаючи, скількох тої ночі страчено. Їх ставало все менше, а ми плакали і молилися за їхні душі.

Вирок

Вже за кілька днів до розправи мене охопив неспокій, навіть ночами не могла спати. В голові роїлось від різних думок, пробувала уявити, як це відбуватиметься в суді. Час волівся нестерпно довго. Врешті настав цей день – 21 серпня 1948 року. Привезли мене в суд. Там вже були інші в'язні-упівці. Нікого з них не знала. Нам заборонено між собою перемовлятися. Лише очима і виразом лица пробували якимось порозуміватися. Мені, як і іншим, призначили державного оборонця – адвоката.

На судову розправу приїхало кілька свідків з того села, з Ушківців. Кожен з них по черзі зізнавав, що вся наша родина – то бандерівці, що обидві дочки, Марія і Катерина, були в лісі і навіть мати, Марія Вітко з сином теж втікала на терени, опановані бандерівцями, і там переховувалися. Брати Ян і Білько Миделі та Заяць давали тільки письмові свідчення.

Під час перерви підійшов мій оборонець і каже: «Ja nie mam tu za dużo głosu. Sama widzisz ilu świadków przeciwko tobie. Wroń się sama». Подякувала і додала коротко: «Буду». Однак вже десь під кінець судового процесу цей адвокат усе ж таки сказав в моїй обороні кілька небагатозначних слів: про те, що я була ще дуже молода, не могла про-

тиставитися всій родині, яка співпрацювала з УПА, і таке інше. Його слова прозвучали швидше як звинувачення, ніж оборона.

Військовий суд у Ряшеві засудив мене на 10 років ув'язнення, а також позбавлення громадянських прав і... ще багато чого читали, але я не в силі була всього збагнути. Атмосфера суду, а також все, що тут відбувалось, діяли на мене як важкий прес. Я почувала себе маленькою і немічною серед тих, що звинувачували і вершили суд наді мною.

Повернулася до камери. Товаришки мовчки дивилися і чекали, що скажу. Вирок тут ні для кого не був несподіванкою. Нам, українкам, менше не давали. Промовила до них, жартуючи: «Wiosna – zima», повторивши швидко так 10 разів. А на серці така туга... Подібні розправи тут відбувалися щодня, а потім ми чекали на транспорт до інших в'язниць.

Куди тепер? Українок везли до Тарнова. З сумом покидали ми в'язницю на Замку в Ряшеві. Так багато тут довелось пережити. Не раз, проходячи біля камери, в якій виконували смертну кару, бачила ноші зі ще свіжою кров'ю. В цій камері переважно розстрілювали поляків. Ми в смутку і жалобі схиляли голови, проходячи повз «двері смерті».

А на отій шибениці гинули мої рідні, мої друзі, найкращі діти, сини і дочки нашого народу. Господи! Як довго ще наш народ буде складати оці жертви? Коли закінчиться ця Голгофа? Господи, прискори день, коли ми станемо вільні, як інші народи світу. З такими думками покидала я Ряшівську тюрму.

Тарнів

Нас привезли до Тарнова – в'язниця відома ще з-перед війни. Всіх новоприбулих повели в карантин, помістивши у велику камеру, переповнену українками з Холмщини, Підляшшя та інших теренів Польщі.

Як нас багато по тюрмах, а так любимо свободу і життя. Така велика камера, а так тісно. Тут: Оля Олексіюк, Соня Кісіль, Марійка Корольчук (невеличка, тендітна, за що і назвали її «Кропкою»), Галя Марчук «Оля», Галя Адамчук, Галя Афаназюк, Віра Ярмошук, Оля Шимків (вела наші тюремні молитви, тому назвали її «Ксьондз»), Оля Галич, Оля Герко, донечка якої залишилася на волі. Оля молилася і мріяла про неї. Знала вже, що батько дитини щасливо перейшов на Захід. Вірила, що Бог її вислухає і вони втрійку ще будуть щасливі. Тут я зустріла й Лесю Новосад, про яку читала в журналі ще у Кракові. Нас, українок, у цій камері було значно більше, тільки вже всіх не можу пригадати.

Тут, у тюрмі, сиділи також в'язні інших національностей. Були теж німкені з гестапо. Кожна мала вирок – довічне ув'язнення, а також одна з відомої справи – «Орловська».

Ще до закінчення карантину нас, тільки українок, розмістили по 5-6 осіб у невеличкі камери. На дверях був напис «Antyrażstwowe». Моїми товаришками в новій камері стали: Оля Олексіюк, Ірина Вовк «Ярослава», Антоніна Кобилевська, Марія Хвелатюк та Ірина Стисло.

В цій тюрмі ми вже працювали. Частина з нас виробляла дуже гарні фіранки. Я виготовляла ляль-

ки. Наша майстерня містилася у великому залі, в якому колись була каплиця. Праця поглинала багато тюремного часу. Потім ці ляльки, старанно виконані, відправляли на експорт.

Навколо нас, українок, в тюрмі створилася дуже корисна атмосфера. В наших камерах завжди був взірцевий порядок і чистота, нас ставили іншим за приклад. Ми трималися одна одної, жили як одна сім'я. Почуття солідарності полегшувало тюремну долю. Ми були такі молоді і вже так багато пережили. В тюремних «клітках» гартувався наш вільний дух, міцніло бажання вижити, і, може, тому відганяли сум жартами і піснями. Часто після вечірнього «апелю» сідали на ліжках і співали. Дівчата мали гарні голоси, і не раз під нашими дверима збиралися відділові, щоб послухати, при цьому лише просили: «Nie tak głośno śpiewajcie».

Ми були такі багаті на вигадки. Особливо, коли виготовляли для товаришок подарунки на іменини: вишивали серветки, закладки до книжок, виготовляли котиків, очі яким вишивали, а вуса приробляли з остей риб (винахід Ірини). Це були надзвичайно гарні речі, якими ми обдаровували одна одну. Стефа Куницька-Боднар «Русалка», «Квітка» з дому Гудзьо, дуже старанно вишивала гарний образок Матері Божої. Маю ще й дотепер такий образок, вишитий у тюрмі. Дорожу ним і бережу як талісман, як реліквію.

Поза нашим оптимізмом і бажанням вижити – в тюрмі було важко: дуже зимно, препогане харчування, часто хворіли. Я мучилася з печінкою, Ірині докучав сильний біль у хребті. До лікаря не можна було дістатися, тому Оля на свій спосіб взялася нас рятувати. За це її називали «Магістер».

З братом і сестрою зліва – Стефанія Гудзьо «Русалка», «Квітка» (в'язень Явожна, 3 вересня 1947 року у Кракові засуджена на 15 років тюрми). Фото з 1954 року.

З часом декотрі з наших дівчат (Оля, Тоня і Марія), майже регулярно почали отримувати пакунки. Тільки Ірина і я не діставали. В Ірини всі рідні повмирали, а батька поляки заарештували і замордували в Ярославі. Її маленького брата Ярчика забрали чужі люди, що виїжджали в Україну. Довго про нього вона нічого не знала. Потім хтось написав, що осінь, зимно, а Ярчик босий. Ірина дуже переживала це, але була безсила перед тією бідною, і як тут допомогти братові, коли сама в неволі. Моя ситуація теж була незавидною. Я вже знала, що мама десь у тюрмі. Чи ще жива? Де вона? Малий, 12-літній брат опинився десь у Пруссії. Після арешту мами жодної вістки від неї не було.

Наші подруги нас потішали як могли, ділилися своїми продуктами з пакунків. Господинею в камері була Тоня Кобилевська. Ми її назвали «Гапка» –

така тюремна кличка. Вона була невеличкою рослиною, зграбна і гарненька дівчина. Завдяки їй ми завжди мали щось на сніданок до хліба, якесь «мастило». Старенький батько Олі Олексінок завжди вперу присилав скромненький пакунок. Ще й досі пам'ятаю запах і смак його домашнього смальцю. Ах, що то був за смак! Коли Оля зі сльозами і вдячністю розпаковувала пакунок від батька, ми теж йому дякували. Марійку Хвелатюк ми назвали «Мартин» за її гарну здорову сільську вроду. Вона промінювала силою і спокоєм.

Мури тюрми були границею між двома світами. В одному – панували закони природи, закони, створені людьми, Боже право. Світ той прокидався з сонцем, творчістю наповнювався день і в ніч відходив до наступного світання. В тому світі пори року змінювалися незалежно від людських проблем і бажань.

По нашому боці муру – інший світ, обмежений тюремними порядками, стінами камер, в яких томилася в'язні, приречені на довге перебування один з одним, на безсенсовне існування, «вбивання часу» життя. Замість світанку – ранішній «апель». Монотонність дня закінчувалася вечірнім «апелем». Тут відчувалися тільки дві пори року. Зиму переносили легше. Важче було влітку, коли після вечірнього «апелю», вже о 18-й по обіді, коли ще день і так ясно, за мурами кипить життя, а тут – треба йти спати. Сон у тюрмі – це втеча, порятунок від дійсності.

Пригадую, як Марійка «Мартин» після вечері, на яку нам дуже часто давали сушену капусту, гидку на смак і запах, вирішила швидко піти спати, щоб не відчувати голоду, який їй постійно пересліду-

вав. Але вже десь о 10-ій вечора прокинулася з плачем. «Я голодна!» – розпачала у відчаї, схопившись за ґрати вікна, і жалібно кликала: «Мамо! Мамо, я вмираю з голоду!..». Спробували її заспокоїти, жартували, але все даремно. Бачимо, що дівчина у великій розпуці. Знайшли щось для неї перекусити. Заспокоївшись, знову пішла спати. Марійка була дочкою заможного господаря, мали млин і всього в достатку. Вона ніколи в житті не голодувала, а тут, у тарнівській в'язниці, ми були постійно голодні.

Літо в тюрмі важке ще й тому, що старі запаси продуктів скінчилися, а нового приділу ще не було. Те, що ми їли, годі назвати харчами: замість кави – якась «люра» неокресленого кольору, запаху і смаку – загадкова рідина. Вранці отримували маленьку четвертинку квасного із закальцем хліба, від нього завжди пекло в грудях. Цієї четвертинки повинно було нам вистачити на весь день, а вона така маленька, що одним «махом» можна було б з'їсти і далі залишатись голодним. На обід нам давали горохівку зі старого нерозвареного гороху та ще й з великими білими хробаками. В одній мисці цього «делікатесу» бувало навіть до десяти. Оцих білих «шкварочок» то нам не жаліли. Дівчата плакали над тою їдою. Тільки ті, що отримували від родин пакунки, ще якось могли витримати цю тюремну дієту, а ті, що перебували тільки на тюремних харчах – дуже мучилися. Дівчата часом витягали цих білих і довгих на берег миски, і з огидою промовляли: «Не той хробак, що я їм, а той що мене їсть».

За цю горохівку вже кращою була сушена капуста, хоч і вона не була придатна для споживання.

Коли її варили – гострий запах, що доносився з кухні, забивав усякий апетит.

Пригадую, як одного разу цей запах занюхав начальник тюрми. Став кричати на коридорного в'язня: «Co ty tak śmierdzisz, do jasnej cholery!». Коридорний випростався і рапортує: «To kapusta gotuje się na obiad dla więźniów, panie naczelniku». На це начальник вже лагідніше, затягуючи з віленського: «А-а, to kapusta tak pachnie!..».

А злодій з'їв ковбасу...

Пригадується ще одна трагікомічна історія. Це сталося кілька тижнів перед Різдвом. Всі три наші товаришки отримали гарні святкові пакунки від родин. Частину продуктів ми з'їли, а решту «Гапка», Тоня Кобилевська, на правах нашої господині вирішила приховати на Різдво Христове. Вона ковбасу, солонину, м'ясо гарненько загорнула в папір, потім дбайливо обгорнула в стирочку, старанно зав'язала наш скарб і виклала все за вікно, за ґрати. Вирішили, що це добра схованка для таких цінних продуктів – не зіпсуються на холоді та й якщо буде ревізія – не знайдуть. Ми зі слинкою на вустах мрійливо споглядали на наш скарб за вікном. Свято вже наближалось і на його передодні, повернувшись з праці, це було після «апелю», наша господиня вирішила, що вже пора взяти продукти з «холодильника», щоб приготувати святкові страви. Витягає, і бачимо по її лиці, що сталося щось недоброго. «Дівчата, він такий легенький...», – розпачливо-придушеним голосом промовила вона, розвиваючи пакуночок. Лише прозора шкірка від бочку і частина рушничка. «Злодії видзьобали!» –

продовжувала. Кажемо: «Бачиш, „Гапко”, нам не дала, сама не з’їла, а круків нагодувала». Посміялися, пожартували, а у шлунку так пусто, а на душі так сумно... На Різдво тільки пісний хліб.

Тепер Грудзьондз

Нас вивозять. Куди? Господи, тільки б не до комуністичного раю! Як звірину загнали у вагони, нема чим дихати, така тіснота. Хтось тихо каже, що везуть до Грудзьондза. Ця інформація викликала якесь полегшення. Для мене Грудзьондз був надією довідатися щось про маму і брата. Вже три роки нічого про них не чула.

Прибули... Велика чотирикутна в’язниця. В одному будинку розміщені швальні, гаптувальні й різні інші майстерні. В другому – працювали в’язні, а також містився великий тюремний шпиталь. В червоному – блоці строгого режиму – сиділи в’язні з високими вироками. Нас розмістили в камери по 4-6 осіб. Говорити можна було тільки півголосом. У випадку якоїсь потреби кричати і стукати не можна, для цього була кляпка в дверях, при натискуванні якої в коридорі вискакував прапорець і охоронець бачив, в якій камері виникла потреба і на нього чекають. Нас часто переселяли, завдяки чому ми мали змогу перезнайтися.

Марійка Довган «Орися»

Мене перевели в іншу камеру. Тут я зустрілася з Марійкою Довган «Орисею». Про неї ще в Тарнові багато наслухалася від Лесі Новосад «Чорної». Марійка родом з села Ідешина, що на Грубешів-

щині. Член ОУН-УПА. Завідувала ліками в грубешівському надрайоні. Леся розповідала також, що «Орися» разом з іншими повстанцями і командиром «Прірвою» польським військом була захоплена в криївці, і що під час розриву гранати тяжко поранена в голову. Непритомною її забрали в неволю. Багато пережила, намучилася, залишившись калікою – параліч лівої сто-

Марія Довган «Орися».

рони. Розповівши цю трагічну історію, Леся просила тоді нас заопікуватися Марійкою, коли б хтось зустрів її в тюрмі. І так сталося, що з нас усіх саме мені випало на долю зустрітися з «Орисею». Вона була засуджена на 10 літ ув'язнення.

Замість героїчної постаті, про яку наслухалася і якою собі її уявляла, переді мною постав сумний образ дівчини. Вона дивилася на мене своїми погідними, сповненими терпіння очима, а на лиці застигла півпосмішка. Вуста викривлені, через що не могла їсти, око не закривалося, рука і нога безвладні. Вся її постать оповита жалем і великою кривдою... Це була наша дорогенька Марійка «Орися» – наша героїня.

Ми допомагали їй як могли: робили масажі хворої руки, зі свого волосся виготовили м'ячик, щоб, тримаючи його в своїх безвладних пальцях, вправляла їх, розробляла. Нам її було дуже шкода,

але ми так мало могли тут для неї зробити, були майже безрадні перед її нещастям.

Катрусю, тут твоя мама

Цей день починався як кожний інший. Стоячи в коридорі, неподалік санітарного пункту, в якому видавали ліки, раптом я почула знайомий голос. Неподалік стояла Анна Карванська «Рома». Вона щойно повернулася зі шпиталю після операції. З Анною ми були знайомі ще з УБ в Ряшеві. Вона добре знала мою ситуацію, особливо про мій неспокій за маму і брата. «Рома» до мене тихенько, майже пошепки: «Катрусю, твоя мама тут у шпиталі. Хвора, але немає загрози для її життя». Тільки це вона й встигла мені переказати. Вже потім від неї довідалася, як вона віднайшла мою маму. Це сталося після її операції, вона лежала в тій же палаті, що й мама. Під час обходу лікаря почула знайоме прізвище – Марія Вітко. Коли відділовий лікар вийшов, Анна підійшла до моєї мами і сповістила: «Ваша Катруся тут», а також розповіла коротенько про мене, що могла і що встигла.

Новина про те, що моя мама жива і що я її зможу побачити, якби додала мені сил, в мене немовби крила вирости, і полетіла б, от тільки одна біда – тюремні стіни не пускають. Так хотілось скоріше її побачити, обійняти, розпитати про все... Всі мої думки тепер були зайняті пошуком способів, як з нею зустрітись.

Десь на другий чи третій день нашу камеру ввели на прохід. Великою площею по двох кругляках рухалися в'язні, дотримуючись відстані 5-6 метрів один від одного, руки за плечима, голови не

Так багато випробувань несло їм завтра, а сьогодні – дарувало зустріч. Катерина Вітко (справа) з мамою, Марією Вітко.

можна піднімати, щоб бува не побачити Боже небо, волю. Я все споглядала на тюремний шпиталь, може, через вікно побачу мою рідненьку.

Раптом зауважгла, як зі шпиталю виводять групу людей. Це були хворі, лікування яких закінчувалося, і їх мали відправляти у відділи. Попереду цієї групи крокував охоронець, а за ним ледве рухалися хворі. В першій трійці я побачила дуже кволу жінку. Вся її постать промовляла, що вона хвора і безсила. Її підтримували дві жінки.

Серце у мене стискалося, дивлячись на цю бідну: «Боже, як така хвора людина зможе витримати у відділі, де протягом дня не можна покласти на ліжко, можна лише сидіти від „апелю” до „апелю”. Боже, хоч би то не була моя мама!». За тою трійцею йшли трохи міцніші, здоровші. І коли відстань між нашими групами зменшилася настільки, що вже можна було придивитись – я впізнала в тій найслабшій жінці свою маму. «Моя найдорожча, дорогенька мамо...» – душилась я від розпачі і без-

силля. Вже не паную над собою, над своїми думками, вириваюся з кругляка площі, по якій ми проходилися, і біжу навпростець, щосили біжу, лечу, щоб лише скоріш торкнутись моєї найдорожчої мами. Прилетіла. Встигла лише притулитися до неї, як в цю ж мить нас насилу розлучають. Мене відривають, скрутили руки назад і потягнули. Чую, як з усіх сторін гудуть сирени. Зауважую метушно серед охоронців. В тюрмі велика тривога. Мене відвели до пивниці. Закрили в карцер, в темноту. Тут мокра долівка, залізне ліжко, самі дроти, і такий же, прикутий до підлоги, стіл і крісло. Боса, лише в білизні, просиділа я в цьому «готелі» 48 годин. Не відчувала ні голоду, ні холоду. Я була вільна як птах, я кричала і плакала так голосно... Ніхто мене не слухав і не спиняв крику моєї душі. Я була так вільна, як ніколи. Після карцера мене відправили в камеру, і тільки тут, у теплі відчула холод і голод. Відтоді думками була тільки з мамою.

Куди?

Якраз ми всі були в камері. Чуємо, в коридорі дивний рух, метушня. Що б це означало: може в'язнів вивозять з камер, а може транспорт? Куди? Розмовляємо між собою, багато питань, і всі без відповіді. Що тут діється? Куди нас повезуть? Обмінюємось адресами, переказуємо свої побажання, прохання. Раптом відчиняються двері і входять троє охоронців. «Czy jest tu Witko?». Я відповідаю трохи здивовано, трохи тривожно: «Так», а ще питаю: «Katarzyna czy Maria?». Відповідають: «Maria». Забирають когось з нашої камери, але я думками

вже з мамою, вже зрозуміла, що це її вивозять. Куди? Господи Боже!.. Невже не зустрінемося більше? Нас нікуди не випускають. Проходи відмінили. Минуло ще кілька днів і мене викликають. Привели в приміщення, де вже багато наших дівчат. Потім увіпхали нас, як оселедців, в маленький закритий автомобіль, без вікон, з малим вітрячком вгорі, ми називали його «чорний ворон», і кудись повезли. Було дуже душно, задихалися без повітря, у шлунках все переверталось, комусь стало погано, зімліла Параня Ротко, рятуємо її, хоч самі задихаємось. Автомобіль зупинився, і коли відкрили двері, виявилось, що ми в чистому полі. Параню положили на землю, щоб прийшла скоріш до себе.

Фордон – тюрма для жінок

Привезли нас до Фордону. Приїхали сюди всі, крім Ірини Вовк, яка після тяжкої операції залишилася в шпиталі у Грудзьондзі.

Фордон – це відома ще з-перед війни жіноча тюрма. Сюди звозили жінок з усієї Польщі. Протягом трьох днів нас забирали на подвір'я напихати сінники соломою. Це було велике подвір'я, на якому скирти соломи і багато жінок-в'язнів.

І сталося...

Я зустріла свою маму. Тут нас вже ніхто не карав, не розлучав. Ми сиділи поруч, розповідали, раділи, що живі, що разом. Після триденного карантину новоприбулих в'язнів посортували і розмістили по малих і великих камерах. Нас помістили на партері у велику, майже на 40 осіб камеру, в якій сиділи політв'язні польки й українки. Мужчини були лише серед обслуговуючого персо-

Катерина Косаревич-Фортуна «Ніна», «Мотря», «Гуцул» після повернення з в'язниці, 1954 рік.

налу тюрми. В малих камерах переважно сиділи більш небезпечні. Їм не дозволено було працювати. Ці камери знаходилися в пивниці, в сутеренах – там тримали в'язнів з великими вироками і строгого режиму. Знаю, що з наших дівчат там сиділи: Ірина Тимочко «Христя», Люда Кот «Бурлачка», Катруся Косаревич «Ніна», Леся Лебедович «Заграва», Стефа Онишкевич (дружина «Ореста»), Люба Богачевська, Зеня Дацько, Марія Гук, Євгенія Вахнянин-Сухорончак, Стефа Куницька-Боднар та інші. Ми, всі решта, працювали

в різних майстернях або в господарчому відділі тюрми. Праця для нас, особливо тих, що не али допомоги від родин, була дуже потрібною. Завдяки їй щось заробили та й час швидше минав. Частина заробітку йшла на прожиття, а частину відкладали на «залізне» конто. Ці гроші – після звільнення в'язень мав на дорогу. За решту ми могли робити собі невеличкі закупи у в'язничній кантині. Тут можна було купити: харчі (жир, цукор), мило, зубну пасту і таке інше. А також могли допомогти тим, хто нічого не діставав, кому було особливо важко.

І знову зустріч, але вже за океаном, в Чикаго. Справа: Ірина Тимочко-Камінська «Христя», Катерина Вітко-Стах «Зозуля», Данута Боднар.

Сірий дитячий

В цій тюрмі був один особливий – сірий – будинок. Тут знаходився дитячий садочок. І садочок цей був особливий – для дітей, що народилися в тюрмі. Їх доглядали жінки-політв'язні. Серед них була Зеня Чех. Вона дбайливо доглядала цих діточок і, як могла, старалася замінити їм маму. Тут Галя Марчук «Оля» мала маленького сина Петруся. З ним вона могла перебувати тільки у визначений час. Які муки терпіла вона, будучи так близько своєї дитини і, не маючи бути з нею. А воно плаче, кличе...

Святий вечір у Фордоні

Монотонність тюремного життя була порушена наближенням Різдва. Вже напередодні цих свят велися розмови, як організувати Святу вечерю, розподілялися обов'язки. Леся Новосад, Анна Карван-

ська і Марійка Тесля охоче взялися виконувати роль господинь і пообіцяли приготувати Святу вечерю на 24 особи. Кожна з нас теж отримала завдання.

І ось наблизився цей день, 6 січня. Все, що тоді відбувалося – мало особливий сенс. Навіть природа подбала про святковість. Цього дня напало багато снігу, давав себе відчутти тріскучий мороз, дерева стояли в урочистій задумі. Жінки-в'язні знаходилися в якомусь дивному стані очікування, спокою, немов пізнавали якусь велику незбагненну тайну. Більшість з нас постили. Незмінним був тільки ритм тюремного життя... І, як завжди в цю пору, ми стали в черзі за в'язничною вечерею. Але тут сталося щось незвичайне... Яка мила несподіванка! Замість традиційної тюремної вечері нам дають справжній борщ! Свій подив і захоплення проявляємо без слів і тільки наші очі та вирази обличчя безмовно промовляють, як ми задоволені. Потім збагнули, що це начальник центральної жіночої в'язниці у Фордоні, вже старший за віком чоловік, який, правдоподібно, за свої ідеї сам колись, за санаційної Польщі, скоштував долю політичного в'язня – таким, здавалось би, незначним жестом, як борщ у Святвечір для українських жінок-політв'язнів, зробив так багато...

Терпеливо очікуємо на «апель». Кожна з нас в думках полинула до своїх рідних, близьких. Моя мама в куточку на колінах молиться, мабуть, за наймолодшого сина. Де він у цю святу ніч? У другому куточку камери молиться Леся. Тужить за старенькими батьками. Причаїлась зі своїми невеселими думками Ірця Мац, згадуючи двох братів, що загинули в боротьбі за волю. В святу задуму поринули Настуня, Рузя, Галя, Надія, Мартуся.

Кожна дістала по 10 років. Щось дуже неспокійна наша Стефця Климко. Маючи тільки 15 років – засуджена на 10 літ тюрми. Вона ще така молоденька, зовсім дитячий вираз її блілого, худенького личка. Така струнка, як тополя, і прикрасою цієї тендітної постаті є гарна довга коса, що спадає через плече. Часто підходить до дверей, то споглядає на віконце, прислухається. Можливо, їй пригадується, як то було колись, в ріднім домі на Різдво, коли дитиною вибігала до воріт, виглядаючи колядників. Часом підходить до наших господинь, які у куточку, на лаві між ліжками, готують нам несподіванки. Може, їй нудиться, а, може, цікавість підштовхує підглядати, що вони роблять, а, може, зголодніла, бо ж обіцяли постити аж до першої зорі. Знов зупиняється біля заграбованого вікна заглядаючи в небо, в пошуках зірки, що сповіщає Святвечір. І раптом, зворушливий голос Стефці прорвав тишу: «Мамо! Мамо! Я бачу першу зірку! Як колись, як в рідній хаті». Її голос і слова прозвучали так зворушливо, що ми всі, немовби опритомніли. Старенька мамця підійшла до неї, приголубила, заспокоїла. Вона найкраще розуміла цю дитячу душу, бо десь там... залишився її наймолодший синок, Володимирко. Ми всі по черзі через ґрати тюремного вікна задивляємось на цю Різдвяну зірку, якби вітаючись з нею, пошепки переказуємо їй побажання для найближчих.

І в цей момент духовної злуки раптом увірвався в'язничний дзвінок вечірнього «апелю». Заметушились Параня, Ірця, Галя, Мартуся – готують святковий стіл, накриваючи простирадлом, якого Ганя не вживала, спеціально тримала, щоб свіжим накрити, і воно виглядає як новий обрус. Під нього

кладаємо жменьку сіна, кілька стеблин, які дівчата ще на Івана Купала під час проходу зірвали і висушили, прибепegli аж до сьогоднішнього дня. На почесне місце кладуть «дідуха». Його присутність завдячуємо старенькій Параскевії Гамівці, засудженій на 10 літ. Працюючи в господарчому відділі, вона крадькома взяла кілька колосків та передала нам. І ялинку маємо. Це маленька гілочка зеленої смерічки, яку Олі Олексіук вклали батьки до святкового пакунка. Зеня Гонтарська прикрасила її ватою. Маленька гілка, а стільки чару в ній! Відразу тюремна камера наповнилася запахом волі і ми поринули в наші спогади...

Вже на столі красується чудово вирізьблена і оздоблена соломкою свічка з хліба – подарунок, крадькома переданий з камери «одинокки» від Зені Дацько. В центрі стола пишається калач. Це хворим Галі Марчук, Стефці Климко і Марійці Чобіт видали пайку білого хліба, і вони його призначили на калач. Леся і Рома подбали, щоб на столі обов'язково була просфора і «мед» – втертий, зафарбований цукор. Над кутею чарували Зеня Гонтарська, Ірина Мац і Мартуся Вусик. Приготували кутю з ячмінної каші. Зліпили символічний вареник. Навіть голубці з каші й капусти були на нашому столі. Вже кілька днів дівчата зі своїх обідніх порцій вибирали буряки, моркву та крихітки картоплі, щоб приготувати з цього салатку. Була на святковому столі і салатка з квашеної капусти, в чому посприяла Ірина Стисло, бо працювала на кухні. Тут не забракло й такого делікатесу, як варення. Його приготувала Параня Ротко-Грицай, заливши сушені овочі гарячою кавою. Стефці теж не забракло видумки. Вона подала мариновану цибулю в ри-

б'ячому жири. Ця страва називалась «традиційний оселедець».

На столі 12 страв, а ми стоїмо навколо, і найстарша з нас, «Мамця», так тут величали мою маму, повагом почала молитву. Молились за рідних, приятелів, друзів і подруг. Галя звернулася з проханням помолитися за її чоловіка, який був засуджений до смертної кари. Молилися, щоб його помилували, або зменшили кару і щоб його маленький синок Петрусь, що народився вже в тюрмі, зустрівся з батьком. Інша товаришка молиться за любого друга, любов до якого не вгасає навіть за ґратами. Оля Герко, тяжко хвора, засуджена на 10 літ, молиться за свою донечку, що лишилася на волі, і за чоловіка, про якого немає жодної вісточки. Чи ще живий? Тоді ми молилися за інших, не за себе просили в Бога ласки. Ще молилися всі разом за тих, що загинули в УПА чи ОУН, за тих – замордованих у катівнях тюрем і під час допитів. Молилися щиро за український народ.

«Мамця» привітала всіх і коротко сказала про значення Святвечора і Різдва Христового. Потім кожній щось бажала, ділившись просфорою, шепочучи на вухо – потішала. Хтось почав і всі підхопили «Бог Предвічний народився». Такої коляди я ще не чула. Вона звучала так велично і радісно, так вільно і легко, що стіни камери тоді для нас не здавалися перешкодою, наш дух був вільний. Всі смакували святкові страви. Радість і сльози були на очах у кожної. Згадували про минуле, мріяли про майбутнє. Атмосфера цього Святвечора вдихала в нас надію. Та раптом... нічний дзвінок. Треба йому підпорядкуватися. В темряві в'язничної камери ще довго подружки перешіптувалися між собою.

Ніхто з нас не міг заснути. Думки летіли на волю до рідних, коханих, близьких нашому серцю людей. У той вечір ми були з ними. А наступного дня, на Різдво Христове, всі йшли до роботи, але ніч знов була наша, і ми допізна розмовляли про це особливе Різдво.

У Фордоні мені пощастило перебувати в одній камері зі своєю мамою. Ми обидві працювали при гаптуванні. Мама багато розповідала: і про те, як була арештована, а також, як разом з нею хотіли забрати мого брата. Залишили самого тільки тому, що був тяжко хворий, в гарячці. Разом ми переживали, молилися за нього. Де він тепер? Що з ним? Хто ним опікується? Чи ще живе?..

Мама теж перейшла тяжке слідство. На допитах їй зламали руку. Було багато свідків, донощиків, навіть один... з Футорів казав зухвало мамі: «Чому ти не признаєшся, що твої дочки були в лісі? Адже твоя дочка Марія «Рожа» була в УПА. Вона приходила до мене до хати, як я лежав, та робила перев'язки...». Маму засудили на 8 літ.

Скільки страждань зазнала моя старенька мама! Як багато поневірянь і втрат – родини, життєвого доробку – випало на її долю.

Розпачало моє серце, коли бачила, як тяжко моя бідна мама переносить тюремний режим. Їй німечній було важко ставати «стрункою» чи, виконуючи примху відділової, бігти стрімголов, бо тій якраз захотілося порозважатися таким видовищем. А як тяжко на старечі скалічені ноги вкладати і носити дерев'яні черевики та ще й не на розмір. Ох, як сумно в безрадності дивитися на те, як твоя ста-

ренька мама, збиваючись з ніг, падає, а її поганяють: «Biegiem, biegiem, ty, stara!..» Бачити те і не могли зупинити, запобігти – це так важко і принизливо. Тут, у тюрмі, людська гідність постійно вис-тавлялася на випробовування, та, незважаючи на все, треба було терпіти і нести свій хрест, котрий Господь призначив. Дуже переживала мама за свого наймолодшого: «Так багато біди ходить по світу, час такий тривожний. Хто його розрадить, допоможе? – говорила у розпуці. – Він там, у тому «вільному» світі сам... Там стільки підступності і зради. Хто його захистить?».

Від мами я почула про смерть чотогого Володи-мира Симка, родом з Дахнова. Йому щасливо вда-лось перейти на захід у Члухівський повіт, де зна-йшов працю в містечку Чарне у господаря-поляка німецького походження (прізвище Ольшина). Цей господар потім розповідав, що прийшов одного дня колега... в товаристві убеків і звернувся до Во-лодимира: «O kolego, ja długo siebie szukałem, aż wreszcie znalazłem. Zbieraj się!». Випровадили Сим-ка з хати і на ринку розстріляли. Мертве тіло довго лежало, аж врешті той господар Ольшина не вит-римав і пішов просити дозволу, щоб похоронити Володимира. Дозвіл отримав і похоронив його бі-ля своєї родини на цвинтарі в містечку Чарне. Це сталося в травні 1948 року.

Ще мама розказувала про Юлю Шпак з Лемків-щини. Вона була арештована разом з 12-літнім сином. Під час слідства в УБ їх дуже били, домага-ючись таким способом інформації, де перехову-ються упівці. Знущалися і катували дитину. Моя мама пригадувала з болем в серці і сльозами на очах, як цього хлопчика напівживого приволокли

до камери. Бідненький дуже мучився, плакав і, стогнучи, благав: «Бабцю, бабуню, моліться, бо мене закатують. Я цього більше не витримаю». Дитину забрали і моя мама вже ніколи не бачила і нічого не чула про нього і його маму Юлю. Може домучили...

Від мами довідалася також про те, як загинув Стефан Садовий, родом з Любачева. Він теж став жертвою зради і доносів. Стефан переховувався в Параскевії Гамівки. Вона родом з Футорів, що на Любачівщині. Це сталося на світанку. Убеки в супроводі донощика обступили хату. Стефан пробував утікати, і саме тоді його наздогнала смертельна куля.

Параскевію Гамівку з 10-літнім сином арештували. Її засудили на 10 літ, а сина катували. Домагалися від дитини, щоб сказав, хто ще з упівців приходив до них. Малого Богданчика дуже били, знищили здоров'я дитині на все життя.

Параскевія Гамівка сиділа з нами у Фордоні. Ми її називали «бабця» – добра, дбайлива, опікунча. Вона працювала в господарчому відділі тюрми при годівлі свиней. Мала нагоду зустрічатися з нашими дівчатами. Кожній щось передавала або полагоджувала «поштою в'язня», наражуючись при цьому на небезпеку. Часто передавала нам квашену капусту, яка була дуже потрібна для наших виснажених організмів. Багато дівчат хворіло на цингу (хвороба ясен – скорбут, авітаміноз). «Бабця» дбала про нас, своїх тюремних дітей, і допомагала як і чим могла.

У Фордоні сиділо багато наших старших жінок і бабусь: Юля Салюк, Анна Недужик, Долотко (її імені не пам'ятаю), старенька Марія Колянківська

(дружина отця Колянківського, який теж сидів десь у в'язниці) з дочкою Даркою, Марія Пліхота, Параскевія Юринець (її чоловік був у засланні), Трояновська (чоловік загинув у Явожні), бабця Катерина Черепаняк (в якої серце – «чим хата багата»), моя мама Марія Вітко і ще так багато-багато їх. На цих літніх жінок воєнний і повоєнний час скинув увесь тягар визвольної боротьби, а потім, вже в тюрмах, вони теж робили все, щоб нам, молодим, легше було зносити і витримати неволю. Тим нашим матерям низький уклін і добра пам'ять. Це вони зуміли вихова-

Марія Пліхота – дружина вчителя з Грубешева. Мала двоє дітей, знала добре історію України. Підтримувала нас, молодших, додаючи надії. «Дівчата, – казала, – голову догори, і гордо дивіться їм в очі...» Фото виконане у 1954 р., майже рік після її звільнення з Фордону.

ти своїх дочок і синів в любові і пошані до всього рідного, до Бога, до свого народу. Це їх заслуга в тому, що зросло горде і героїчне покоління, яке стало до визвольної боротьби. Це їх молитви і віра рятували нас від загибелі. В скорботі і журбі вони несли у своїх серцях і пам'яті тих, які вже ніколи не вернулися з поля бою, катівень УБ, тюрем. Тільки любляче серце могло все це знести, витримати, вижити і нести далі надію і віру на краще майбутнє, передаючи її нам, молодшим.

Виринають у моїй пам'яті обличчя та імена дівчат, з якими сиділа у Фордоні. Їх так багато. Пригадується Зеня Дацько – 15-літня дівчина, ще дитина, а вирок – 15 літ тюрми. Вся її родина дуже потерпіла. Сестра, Дуся Дацько, засуджена на 10 літ, і тато-священик теж сидів у тюрмі.

Тут я зустріла Стефцю Климко-Міхалик, Марійку Завалень (дуже хворіла, часто мала атаки), Іванку Шумаду (її вимучувала астма, не раз просто душилася), Любу Дацьо, яка під час арештування зламала ногу, ходила спираючись на паличку, Катрусю Скреклю-Зубенко (чехи передали її до Польщі разом з Ольгою Онишкевич, сестрою Мирослава Онишкевича «Ореста»), засуджену на 10 літ.

Галина Ваврук-Жарська

Особливо запам'яталася мені Галина Ваврук-Жарська «Жучок». Вона вже вдруге сиділа тут у Фордоні. Перший раз – за санаційної Польщі. Разом з іншими дівчатами заарештована і засуджена за членство в ОУН.

Галина нам розказувала і показувала в сірому будинку на дверях великої камери вириті їхні імена і прізвища. Ми пробували відчитувати, однак не все вдалося прочитати, тому що двері вже були замальовані густою фарбою. Нераз у куточку камери вона нам розповідала про свою діяльність в ОУН ще до війни. Галина Жарська – це маленька на зріст, дуже жвава й енергійна особа. Вона випромінювала енергію і нею заряджала нас. Тюрма її не налякала, не зламала, і після виходу на волю (перший раз) знову включилася у визвольну боротьбу. Вдруге була арештована у 1947 р. На волі

залишилися її двоє малих дітей. Дуже переживала і тужила за ними.

Пригадую, як її викликали і наказали нести ще з однією ув'язненою казан з гарячим борщем. Той казан такий великий і важкий, а жінки слабенькі, маленькі, особливо Галина. Не змогли собі з ним упоратися, і десь на сходах Галина впала. На неї вилилася гаряча страва, ошпаривши ноги, та так, що вся шкіра зійшла. Дуже натерпілася, а тому, що своєчасно не отримала допомоги – ноги довго гоїлися.

Не легко в тюрмі вижити, особливо, коли дошкулювали недуги. Мені докучала печінка, часті приступи вимучували і виснажували мене. Не було мови про жодну дієту, вона була одна для всіх – тюремна. А крім того, параліч – довгі місяці не могла ходити, лежала в шпитальці.

Зеня

Потім випадково зустріла свою подругу з Олешич – Зеню Гонтарську-Макейчук. Сталось це саме тоді, коли їх виводили на прохід і так несподівано, що я скрикнула: «Зеню!» Вона оглянулася і тільки спитала: «Скільки?», – «Десять, а ти?», – «Тринадцять». І все, більше не встигла сказати.

Я довідалася, що Зеня сиділа в камері, з якої не брали в'язнів до праці, але в тому ж відділі, що і я. Приглянулася, з котрої ж то камери пішли на прохід. Також перевірила чи камера відкрита. Швидко пішла до своєї камери, розділила свої харчі (в тому часі я вже працювала і могла дещо купувати в тюремній крамничці). Нашвидку в мішечок спакувала цукор, жир та ще деякі харчі, і бігом до тої

камери, з розгону кидаючи пакунок під найближче ліжко. В цьому мені допомогла Юльця Швед, вона якраз була коридорною в тому відділі і страхувала мене. Це була дуже гарна і чесна дівчина, багато всім нам допомагала.

Тепер проблема, як дати Зені знати, що у них в камері під одним з ліжок є для неї пакуночок?

І знову мені допомагає Юльця, взявши з собою розносити вечерю. По черзі підходять з мисками в'язні. Ось Зеня вже біля мене. І я їй тихенько шепочу: «Під ліжком». Обережність була необхідна, тому що в цій камері сиділа полька «капусь». В такий і подібний спосіб повторювалися передачі для Зені. Вона хворіла, до праці її не брали, тому кожна допомога була для неї великим порятунком.

В листопаді моя мама поїхала відвідати Зеню до шпиталю. Приїхала дуже рано. Відразу її не впустили, затримали аж до часу, коли появився лікар. Зеню підготовляли до цієї зустрічі, мили і переодягали, а маму сховали за параваном у шпитальному залі. Коли Зеня вже була готова і прийшов лікар – зі своєї схованки вийшла моя мама. Від несподіванки і великої радості в Зені вирвався крик: «Мамо, мамцю!» і в цю ж мить в пориві сильних емоцій та великої радості вона підняла голову з подушки, а була ж повністю спараліжована.

Коли ми з мамою вже були на волі, забрали Зеню зі шпиталю до себе. Ліки, гімнастика, свіже повітря, здорові, хоч скромні, харчі, бо я вже працювала в пегеері (PGR) книговодом, зробили своє. Майже протягом 2-х років під нашою опікою Зеня поверталася до здоров'я, а коли зміцніла, поїхала сама до Лесі Лебедович, а відтак з часом виїхала до Канади.

На волю

Пригадую той незабутній момент, коли в камеру увійшла відділова і повідомила, що моя мама виходить на волю. Я була така щаслива, плакала від радості і дякувала Богові і всім Небесним Силам.

То був 1953 рік, коли вже багато наших дівчат почали виходити на волю. Амністія, а також важка зразкова праця сприяли скорочуванню терміну перебування у в'язницях. День на тій роботі зараховувався за два.

Згодом прийшла і моя черга. Я отримала звістку про день звільнення. З нетерпінням чекала, коли покину ті мури і опинюсь за брамою. Десь, мабуть, за тиждень до цього важливого дня у Фордон приїхав слідчий з Ряшева. Переслухавши мене, каже: «Myślę, że jeszcze nie zapomniałaś swego śledztwa. Zabierzemy cię do Rzeszowa i tam do wszystkiego będziesz musiała się przyznać». Загрозив мені другою розправою, а вірніше, відновленням справи. Сказав теж, що на Україні арештовано мого сусіда, з яким я була пов'язана.

Після тієї розмови мене вже не брали до праці. Сиділа сама в камері. Це були дуже важкі, повні тривоги дні. Невже все від початку: слідство, допити?.. Пригадався кат Байовський і той «гробівець» в Ряшеві. Що мене ще чекає?

Як і всіх інших, що виходили на волю в цей день, мене забрали в окрему камеру. Сиджу, чекаю... Вже обід. Ніхто не приходить і обіду не дають. В моїх думках неспокій і хаос. Не ходжу, а бігаю по камері. Невже знов повезуть до Ряшева? Боже, не допусти до цього! Не переживу ще раз того пекла. Як довго тягнеться, волочиться час. Вже вечір, ні-

то не приходять, і вечери не дають. Після «апелю» відчиняються двері, входить «dziadek», той, що перевіряє в'язнів. Подивився, і здивовано: «Cholera, a ona co tu robi? Ona już dawno powinna być na wolności». Чую, що розплачусь. Втягую повітря на повні груди, щоб не розридатися від напруження очікування. Завели мене до відділу адміністрації. Там вже нікого не було, і слава Тобі, Господи! Прийшли якісь чергові, швидко дали мені підписати звільнення, відчинили браму. Ще й донині чую той брязкіт ключів. Вже за брамою, а не віриться, що я вільна. Навпроти в'язниці через ринок стояв костел. Вже досить пізно, закритий, вийшла на сходи і, клякнувши, молилася і дякувала за волю.

На станцію не йшла – летіла. Ще, може, встигну на поїзд. Боялася знаходитись в залі очікування, тому вийшла на вулицю. То був листопад і вже зимно. Переслідувало відчуття, що ось-ось хтось підійде і мене знову заберуть. Прийшов поїзд і, врешті, далеко за північ, я доїхала. Мама чекала на мене. В її маленькій кімнатці я почувала себе гірше, ніж в тюремній камері. І тут переслідувало відчуття, що, крім нас, є ще хтось і підслуховує. Мамі на вухо розказувала про свої останні дні в тюрмі, особливо про те, що боялася, аби знов не забрали до Ряшева на УБ і не розпочали проти мене нової справи.

Наступного дня пішла зголоситися в міліцію, але довго не заходила туди, кружляла, відтягуючи час зустрічі з місцевими представниками влади. Мене привітали ті самі, що працювали тут ще до мого арешту: «No i co? Już na wolności? Ile waszych druhów już nie żyje?» Відказую: «Skąd mogę wiedzieć. Byłam w więzieniu». Саркастично питають і записують. Потім проінформували мене, як маю себе

поводити тепер на волі. Слухала мовчки, а в кінці коротко відказала: «Я свою кару відбула. Думаю, що то кінець. Я вільна». Таке повторювалося щотижня, я мусила особисто підписувати свою присутність і щомісяця писати до Військової прокуратури в Ряшеві, що я була покарана за такою-то статтею і що далі проживаю під тією самою адресою і та-

Марія Вітко в тривожному чеканні дочки Катерини.

ке інше. Від мами довідалася, що тут ще переховуються хлопці з сотні «Бриля», з котрими колись домовлялася іти на Захід. «Вітер» був арештований разом зі мною. Дехто зник, а дехто тепер переховувався в Жовтниці, так як Івась, родом з Маковиська. Він збудував криївку в хаті, де жили його сестра з мамою. Переховувався вже майже сім літ. Я вже вийшла на волю, а він далі скривався. Коли моя мама повернулася з тюрми, люди відвідували її і розмовляли про життя. Зустрічалася з мамою і сестра Івася Ганя. Розмовляли про мене, що скоро маю вийти на волю. А коли я приїхала до мами, по кількох днях до нас прийшли Ганя і Вуйна (як її називали) поговорити зі мною. Вони розказали, що до них приходить «кур'єр» з-за границі. Говорили, що його і ще одного скинули на парашутах, а також, що вони розмовляють про все і про те, що я повертаюся з в'язниці. З їх розповіді зрозуміла, що одного колись знала. Він походив із сусід-

нього села, з Дикова. Ганя теж сказала, що він обов'язково хоче зі мною зустрітися. Я їх вислухала, бо цим людям вірила і в те, що говорять. Обдумавши все, вирішила, що з Жовтниці до Чарного недалеко, лише кілька зупинок поїздом, тому погодилася. Розуміла, що мене десь можуть затримати, арештувати, але не могла відмовитися від нагоди поговорити зі своїми. Прийшли ті стрільці, що переховувалися. Ми були раді зустрічі і розмовляли щиро, як колись.

«Кур'єр»

Пізно вночі прийшов до нас той «кур'єр». Видно було, що всі його знають. Він відразу включився в наші розмови, розповідав про ситуацію в світі. Більше хотів зі мною говорити. Цікавився, я розповідала, в основному про життя в тюрмі. Потім каже, що хоче зі мною переговорити, і ми пішли до іншої кімнати. Розпитував про дівчат, які зі мною сиділи. Було зрозуміло, що декотрих він знав. Я розказувала, що переважно наші дівчата добре трималися у слідстві, хіба що ті, слабші духом, але вони великої кривди не принесли. Гірше було з сексотами, котрі пішли на співпрацю з ворогом. Назвала тих, кого знала особисто, і тих, про яких довідалася лише з розповіді дівчат. Під час нашої розмови він стояв досить близько від мене. Розповідала йому, що боюся знову бути заарештована, що перед виходом на волю мене викликав слідчий з Ряшева. «Кур'єр» слухав і досить довгим уважним поглядом дивився на мене. Мовчав. Дуже пронизливо дивився, щось обдумував. Ми дивилися в очі одне одному. І раптом... з-за пояса він витягає

пістолет, прикладає мені до грудей і каже: «Знаєш, доню, як я схожу, то завтра ти будеш там, звідки вернула». Це було так несподівано. Я завмерла, втративши на момент контакт з дійсністю. Випростувалася, спершись до стіни, втягнула глибоко повітря і кажу, що «Не боюсь ні тюрми, ні ката, вони для мене не страшні. Страшніша тюрма у власній хаті, неволя в чужій стороні. Мені не сором носить кайдани. За волю смерть мені не страшна. Але встид носить позолочені жупани і найматися у ката, як ви, як ви!..». Цього вірша я навчилася від дівчат у тюрмі.

«Кур'єр» нічого не сказав. Ми вийшли. В кімнаті ще були хлопці, хоч дехто вже пішов до своєї криївки. «Кур'єр» почав робити мені фотографії з усіх боків. Я кажу: «Чому ви не берете відбитків пальців? На УБ ще й це робили». Хотілось кричати: «Люди, це зрадник!». Побоялася, що може нас усіх постріляти, в нього зброя. Скінчив свою «брудну» роботу. Я звертаюся до Гані, щоб мене відвела до поїзду (це було вже на світанку) з думкою, що все по дорозі їй розкажу. Але він не дозволив, сказав, що сам відпровадить. Старалася очима, поглядом, рухом порозумітися, дати знати їм, що це зрадник. Не знаю, чи вони здогадалися. Випровадив мене на двір. Всю дорогу йшли мовчки. Я попереду, він 3-4 кроки за мною. В думках повставав весь образ тої драми. Мабуть, зараз поїздом і заведе на УБ.

Сідаю у вагон. Дивлюсь чи і він сідає. Ні, лишився. Я поїхала до Чарного. Вже світало. Зійшла на станції і йду до пегееру, де ми з мамою жили. Поспішаю, щоб скоріше розповісти, попередити, яка біда звалилася на нас. Бачу в далині назустріч

рухається темна постать. В думках відразу: «Це вже за мною. Не встигла». Ближче, ближче. Та це ж моя мама, бродить снігами, чекаючи. Впізнала. Біжимо назустріч, обіймаємось. «Мамо, я впала в руки зрадника». Стоїмо в полі, поспішаю все розказати. Обіймаємось. Мама плаче: «Дитино, я знову тебе трачу». Пробувала її якось заспокоїти. Взявшись за руки, помалу йдемо до хати, стараюся бути спокійною і опанованою, наскільки це було можливо тоді для мене. Обговорюємо, як мама має себе вести в цій ситуації, щоб на все бути приготованою. Думаємо, як попередити брата. Він у цей час був у війську, в карному батальйоні на Шльонську. В шахті відбував свою військову службу. Він вже майже рік служив. Захворів на туберкульоз. Тяжка праця і погані харчі спричинилися до цього. Спочатку його перевели назовні, але стан здоров'я погіршився і брата звільнили з війська. Він інвалід з одним легенем.

Неволя на волі

Живемо в тривозі. Дякуємо Богові за кожний день, проведений разом. По кількох днях увечері хтось застукав у вікно. Бачу – Ганя і Вуйна. Тихенько відчиняю двері, входять і кажуть: «Катрусю, Івась та всі інші хлопці арештовані. Військо, УБ оточило не тільки хату, а й усе село Жовтницю. Івася так несподівано накрили, що навіть отрути не встиг узяти». Поспіхом розказували. Я їм розповідаю, що тоді сталося зі мною. Кажу: «Я вам давала до зрозуміння, що то зрадник. Але, що тут багато говорити, сталося. Сталось, що мало статися раніше чи пізніше».

Івся судили у Варшаві. Перейшов тяжке слідство і, як звичайно, знали все докладно про нього і про інших. Засудили на 15 літ, взявши під увагу ті роки, що відсидів у криївці. Вийшов на волю десь в 60-61 роках. Випадково зустріла його в Щєцінку. Він мені розказував, але дуже боявся, казав: «Ходімо, бо за мною слідкують». Розуміла його, тому відповіла: «Знаю, і я маю „тінь”, що завжди ходить зі мною».

Мрія

В праці я мала опікуна, який постійно про мене звітував. Ні з ким не листувалася і ніде не виїжджала. Неволя на волі. Моею єдиною мрією було вирватися, виїхати в світ за очі, щоб тільки подалі від тої тісноти. Мріяла про це, молилася, чекала.

Якось, сидячи у вагоні, спостерігала за тим, що діється за вікном, а думками відлітала у свої мрії. І несподівано для себе на фоні шиби зауважила відбиття... воно прикувало мою увагу. Ще не могла збагнути, що це, але заворожено вдивлялася, аж дійшло... – газета «Наше слово». Оглянулася. Поруч нікого не було. Поїзд під'їжджав до станції. Рішучим рухом узяла її і сховала до торбинки, а зійшовши на перон, поспішила чимскоріш віддалитися від людей. Підганяло мене нетерпіння і бажання скоріше заглянути в газету, прочитати рідне слово. Це був 1962 рік. Відкривши її, відразу зауважила два матримоніальні оголошення з Англії. Ще не могла повірити своїм очам. Але, освоївшись з побаченим, вирішила, що напишу до обох, а хто перший відізветься, до того писатиму і далі, – може, це моє призначення?!

Разом прожили 33 роки. Івась Стах (мій чоловік) родом з Пацькович Нижанківського району, що на Західній Україні. Юнаком вступив до I Дивізії «Галичина», а у 1945 році опинився в англійському полоні в Італії. Через кілька років полонених звільнили і перевезли до Англії (1947), де працювали на тяжких роботах. Фото з 1983 року.

Досить швидко надійшла відповідь. Він, Івась, писав, що походить з Пацькович, що біля Нижанковичів на Західній Україні.

Відписую йому в дуже конспіративному стилі, що закінчила Міжнародний університет і поруч домалювала ґрати. Івась все зрозумів. Попросив подати мої дані зі свідцтва про народження. Почав старатися, щоб я приїхала до Англії. Це була досить нелегка справа. Кілька разів від польського уряду отримувала відмову.

Почали ми шукати інших шляхів. Була можливість заочного шлюбу (проксі) – через двох адво-

На весіллі нашої дочки Лесі (Чикаго, 1990 рік). Стоять зліва: Стефан Голяш «Мар», Софія Ольха-Тарабан «Зонька», Ірина Мац-Білевич «Леся», Анна Карванська-Байляк «Рома», Ірина Тимочко-Камінська «Христя», Параня Ротко-Грицай «Пчілка». Сидять: Іван Стах (мій чоловік), Леся Новосад-Г'єх «Чорна», Катерина Вітко-Стах «Зозуля», Зеня Гонгарська-Максйчук «Стефа».

катів. З великими труднощами, але з Божою допомогою вдалося, і ми побралися, як кажуть – «купили себе як два коти в мішку», майже нічого не знаючи одне про одного. Почали старатися про мій виїзд, вже як дружини до чоловіка.

Тут появились нові проблеми. І навіть тоді, коли врешті отримала закордонний паспорт і візу на виїзд, виникла перешкода: чи то спеціально, чи випадково в документах була зазначена дата виїзду не пізніше 31 грудня 1962 року. Не відразу це зауважила, мабуть, щастя затьмарило очі, тішилась,

що врешті можу виїхати до Англії. Сіла в поїзд і тільки там побачила, що в день одержання візи минав термін її дійсності. День отримання документів – був останнім днем виїзду до Англії. Це неможливо! Щось тут не так! – не могла повірити і погодитися, що все пропало.

Але не піддалася. Вирішила зробити щось дуже відважне, відчайдушне – підробити дату в паспорті. Сиділа над своїми документами, молилася, врешті приступила до роботи. І вдалося. А коли на кордоні приглядалися до моїх документів і обертали їх на всі боки, вивчаючи печатку і таке інше, – здавалося, що моє бідне серце не витримає напруження від страху. Але нічого не помітили.

Пізніше Івась казав: «Коли між нами не буде порозуміння, я дам тобі вільну руку. Для мене задоволенням буде навіть те, що допоміг людині, яка її потребувала».

Від першого дня ми себе розуміли. Івась був дуже скромний і чесний український патріот. Ми мали спільні погляди на життя. Господь обдарував нас родиною: двома донечками, Адріанкою і Лесею, і з його допомогою виховали дітей як могли і як вміли на чужині. Діти вчилися, отримали вищу освіту, повиходили за своїх – свідомих українців і виїхали в Америку, а ми залишилися в Англії.

По довгій і тяжкій недузї чоловік відійшов у вічність. Діти хотіли, щоб батько по смерті був з ними, щоб його внуки приходили до нього на могилу, тому його тлінні останки перевезли до Чикаго. В українському католицькому соборі св. Володимира з ним прощалися рідні і друзі-дивізійники, проводжаючи в останню дорогу на цвинтар

Катерина Вітко-Стах біля могили чоловіка.

св. Миколая в Чикаго. Тут і для мене місце біля нього. На пам'ятнику я забажала вирізьбити образ Ісуса, що несе хрест, таким його побачила на стіні в'язничної камери.

Як я віднайшла Ольгу Онишкевич

Моя розповідь буде неповною, якщо не згадаю про одну особливу зустріч.

Ми з чоловіком жили дуже скромненько. В нас вже дві доні. За все дякували Богові і раділи життям. Я вдома шила. Цю працю доставчав мені пан Онзльов – поляк, як я тоді вважала. Він знав, що я українка і завжди розмовляв зі мною по-українськи. Мабуть, тому вважала, що цей поляк виріс на Україні і звідти в нього така гарна наша мова. Проте ніколи не відважувалася запитати, хто він

і звідки, хоча з ним ми працювали вже кілька років. Знала, що він одружений з англійкою, має трое дітей, і це все. Аж одного дня, перед Великодніми святами, саме в той час, коли я писала для дітей писанки, приїхав до нас пан Онзьлов. Зраділа йому, привітала і кажу:

– За нашим українським звичаєм ділимося з приятелями писанкою. Прошу від нас прийняти її, а може і родині своїй покажете.

Зауважила, що він був дуже зворушений цим. Подякував і додав:

– Обов'язково покажу цю писанку своїй сестрі і переконаний, що вона дуже зрадіє.

– А Ви маєте сестру? – наважилася запитати його.

– Так, – і, трохи помовчавши, додав, – Я українець. Маю тут сестру Ольгу. Вона сиділа в польській тюрмі.

Ці його слова були, як грім з ясного неба. Я дивилася на нього і немов вперше бачила, ще не вірячи в почуте, але позбувшись за мить цього шоку, засипала його питаннями:

– Хто вона? Я також сиділа. Де і коли? В якій тюрмі тримали? Як давно вже тут? Я повинна її знати, яке прізвище?

– Ольга Онишкевич, – відповів він.

Я завмерла від почутого.

– Боже, таж я знаю і Ольгу, і Стефу Онишкевичів!

– Стефа, то моя братова, Славка дружина, – відказує він, теж неймовірно радий.

І посипалися питання в перемішку зі сльозами радості. Так далеко від рідного краю ми знайшлися тут свої. Звертаюся до нього з проханням, чи не міг би завітати до мене з Ольгою. І вже на другий день

вони обоє приїхали. Стоїть Ольга в дверях, а я дивлюсь і ще не вірю. Боже, дякую за ласку! Світ такий великий, а Ти дозволив нам в ньому віднайтися.

Ми довго втрійку сиділи, розказували, згадували пережите і разом плакали від щастя. Тепер, вже майже кожної вільної неділі ми з Ольгою зустрічалися. Вона приїжджала до мене переважно з братом. Всі свята, Великодні чи Різдвяні, ми святкували разом. Вони обоє згадували про родичів, братів і сестер. Степан дуже переживав за всю родину, почував себе відповідальним за Ольгу.

Потім до мене приїхали товаришки з Америки: Ірина Стисло-Костів (нині вже покійна) і Анна Карванська-Байляк «Рома». Це була дуже хвилююча зустріч. Згадували минуле, подруг з Фордону. Сміялися і плакали, коли Ірина розпові-

Ольга Онишкевич – сестра Мирослава Онишкевича «Ореста».

До нас в гості в Англію приїхали товаришки з Америки. Зліва від мене – Анна Карванська-Байляк, справа – Ірина Стисло-Костів. Присів Іван Стах – мій чоловік.

дала, як несла хворій на туберкульоз Олі Онишкевич шклянку молока, призначеного для неї в'язничним лікарем. Молоко ще тепле і так пахло та манило, що ледве стримувала прагнення – хоч язиком його спробувати. Стояла під дверима, тримаючи в руках цю манливу спокусу, борючись з сильним бажанням – хоч лизнути. Не могла з ним розстатися. Понюхала його і, пригадавши собі волю, рідну хату і маму, на хвильку стрималась. Врятувала її від страшного гріха думка, що це молоко призначене для тяжко хворої подруги, що, може, врятує їй життя.

Чужина нас з Ольгою дуже зблизила. Ми були собі як рідні сестри. Ольга майже заступила мені рідну маму, котра вже відійшла у вічність. З Ольгою ми ділилися радіщами і горем. Вона все переживала, як я собі пораджу при такому слабкому здоров'ї. Турбувалася мною, хоч сама була дуже хвора на серце.

Весною, 30 квітня 1982 року, Ольга покинула цей світ, свого брата і друзів. Останнім її бажанням було, щоб поховали в рідному обряді, з українським священником і на українському цвинтарі.

Ми зі Стефаном старалися сповнити її бажання. Хоронив Ольгу о. Крилошанин Ярема Гаврилук з Манчестера на Українському цвинтарі. На похорон прибула численна громада і багато з них тут вперше дізналися кого хоронять, що це великомучениця – одна зі славної родини Онишкевичів.

Часто думками повертаюся у минуле, згадую тяжкі й приємні хвилини, моїх подруг, друзів. Вони всі в моїй пам'яті: Марійка і Євгенія Демчук, Стефа з тетою Анною Матвійчук, дві сестри Цпін, ста-

ренька пані Марія Колян-ківська з дочкою Даркою, Дуся і Зеня Дацько (Зеня сиділа у відділі суворого режиму), Катруся Скрекля-Зубенко, Оля Ханас «Офелія», Ольга Онишкевич; мої найближчі подруги: Марта Вусик-Пирчак, Анна Барна-Святило, Пазя Печонка-Кривонос (опікувалися мною, коли хворіла), Марійка Кухарук-Данелюк, Єва Миц-Купінська, Галя Адамчук, Ірина Мац-Білевич, Леся Новосад-П'єх, Марія Тесля-Павлик, Стефа Тхір, Стефа Коваль, Євгенія Скаб, Ганя Скірка, Рузя Скурка, Калина Мартин, Євгенія Вахнянин-Сухорончак, Євгенія Сухорончак-Мороз, Марійка Магура-Мовчко, Катруся Ожанська-Кубаш, Марія Мачуга (з Молодича), Меля Вітяк-Поліщук, Юля Боднар-Копій, Пазя Гудима-Сич (була коридорною в тюрмі, багатьом допомагала), Ганя Лемеха (дружина

Марійка Завалень. Внаслідок бруталного слідства померла скоро після виходу з в'язниці.

Після звільнення з в'язниці над срібнолентим Сяном, біля Перемишля, радіють весні: верхня – Люда Кот «Бурлачка», нижня – Анна Карванська «Рома».

Зустріч товаришок вже після звільнення з тюрми (1955 р.)
Зліва: Степанія Гудзьо, Катерина Вітко-Стах, Степанія Салапата-Лядахівська.

Дівчата підпілля. Сидять: друга справа – Олександра Іванік і перша зліва в тому ж ряді – її сестра Марта. В останньому ряді стоїть друга зліва – Марта Пирчак-Вусик. Фото зроблене у 1946 році в селі Річиці, що на Любачівщині.

«Чайки», погідної вдачі, хоч сльози в очах, а на лиці в неї посмішка. Вона молилася, щоб чоловік щасливо перейшов на Захід і ще, щоб син, який десь на волі, зустрівся з батьком), Марія Ходань-Сопель, Марія Ринковська-Остапюк, Катруся Пилип-Стемпковська, Стася Шевчук (ці обидві довго сиділи і дуже хворіли), Меля Савчин, Ірина Лопатко-Колесар, Настуня Бакаляр-Ногаль, Юля Соломка, Стефа Бриль, Софія Чех-Байко та багато-багато інших. Всі мали вироки від 8 до 15 літ. Безліч жертв позначили шлях визвольної боротьби. Я назвала тих, яких пам'ятала, а скільки ще безіменних... Ми згадуємо їх, не знаючи навіть їхніх імен, тільки псевдоніми, а часом і того ні. Багато загинуло героїською смертю з останніми словами на устах: «За волю України!», «Слава Україні!». Героям слава!

Галина Ваврук-Жарська «Жучок» (зліва) з товаришками.

Стефа Климко-Міхалик народилася в 1930 році у Верхраті. Арештована 21 травня 1947 року. В'язень Явожня. У вересні 1947 року в Кракові засуджена на 1 рік тюрми, а в лютому новий вирок – на 10 років ув'язнення.

Мандруючи пам'ятю по тюрмах, зауважую, що кожна мала щось особливе. Згадуючи Фордон, чую відразу стукіт дерев'яних черевиків. Серед нічної тиші, коли наші поверталися з нічної зміни до камер, дуже голосний цей стук. Ще й нині, коли чую гугуління диких голубів, згадується Фордон, де на довголітніх деревах гніздилися ці птахи.

Я вийшла з тюрми, але тюрма не вийшла з мене. Минають роки. Все менше нас серед живих. Господь багатьох вже покликав у вічність, де нема ні смутку, ні болю. Ми, живі, більш нічого не можемо для них зробити, і тільки пам'ять про них – продовжує їм життя тут на землі.

Велика ласка

За розповіддю Зенобії-Ксені Гонтарської-Максїчук «Стефи», «Калини»

Олешичі

Все почалося з Олешич, маленького містечка на Любачівщині, в якому я прийшла на світ і в якому радісно провела свої дитячі роки. Не мушу натужувати пам'ять, щоб викликати образи з минулого. Вони приходять самі, такі виразні і навіть часом досить яскраві.

Навпроти нашої хати стояла гарна мурована церква, а за городом – кладовище. На нашій церковній вулиці мешкали в основному українці, і лише трохи далі, ближче головної вулиці – дві польські і дві жидівські родини.

Посередині, як у кожному порядному місті, був ринок з ратушею, а всі крамниці й аптеки, розміщені тут, належали жидівським родинам.

На центральній вулиці, навпроти костела, знаходився український кооператив, головою якого був пан Гримак. Філіал кооперативу знаходився на

Зенобія Гонтарська-Максїчук «Стефа», «Калина».

В нашому городі за хатою мій дідусь Яків. Він брав мене на коліна і вчив колядувати. Справа, в капелюсі – мій тато Степан, а по лівій – кузен тата. Фото з 1923 або 1924 року.

Аматорський гурток в Олешичах об'єднував багато молоді й інтелігенції. Перша справа: Оля Трусівна (вела дитячий садочок в Олешичах), поруч неї Марія Манчак, Іван Макар (син священника), Галя Козій-Бачинська (кузенка Зенобії Гонтарської), Костик і Юля Макар (син і дочка священника), далі Наталя Олійник, Іван Стахевич, а над тризубом: Євген Козій (кузен Зенобії Гонтарської).

У цій хаті в Олешичах прийшли на світ Божий я, мої брати і сестра. То був наш маленький рай на землі.

вулиці Замковій. Переважно тут покупцями були українці.

За містом, на горбочку, височів гарний двір князя Сапіги, а навкруги нього розкинулись лани, ліси, поля. До князя належали теж гарні розлогі сади і городництво.

Щосереді місто дуже оживлялось – відбувався ярмарок, на який з поблизьких сіл з'їжджалися господарі. Продавши привезений товар – городину, овочі, полотно, гриби і різні ягоди, робили закупи переважно в жидівських крамницях, особливо в тих з тканинами. Під вечір місто затихало, і життя починалося в рідних домітках.

В рідній хаті

До нас часто приходили сусіди і знайомі. Тато читав газету «Народна справа», велися розмови про різні національні справи, а в основному про навчан-

ня дітей української мови в Народній школі. Часто в цьому питанні вони зверталися до інспекторату і врешті отримали дозвіл на дві години в тиждень руської мови (так тоді називали нашу рідну мову).

У третьому класі ми почали вивчати українську азбуку. Вчителька була українкою, яка вийшла за поляка, і, можливо, це мало негативний вплив на наші уроки української мови, бо вона почала їх скорочувати, замінюючи на різні інші заняття – збирання трав на луках, прогулянки. Моя мама, зауваживши, що навчання в школі приносить замало користі, часто просила тата прочитати нам щось з календаря «Золотий колос», який тато на прохання сусідів замовляв щороку. Мене до читання заохочував своїми гуморесками Іван Сорокатий, а також бабуня часто просила їй щось прочитати, бо вже добре не бачила. Так заохочували мене мої родичі до рідного слова.

Мама

Безтурботне дитинство закінчилося тоді, коли мені сповнилось 12 років, братові Ярославові – 8, сестричці Марусі – 2, а наймолодшому Андрійкові минув тільки рочок. Вмираючи, мати поклікала нас усіх до себе. Ми поуклякали біля ліжка і вона напівживими, зимними руками нас благословила, звертаючись до мене з такими словами: «Ти найстарша, пам'ятай про тих маленьких». Тоді чую, як моя старенька бабуня тяжко зітхнула і прошепотіла: «Ой, Ольго, Ольго, там для мене місце, а ти живи для малих дітей». Мати закрила очі, заснула вічним сном.

Брак мами відчувала на кожному кроці. Бували дні, коли я по кілька разів бігала на її могилу, щоб про все розповісти. Я була дуже прив'язана до своєї мами і ще за її життя часто розмовляла з нею про все, розповідаючи про найменші дрібнички моїх важливих дитячих справ. Вона була моїм найкращим приятелем, дорадником.

Якось одного дня тато покликав мене до кімнати і спитав чи я не матиму нічого проти, коли він приведе іншу маму. Від тих його слів мені стало так важко на душі, і зі сльозами на очах відповіла: «Тату, я мами не потребую, але сестра і брати ще маленькі, їм мама потрібна. Робіть як вважаєте, тільки щоб братам і сестрі не було кривди». Так закінчилася розмова з татом. В розпачі побігла на могилу до мами, щоб з нею поділитися своїм нещастям. Помогилась, поплакала і вернулася додому. Бабуні ні про що не сказала, а під вечір, коли вже трохи стемніло, пішла до церкви. Стала під її дверима

Ольга Гонтарська – моя дорога мама. Завжди вчила мене любити Бога і свою Батьківщину. Померла у 1932 році, похована на цвинтарі в Олешичах. Після її смерті я скрізь і завжди відчувала її опіку наді мною.

з того боку, де був образ Божої Матері, і так щиро молилась і просила, щоб, коли та друга мама має бути доброю для нас, то вже нехай тато її приведе, а якщо ні, то прошу не допустити до цього. Так щовечора, коли мене вже ніхто не міг побачити, я просила під церквою в Божої Матері про допомогу і опіку.

Щонеділі після Служби Божої ми всі йшли на могилу до мами. Брат Андрійко робив патичком маленьку дірку на могилі, нахилився до неї і кликав: «Мамо, встань, ходи до хати, бабуня наварила таких добрих клюсочок». Так благально кликав: «Ходи, мамо, трошки з'їси і потім знов підеш спати». Андрійко часто будився серед ночі, сів на ліжку і, підносячи рученята догори, кликав: «Мамо, мамо». Тоді бабуня сідала біля нього і тихенько казала, що мами нема, але він продовжував своє: «Є, є, там, я бачу». Тяжко було заспокоїти маленького, так дуже тужив він за мамою.

Коли діти трохи підросли, я почала вчитися в Цешині в Господарчій школі, а на вакаціях виїжджала до Ястшембяз-Здрою, щоб заробити на оплату за навчання.

Після закінчення дворічної Господарчої школи ми всі мали виїхати на прогулянку. З великим нетерпінням чекали на цей момент, але тут прийшов наказ копати окопи.

Війна

Це був вересень 1939 року. Почалася II світова війна. Нам кажуть якнайскоріше пакуватися. Відвозять на вокзал. У Тарнові вже падають бомби. Наш поїзд частково пошкоджений, а особливо – ва-

гон з валізками, так що багаж залишається, а ми чимскоріш їдемо далі, додому...

Щасливо добрались до родинного містечка і лише з торбинкою в руках, трохи стривожена, але жива і здорова поспішаю до рідного дому. Радісно вітають мене бабуня, братчики і сестричка.

Німецький фронт просувався дуже швидко. Німці здобувають Олешичі без жодного пострілу, але не надовго. За спільною німецько-більшовицькою угодою встановлюють кордон під селом Футори – це 2 кілометри від Олешич. Ситуація дуже скоро змінилась, і вже на вулиці бачимо червоноармійців.

До Львова

Зайнялась я пошуком праці і невдовзі отримала її в кооперативі, головою якого був комуніст Додатко. Недовго попрацювала і вже в 1941 році мене висилають на кооперативні курси до Львова. Крім математики, товарознавства, вивчаємо теорію Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна про соціалізм та комунізм. Тут зустрілась з дуже милим товариством, нові приятелі, нові друзі: Ксеня (прізвища не пам'ятаю) і Zenko Кілярівський із Золочева, Захарко Шупер з Рави Руської та ще багато інших.

Після закінчення курсів отримуємо свідоцтво. Теж відбувається прощальний вечір. Обмінюємось адресами, прощаємось і роз'їжджаємось. Моє повернення до праці радо привітав голова кооперативу, похвалив за добрі оцінки, а ще додав, що треба краще старатися в праці, виконувати і перевиконувати план.

Тата забирають...

Одної ночі хтось застукав до дверей. Тато відчинив. Це були солдати. Наказали йому вийти, щоб показав дорогу, бо вони заблудили. Тато вийшов і вже не повернувся. Ми чекали на нього день, другий, але намарно. Тоді пригадалось мені, що кілька місяців тому з нашої вулиці серед ночі з власних домівок зникли дві родини. Ніхто з сусідів навіть не почув, як це сталося. Зник також директор Народної школи пан Фуртек, а з вулиці Колійової кілька родин – переважно працівники Збірної громади.

Якось у вечорі, коли я повернулася з праці, бабуня мені сповістила, що заходив до нас чоловік, який сказав, що перебував з татом і, що тато через нього просив передати теплий одяг. Сповістив теж, що тата тримають у дворі князя Сапіги. Ця новина не була радісною, але нам стало якось легше, бо вже знали, що він живий і де перебуває, що не повезли його далеко від нас.

Як передати татові пакунок? Довідалась, що палац охороняють і нікого не допустять. Вирішила запакувати светер, теплі штани і кусок хліба в клунок, і відіслати це з дітьми. Звернулася до них зі словами: «Коли надворі вечорітиме, візьмемо той клуночок і підемо в бік пасовиська. Я залишуся за стодолами господарів вулиці Замкової, а ви підете просто до двору. Там може бути огорожа, треба її перелізти. Я тут чекатиму на вас. Коли буде вже близько, кличте: „Тату, ми голодні, ходіть додому”, – а відтак кличте ще, тільки трохи голосніше». Вдалося. Потім навперей вони розповідали, як тато почув їх голос

і простягнув руку крізь ґрати, як скоренько вони розпакували пакунок і по частинах йому передали. Скільки-то було в них радості!

Як звільнити тата? Не знала з чого почати, до кого звертатися. Пригадала тільки, що у шкільної товаришки Ольги мешкав російський генерал Вовчук. З її допомогою звернулася до нього з проханням допомогти звільнити тата, який арештований, і правдоподібно, сидить у дворі князя Сапіги.

Той генерал вислухав, а тоді каже, коли на тій долоні, і показав на свою, виросте волосся, тоді твого тата випустять з тюрми. Гострим поглядом зміряв мене з ніг до голови і сказав, що можу йти. Яка жорстокість, хотів позбавити мене всякої надії.

По кількох днях ми обіймалися з татом удома, радіючи його поверненню. Він дуже змінився, його важко було впізнати: зарослий, лице почорніло, схуд, дуже погано виглядав. Трошки відпочивши, почав розповідати, що на нього хтось доніс, ніби він переводив людей через кордон. А звільнили тому, що не було на це свідків. Теж розказував, що багатьох людей вивезли кудись у заґратованих машинах. Тато розповідав, ми слухали, і я потрохи заспокоювалася, раділа, що ми знову разом.

Степан Гонгарський – мій тато (похоронений на цвинтарі у Винниках, що біля Львова).

Несподіваний гість

У праці теж складалося все добре. Аж до моменту, коли одного разу, майже перед самим закриттям крамниці, увійшов якийсь чоловік і каже до мене, що хоче поговорити і щоб я зачинила двері, а відтак показує свій документ, на якому видніє напис «НКВД». Починає мене хвалити, що я хороша продавщиця і що їм таких треба, а також, що отримаю нагороду, коли буду допомагати. Казав: «Ми навчимо вас, що і як треба робити». Я лише слухаю, а він далі продовжує своє, усміхається і каже, що знову за кілька днів прийде і тоді більше поговоримо. Попрощався, мило посміхаючись, і вийшов. Замкнула крамницю, іду додому, татові нічого не розповідаю, бо після повернення з арешту він ще дуже кволий і тільки приходять до себе. Повечеряла і пішла на могилу до мами, просити її не позбавляти мене своєї опіки.

На душі неспокійно. Особливо увечері тривожно і страх огортає. Чого вони від мене хочуть? Минуло кілька днів, і енкаведист, як обіцяв, прийшов і знову перед самим закриттям крамниці. Посміхається, хвалить, розпитує чи не приходять хтось з германського боку та про що говорять. Відповідаю, що не знаю, хто звідки приходять. Тоді він, вже суворішим голосом каже, що я добре знаю всіх людей з ближніх сіл і повинна їх розпитувати, як їм живеться, чи краще як за Польщі, та як живеться в Германії, що там говорять. «Ви мусите нам про все говорити». При цих словах витягає картку, на якій видніє мій підпис, і каже: «Виявляється, ви петлюрівка, і ваш тато теж. Прочитайте, що тут написано: (...) відбудеться засідання в „Просвіті” в річ-

ницю смерті С. Петлюри». Читаю і бачу, що між усіма підписами є мій і тата. В який спосіб ця листівка потрапила в руки НКВД? Він, щоб не дати мені отямитися, далі натискає суворішим тоном: «Ви мусите робити те, що вам буде доручено. Я ще раз прийду до вас, а відтак ви будете приходити до нас, ось туди, до двору Сапіги». Посміхнувся, подав мені руку і вийшов. Було ясно, що з мене хочуть зробити донощика. В голові запаморочилось від різних думок: «Як не піду їм на руку – арештують, пропаду десь в тюрмі, а що з татом, дітьми, бабунею? Як собі дадуть раду? Боже, змилосьердсья! Дай мені силу все це витримати! Я мушу жити і допомагати тим меншим, щоб трохи підросли». Татові і далі нічого не кажу, жалію його.

Крадіжка

Якось невдовзі, під вечір, до крамниці зайшло багато прикордонників, зробився величезний рух. Всі нараз щось хочуть купити. Крутяться навколо прилавка. Коли почали виходити, прийшов Юстин Лихач, мій шкільний товариш, а тепер співпрацівник, щоб віднести до касирки денний виторг. І тут сталося щось страшне... виявилось, що наша каса порожня, лише дрібні залишилися. Було ясно, що нас обікрали ці прикордонники. А в той день якраз був гарний торг і – що найгірше в цьому – я не встигла порухувати, скільки було в касі. Як би прийшла ревізія, то за розтрату грозила б тюрма. Відразу повідомили нашого книговода і касирку, щоб порадитись, як бути далі. В праці дібралася добра група людей, ми всі мали до себе довір'я і взаємно розумілися. Кажуть, що треба зробити

інвентаризацію. Йдемо до крамниці, заслонюємо вікна та ведемо підрахунки товару. Вийшло 500 рублів нестачі. Вже з самого ранку зі всіма зробленими розрахунками пішли до касирки. Де ж позичити таку суму? Вони хотіли б допомогти, але такої готівки не мали. Звертаюсь до Юстина з проханням позичити мені ровер і їду до свого вуйка, який мешкав у Жапалові, з надією, що мені допоможе. Знала, що йому добре ведеться. Проїхала кілька кілометрів, а тут навпроти мчить вантажна машина, і мене сильним подмухом повітря зіштовхнуло у рів. Трохи потовклася і, перелякана, вже не мала відваги сідати на ровер. Проїшла зовсім небагато, як невідомо звідки й коли біля мене зупинилася підвода. Чую голос: «Чи далеко йдете?» Кажу, що до Жапалова. Пропонує: «Сідайте, підвезу. Я саме в той бік їду». Зраділа, що мені так пощастило і досить швидко доїхала до тети та ще й під саму хату. Тета, побачивши мене, відразу спитала: «Що сталося?» Розповідаю про все і прошу позичити 500 рублів. Вони вислухали мене. Вуйко усміхнувся і промовив: «Не журися. В мене гроші є. Позичу, бо знаю, що віддаси. Завтра раненько відведу тебе додому». Зі сльозами на очах дякувала їм.

В понеділок приходжу до праці і кажу до Юстина, що маю гроші. Почали думати, чи розповісти про цю прикрість голові кооперативу, чи він нам повірить. Правда, він до нас ставився прихильно, але хтозна, як поведеться тепер, у цій ситуації.

Надумавшись, вирішили спершу переговорити із заступником голови Прокопенком. Уважно вислухав про нашу біду, а далі каже: «Не журіться, все можна полагодити. Переговорю з Додатком (головою кооперативу) і щось придумаємо». Увечері

вони обоє прийшли до нас, і Прокопенко говорить: «Поїду до гуртівні і постараюся привезти товар іншого кольору. Піднесете на ньому трохи ціну і з того матимемо трошки прибутку». Додатко признав, що це непогана думка, і додав, що зробимо ще так: «Приготуйте багато пляшок з горілки, до одних поналивайте води, деякі можуть бути порожні, а поміж них поставте кілька пляшок з горілкою. Поставте їх на полицку так легенько, щоб, як доторкнете, то все перехилиться, пляшки попадають і поб'ються. Добре, щоб у той момент у крамниці було хоч кілька осіб. Тоді порахуйте, скільки побитих пляшок буде. Напишіть протокол у присутності свідків. Підпишіть, і це буде відтяженням, а нам допоможе у цій справі». То була чудова думка, з якої ми скористали і швидко повернули борг моєму вуйкові.

Передчуття

Переслідувало передчуття недоброго і воно невдовзі справдилося, коли увечері, повертаючись з роботи, раптом мене знову зустрічає знайомий енкаведист і питає, чого я щодня ходжу до церкви. Недовго думаючи, відказую, що, вмираючи, моя мати сказала: «Дитино, коли проходиш біля церкви, а вона відчинена, старайся хоч на хвилину туди увійти і помолись за здоров'я своє і цілої родини». І далі кажу, що то були останні слова моєї мами, і тому так буду чинити, як довго буду жити. Він на це нічого не сказав, тільки спитав, чи маю щось для нього, бо завтра завітає до мене в кооператив.

Ці переслідування – як аркан на шії, що все тісніше стискав, і огортало почуття безвихідності, без-

Церква стояла якраз навпроти нашої хати. Всередині вже все зруйноване, її переробили на склад. По лівому боці двері, під якими молилася вечорами, коли ніхто мане не бачив.

порадності, страху. Не маю спокою ні вдень, ні вночі, різні думки приходять, навіть такі, що краще було б для мене вмерти, ніж стати донощиком. Йду серед ночі на цвинтар, бо десь чула, що в такий спосіб з переляку хтось вже помер, а я хотіла смерті. Прийшла на могилу мами, поклала голову на барвінок, помолилася і відчула такий спокій і тишу... Тоді мені здавалося, що моя мама біля мене.

Нступного дня в праці з тривогою чекала зустрічі з енкаведистом. Прийшов і каже, що завтра маю з'явитися до палацу Сапіги, там мене хочуть бачити. Не маючи виходу, йду. Сторож питає в мене прізвище, а відтак веде до кімнати, в якій сиділо кілька енкаведистів. Привіталися, кажуть сідати. І знову ті самі питання: «Як мені живеться, як працюється, чи маю щось нового для них». Кажу, що поки що нічого. Тоді той, більш сердитий, досить

грізно до мене: як то так, інші мають щось сказати, а я нічого. Повчають, як треба з людьми говорити, аби щось довідатись, бо якщо ні... то можуть мене звільнити з праці і...

Дивний незнайомець

Одного вечора, перед самим закриттям крамниці, увійшов незнайомець і, посміхаючись, кинув на прилавок кілька червінців та й каже: «Беріть, бо завтра вони не будуть мати жодної вартості», – і швидко вийшов. Була я тим дуже здивована – чи не божевільний? Вертаюся додому, а в голові тільки цей випадок: до чого ці слова, пощо кинув таку велику суму? Чи енкаведист мене буде питати про цей інцидент? А може, то підступ? У голові паморочилось від різних питань і здогадів. Не могла заснути. Враз, опівночі почалася стрілянина. Ми схоплювалися з ліжок і біжимо на вулицю. Бачимо, що москалі бігають у самих кальсонах, а німці за ними. Тоді я зрозуміла того чоловіка, що кинув гроші на прилавок. З того часу моя ситуація змінилася.

Врешті закінчилися допити енкаведистів. Я була так щаслива, що на radoшах про все розповіла татові.

Зранку в місті неспокійно. Полоненими заповнили ратушу. По місті всюди ходять німці.

В кооперативі вибирають нову управу. Головою став Степан Козій. Із Збірної громади надійшло повідомлення, що продукти будемо видавати на картки, які вони приготують. У Збірній громаді працював мій шкільний товариш Роман Назаревич. Від нього отримала, крім призначених шести

карток, ще шість, на яких він повписував прізвища вже неживих людей, сказавши при цьому, що нікого не скривдив, мертві хай з Богом спочивають, вони їсти не просять. А для мене і моїх рідних це була велика підтримка.

Моя праця в ОУН

Одного дня приходять до мене Марійка Чобіт (Сивак) і питає, чи знаю Захарка Шупера. Кажу, що так. Тоді подає мені від нього лист. Він пише, щоб я її сконтактувала з Варивоною. Я так і зробила, по зв'язку до мене прийшов друг Чалий, якому знайшла помешкання і працю. Через нього познайомилась зі Славкою Мороз і Євгенією Вахнянин з Любачева. Так почалася моя праця в ОУН. Буваю на сходах, знайомлюся з Іриною Вовк, Марійкою Козій. Отримуємо наказ організувати в кожному селі і місті аптечки, звісно, відповідно приховані. Нас скеровують на санітарний вишкіл, а відтак військовий.

Українське життя поживавішало, ми відчули трохи свободи, а в нашій «Просвіті» почали відбуватися репетиції хору, і в церкві вже можна вільно співати і молитися.

Брат Славко вже трохи підріс і отримав працю в гуртівні збіжжя, у пана Огризла. Сестра і найменший брат ходили до школи. В нашому кооперативі звільнили книговода Богуша, а на його місце прийняли Дем'яна. В нього і замешкав наш друг Чалий. Для мене це була дуже корисна ситуація, бо коли висилали із завданням у терен (а висилали часто), вони підміняли мене в праці у кооперативі.

Безрадість перед злом

Тільки не для всіх був це добрий час. Німці організували жидівську поліцію, яка зайнялася транспортуванням жидів до Любачева.

По сусідськи з нами мешкала жидівська сім'я. Прийшли попроситися. Ми з ними завжди добре жили. Було дуже прикро, що не можемо допомогти. Бабуня дала їм буханець хліба. Подякували, сумно попросилися і від'їхали.

Біля сусідньої хати, що неподалік нашого кооперативу, німці зауважили на снігу сліди. В тій хаті ховалися жида. Коли ранком їх виводили, одна жінка вирвалася, вбігла до кооперативу з благанням рятувати. Відразу за нею увірвався німець, схопив її за плече і виштовхнув на дорогу. Мені стало прикро і соромно, що в таку хвилину людського розпачу я так безрадіна перед злом і неспроможна нічого зробити, щоб їй допомогти. А по якомусь часі почувися постріли на цвинтарі, куди зігнали жидів, і там закінчилося їхнє життя.

Вночі прийшов наш сусід Абало, потихеньку застукав до вікна і просить бабуню дати хліба для його маленького синочка, бо дуже голодний. Бабуня відкроїла півбуханця та й каже до нас: «Хоч і ми немаємо забагато, але голодному – хто б це не був – треба дати, бо може прийти такий час, що і ти опи нищся в подібній ситуації. Так воно буває в житті, що однією рукою даєш, а другою – береш».

Курс історії України

Активізувалося життя української молоді. За якийсь час нас кількох висилають на курс історії

України, а в крамниці мене заступає друг Чалий. Зі мною їде Ганя Грабець з Нового Села та ще кілька подруг з поблизьких сіл. Їдемо поїздом до Кам'янки Струмилової. Тут знайомимося з новими подругами і друзями. Після закінчення курсів складаємо екзамени і виїжджаємо на села вчити історії України та заохочувати старших пізнавати історію рідного краю.

В останній день нашого перебування почувалися якісь постріли. Стрілянина щораз ближче. Незабаром довідуємося, що наближається фронт. Радять нам чимскоріше вертатися додому. Німців уже ніде не видно. Ідемо до поїзда, але поїзди не ходять, ніде нікого. Додому треба йти пішки.

Вийшли на дорогу і бачимо, як червоноармійці проїжджають вантажними машинами. При собі не маємо нічого підозрілого, а йти невідомо як довго нам доведеться, може, навіть треба буде заночувати. Приглядаємось до придорожніх написів, щоб вийти на добру дорогу. Враз біля нас зупиняється вантажна машина. В кабіні сидять водій і солдат, а ще двоє в кузові. Питають, куди йдемо. Кажемо, що в бік Любачева. Виявляється, вони теж туди їдуть і запрошують нас сідати, обіцяючи підвезти. Ми з Ганею трохи побоювались, переглянулися. Ті солдати мали якийсь людяний вигляд і ми вирішили, що нам кривди не зроблять. Вилізли нагору. Привіталися. Вони питають чи ми знаємо якісь пісні. Мені пригадалась «Катюша», бо попри нашу хату ходили солдати і часто її співали. Я співаю, Ганя підтягує за мною, а вони з радістю, на ціле горло. Коли закінчили співати, кажуть до нас: «Какие хорошие голоса. Давайте споем другую». Починаю співати «Три танкіста», а вони за нами

тягнуть і так з тим бойовим співом ми доїхали до Любачева. Питають де ми живемо. Ганя пояснює, що ще трохи далі треба підїхати цією дорогою. Підвезли нас до Нового Села. В селі рознеслася вістка, що ми приїхали з солдатами. Вже у Гані в хаті довідується, що Олешичі закидані бомбами, дуже знищені. Приходить до нас Юрко і відразу говорить: «Чув, що ви з москалями приїхали, та різне таке про вас вже говорять». Ми засміялися та й кажемо: «Чи ти і справді не маєш до нас довір'я?». Розповідаємо, як нам вдалося з тими солдатами так швидко з піснями доїхати. Юрко посміявся разом з нами, а потім каже, що все розуміє і має повне довір'я до нас. Переночувавши у Гані, на другий день звертаюся до Юрка з проханням підіслати когось до Олешич, щоб довідалися про мою родину, та чи можу повернути додому. Юрко все мені полагодив, навіть зустріч з вуйною Юлею в селі Черешні, що між Цешановом і Новим Селом. Від неї довідується дуже сумну і трагічну звістку: бабуня і найменший брат Андрійко вбиті, вуйко Антосьо поховав їх разом, а тато ранений і його відвезли до шпиталю. Хата стоїть не знищена. Славком і Манюсею вони заопікувалися. Розповіла також, що організують

Мій брат Ярослав Гонгарський (помер 20 жовтня 1979 року, похований на цвинтарі у Винниках, що біля Львова).

польську міліцію, всяке шумовиння туди набирають, а до хати не радить вертатися. Треба перече-кати. Прощаюсь і вертаюся до Нового Села.

Там мене затримує міліція і каже, що я арештована. Не могла збагнути, як це сталося, чому я потрапила в їхні руки. Питаю, за що мене затримано, а він верещить: «Stul morde, banderowko!». Мушу вирватися, але ще не знаю, як.

Якось увечері приходять комендант міліції і питає, чи не діється тут мені кривда, та чи не б'ють мене. Кажу, що не б'ють, але дуже верещать на мене. Питаю, за що мене арештували і як довго будуть тримати. Він на це відказує спокійно, що побачимо, треба трохи терпеливості. На тому розмова закінчилася, а за кілька днів приходять цей же самий комендат і каже, що я вільна і можу йти додому. Вернула знов до Гані. Незабаром з'явився Юрко і пояснив усе: відразу, як тільки довідались, що мене арештували, повідомили про це «Корнійчука». В тому часі він був на нашому терені провідником, і відбувалися переговори між АК і УПА. Саме тоді він проводив розмови з комендантом АК, дуже порядною людиною, що прихильно ставилася до українців.

Отримую наказ іти в терен Рави-Руської і там по селах навчати історії України аж до часу, коли мене відкличуть. По зв'язку переходжу Журавці, Вербицю, Тенетиська і зупиняюся у Річиці. Замешкую в однієї родини. Вони мали маленьку дитинку, дуже привітна господиня. Дала мені свій одяг, щоб я не відрізнялася від тутешнього населення. Як тільки неподалік появлялася міліція, я вклала на себе брудний фартух, волосся розкуйовджувала, брала на руки дитину і неприємним виглядом від-

ганяла їх, з чого господиня була задоволена, бо тут часто розстрілювали невинних людей.

Генерал

Заняття з історії України довелось припинити. Мене з другом Юрейком викликають в терен Любачівщини до Коровиці Лісової (звідки він родом), де тимчасово замешкую в його тети, а відтак я повинна була йти на Ярославщину. Тут познайомилася з його родиною, особливо заприятелювала з їх маленькою донечкою Стефою. Ми з нею багато часу проводили разом. Але незабаром спокій такого життя був порушений. За кілька днів на відпочинок перед відходом на фронт до села приїжджають офіцери і вояки Червоної Армії. Генерал Горбов поселяється у цієї родини, займає найбільшу кімнату зі своїм ад'ютантом, а ми зі Стефцею перейшли спати до комори. Оголошено, що зі села не можна виходити ані приходити.

Час від часу до генерала навідуються якісь старшини, сідають біля хати і чудово співають, здебільша, оперні пісні. Ми, як заворожені, слухали їх. Не могли тільки збагнути, чому вони так прекрасно співали українські пісні, а розмовляли твердо по-російськи.

Я багато часу проводжу зі Стефцею, розказую їй казки, співаю пісні, розмовляю. Одного дня підходить ад'ютант і каже, що генерал хоче зі мною поговорити і просить зайти до нього. Відразу так тривожно на серці. Про що хоче зі мною говорити? Пішла, а він питає чи я маю паспорт, бо всіх у селі перевіряють. Відповідаю спокійно, що залишила вдома, сюди прийшла тільки провідати тету, а тут

така ситуація, що не впускають до села і не випускають з нього. Тоді він питає, де я народилася, а потім каже, що солдати мене відвезуть додому. Серце стиснулось і в очі закрутилася сльоза, стало сумно і страшно від думки, що мене передадуть польській міліції, а ті вже викінчать. Він зауважив і лагідно питає, чому в мене сльози в очах. Я чомусь нічого не відповіла. Він знову ще лагідніше питає і каже, що дуже добре знає, які тут відносини між українцями і поляками. Не треба журитися, все буде добре, – заспокоював він, поїду підводою з двома солдатами додому, візьму паспорт і повернусь, а також додав, щоб за два дні я була готова до виїзду.

Вночі не можу спати, як зрозуміти цього генерала, що за прояв доброти... Розповідаю про все теті, вона каже: тяжко повірити, але їхати треба, бо інакше буде клопіт для всіх нас. В неділю йдемо до церкви, а на другий день виїжджаю з двома солдатами. Проїхали ліс, доїжджаємо до Любачева, а далі вже до Олешич. Їдемо вулицею Замковою, знайомі мене впізнають, посміхаються до мене і напевно думають, чого ж то вона їде з москалями. Звідки їм знати, чого... Мені так неспокійно, що буде далі зі мною. В'їжджаємо на подвір'я, а тато зустрічає і бачу, що своїм очам не вірить. Стурбовано дивиться на мене, спершись на палицю, а сестра з братом підбігли, обняли. Вітаючись з татом, запитала чи нема чогось випити для тих солдатів, і що приїхала по паспорт і зараз повертаюся. Входжу до хати, а в дверях мені назустріч комендант міліції та двоє міліціонерів і кажуть до солдатів, що мене забирають у міліцію. Ті не погоджуються, кажуть, що я під їх охороною, і міліція не має до

мене ніякого права, а також що мусять мене доставити туди, звідки забрали. Вони сперечаються, а я чекаю. Чим все це для мене закінчиться? Міліція відступила, і всі відійшли. Тато приніс плящину горілки, сестра закуску, солдати частуються, а я за той час знайшла паспорт, дещо з одягу і готова до від'їзду. Попрощалася з рідними, не маючи змоги нічого їм пояснити, але була щаслива, що того самого дня виїхала до Коровиці. Моему поверненню особливо зраділа Стефця. Увечері, коли з'явився генерал, я пішла до нього з паспортом і подякувала за зрозуміння мого становища і допомогу та за те, що дуже добре почувалася під охороною його солдатів. Він глянув на паспорт і каже: «Вот, оказывается все хорошо устроилось».

Одного дня цей генерал звернувся до мене з проханням, чи не зробила б я для нього одну послугу: наробити на неділю пельменів, бо чекає гостей. Я кажу, що з радістю, тільки не знаю, як їх робиться. Він радить, щоб не журилась, бо його ад'ютант все принесе, розкаже і пояснить. На другий день ад'ютант мене вчив робити пельмені. Наробила я їх дуже багато, гарно повкладала на полумиску, і ад'ютант відніс усе генералові.

Якось, коли я сиділа під хатою, підсів до мене той генерал і почав розповідати про свою бабуню, про те, як вона вмирала, коли він був ще дуже маленьким, і, може, тому той спомин був такий сильний і виразний, що й дотепер пам'ятає, як біля ліжка світили свічку і всі молилися. Я слухала, не перебиваючи, але несподівано він звернувся до мене з проханням, простягаючи три червінці, дати на Службу Божу, щоб він щасливо вернувся до свого дому, до родини, бо їх частину на днях відправ-

ляють на фронт. Я запевнила його, що розумію, і обов'язково завтра, в неділю, зроблю все як просить. Він щиро подякував і ще попросив нікому про це не розповідати.

Іду на зв'язок

Відразу після їх виїзду по зв'язку я пішла до Шуткова, що біля Любачева, де на другий день довідалась, що, як тільки Червона Армія відійшла з Коровиці – польська міліція розправилася з Юрейком. Його закололи багнетами насмерть. Далі по зв'язку йду до Милкова, до наших поранених повстанців, яких необхідно було перевезти в більш безпечне місце. Тут зустріла Катрусю Вітко, її маму і сестру Марійку «Рожу». Потім моя доля особливим способом перепліталася з їхніми. Вони саме підготовляли поранених до від'їзду.

Для більшої безпеки в дорогу вирушили вночі. Їдемо до Нового Люблинця і ненадовго затримуємось у Комарові, де зустрічаємося з Рузею Баран «Грізною», а звідси вже до присілка Жари. Там на поранених чекали приготовані місця. «Грізна» мала зв'язок зі шпиталем у Любачеві і завдяки цьому звідти отримувала ліки і необхідні медикаменти. Тут було досить спокійно. Я переважно господарювала на кухні, місцеві дівчата допомагали, як могли: приносили продукти, часом навіть готові страви. Більшість хворих під нашою дбайливою опікою одужали. Гірше з важкопораненим воїном «Мапою». Не вдалося його врятувати, відійшов у вічність, і отець Кузенко відправив панахиду. Поховали його на цвинтарі в Новому Люблинці.

Незабаром їду до Горайця на зустріч з Лесею Лебедович. Від неї довідаюся, що маю з'явитися до провідника «Корнійчука». Вирушаю в напрямку Перемишля, зустрічаюся з «Корнійчуком» і «Сталем». Цікавляться, чи маю знайомих у Катовицях, бо там потрібен зв'язковий. На жаль, у мене там нікого не було, тому вирішили сконтактувати мене з Іриною Борівець «Рентою» і Марійкою з Маковиська, яка має вуйка в Шопеніцах біля Катовиць. У нього можна затриматися на якийсь час і звідти зайнятись пошуком помешкання.

Виїжджаємо до Шопеніц. Там, не гаючи часу, відразу взяли за перегляд газет з оголошеннями і досить швидко знаходимо помешкання в Катовицях на вулиці Войцеховського. Їдемо до Катовиць, оглядаємо цю квартиру, господині залишаємо завдаток і повертаємось до Шопеніц. Марійка повертається додому. Я пакую свої речі і разом з «Рентою» виїжджаємо до Катовиць. Вона тільки переночувала і від'їхала.

Щоб не тинятись без діла, я почала шукати працю, бо жити за щось треба. Мала теж адресу до Мелі Савчин, яку мені дали на випадок, коли б забракло грошей. Меля працювала в броварні у Вроцлаві. Але моя фінансова проблема скоро вирішилася з приїздом «Ренти». Вона забезпечила мене і грішми, і харчами, а перед від'їздом сказала, що до мене приїде Євгенія Скаб «Феська» і поінформує про дальші зв'язки з Мюнхеном. Ми ще разом пішли купити друкарські матеріали. Потім усе спакували, і вона з цим від'їхала.

Незабаром зустрічаємось з «Феською» і в деталях обговорюємо зв'язок з Мюнхеном, отримую кличку і алібі, довідаюся, що до мене приїжджати-

муть з Мюнхена кур'єри з поштою, і що ними треба буде займатися аж до часу, коли вона за ними приїде. Ще встигаємо з нею купити друкарські матеріали (я вже мала в цьому досвід) і, ледве встигли їх спакувати, як приїхав друг Луць, для якого ми це підготовляли. Він не затримувався у нас, лише забрав пакунок і відійшов. «Феська» теж відїхала, і я знову залишилася сама. Вдень знайомлюся з містом. Все тут не подобається: гамір, рух, гуркіт трамваїв, повно сажі, а вночі важко заснути від шуму міського транспорту, але треба якось з тим звикатись.

Врешті з'явився друг з Мюнхена, якого представила господині як свого кузена. Вона його мило привітала. Входимо до кімнати, перевіряю алібі, розмовляю по-польськи, і тут виявилось, що мій гість має труднощі з польською вимовою. Розумію, що із-за цього можуть виникнути клопоти і що вже заздалегідь треба щось придумати, аби не видати себе, що ми українці. В сусідній кімнаті мешкав якийсь мужчина, невідомо, що за особа, і тому треба бути особливо обережними. Запропонувала Іванові «захворіти» на ангіну, обв'язала йому горло і він поклався в ліжко, вдаючи, що спить. Господиня виявилась доброю людиною і прийшла відвідати хворого. Питає, як він себе відчуває. Я стишеним голосом пояснюю і вона, проявляючи тактовність, виходить, бо не хоче перешкоджати. Я ще на хвилину увійшла за нею до кухні і почастивала солодощами, які привіз Іван. На щастя, довго вдавати хворого йому не довелося, бо приїхала «Феська» і забрала Івана під свою опіку, а господині я пояснила, що приїхала родина Янека і забрали його додому.

Отримую повідомлення з'явитися до провідника «Сталья». З господинею розраховуюсь за квартиру, місяць наперед, і кажу їй, що їду до тети, бо тяжко хвора. Прибувши до Ярослава, їду по зв'язку на Диків, але тут несподівано польське військо розпочало облави, і треба було перечекати, а коли трохи втихло і зв'язковий повідомив, що військо і міліція відійшли – переходимо в терен Ярославщини. Я і «Рента» йдемо на зустріч з «Корнійчуком» і «Сталем». Нам доручають передати пошту, яку зашиваємо в рубці одягу і виїжджаємо до Катовиць, куди до нас має прийти кур'єр, щоб забрати цю пошту.

Арешт

Зібравши дещо з одягу і харчів, ми пішли до Сияви. По дорозі у випадкового чоловіка розпитуємо, куди ближче до станції. Пояснив, але теж відразу доніс міліції. Нас арештовують, все перевіряють, кажуть відчинити валізки, перевіряють документи, питають, куди йдемо. Кажемо, що на гендель – дещо продати і дещо купити. Така відповідь не звучала підозріло, бо в тому часі багато хто їздив на гендель. У валізці було трохи солонини, смальцю, ковбаси. Поляк, що перевіряв, почав викрикувати: «Zobaczcie, co tutaj mają! To wszystko z mojej świni, którą banderowcy zabrali!». «Рента» йому на те: «Co pan myśli, że tylko pan ma świnię?». Міліціонери його вивели, бо наробив забагато крику. Нас завели в іншу кімнату, поки виясниться справа. Опинившись самі, почали чимскоріш витягати пошту і наспіх її з'їдати. З'їли все, бо невідомо, що нас далі чекає. Нам принесли щось пере-

кусити, але валізок не віддали. Кожна з нас мала при собі лише по одній таблетці отрути. Нас особливо не охороняли, вікна в кімнаті не заграбовані, могли ми виходити також до туалету. Заглядаємо у вікно – видно поле і недалечко лісок. Обмірковуємо потику, чи не спробувати дістатися до того лісочку. Вирішили втікати. В коридорі спокійно, за іншими дверима теж, міліція зайнята своїми справами. Прочиняємо двері. Сонце вже почало заходити. Крок, другий, ще і ще... і щораз більшими кроками йдемо в бік лісу. Спочатку з усіх сил стримували в собі бажання бігти, а вже у полі дали цьому бажанню волю і... побігли, швидше, швидше... до лісу. Вдалося, добігли, влізли в якусь купу сміття і галуззя, поприкривалися листям і причаїлись, втомлені, прислухаємось. Раптом... чуємо, хтось на конях по лісі, а потім знову тиша. Вже зовсім смеркає, трясемось від холоду, бо наш одяг вогкий. Коли зовсім стемніло, вибираємось зі смітника. Що далі? В який бік піти? Торкаємось дерев – з якої сторони мох, щоб зорієнтуватися, де північ. «Рента» в цій місцевості орієнтується і каже, що мусимо йти на південний схід. Рухаємось повільно, прислухаємося. Вийшли вже на узлісся і бачимо, що трохи далі інший ліс, якісь вогні, а ніч темна, ні одної зірки на небі. Вирішили йти по мочарах, так для нас безпечніше.

Свої

Ідемо повільно, прислухаючись. Тихо, лише ліс часом зашепоче. Несподівано перед нами з темряви виринули барикади – дерево, покладене на дорозі. Було ясно, що це робота повстанців. Раді-

ємо з «Рентою», що пощастило віднайти своїх. І тільки хотіли присісти на барикаді, як раптом: «Stój!». Перед нами жовніри в польських рогатівках. «Dokąd idziecie?» – питають гостро. Відповідаємо їм по-польськи, що заблудили, що дуже змерзли. Зв'язали нам руки і поставили під деревом. І зимно, і страшно. Прислухаємось до їх розмов і чуємо, що говорять по-українськи. Трохи легше стало. Звертаємось тоді до них вже по-українськи чи ми арештовані своїми. Але на нас мовби ніхто уваги не звертає.

Вже почало розвиднюватись, коли на наше щастя прийшов інженер («Чубик»), близький приятель Петра Василенка «Волоша», якого я знала ще з Люблинця. Впізнав мене і просить вартових відпустити нас, переконуючи, що дівчата свої, що особисто знає і може поручитися. Але вони не погоджуються, кажуть, що мусять відвести нас на перевірку і зголосити до провідника. Інженер (це його професія і так його називали в товаристві) прикрив нас своєю шинеллю, щоб ми хоч трошки могли зігрітись, приніс теплого чаю і пішов до «Корнійчука» розповісти про затриманих. За якийсь час прийшли бійці і відвели нас до «Сталя». А по дорозі на траві ми бачили зв'язаних міліціонерів – тих, які ще недавно нас арештували. Виявляється, що коли нас затримали, розвідка відразу про це донесла. На цьому терені якраз діяла сотня «Бриля» (в російських мундирах). Відразу вислали брильчаків на міліцію. Коли нас там не застали, забрали тих міліціонерів на допит, але вони не знали, куди ми зникли. Ніхто не припускав, що ми втекли. Тоді провідник сказав, може жартома, що нам належить дати хрест заслуги за відвагу.

Пару днів ми відпочивали, поки приготувляли наступну пошту. В тому часі надійшла сумна звістка – загинув провідник «Сталь». Отримуємо наказ їхати до Катовиць. Я повертаюсь на свою квартиру, а «Рента» кудись виїжджає. З Мюнхена прибув новий гість – Михайло. Для господині придумую версію, що це товариш мого кузена. Вона жартує, що, може, скоро на весіллі затанцюємо. Я не заперечую. Михайло дуже гарно говорив польськи і тому, жартуючи з господинею, створював безпечну для нас атмосферу. Незабаром приїхала «Феська», і вони разом відїхали. Часто мені доводилося купувати друкарське приладдя, яке потім забирав друг Луць або «Рента».

Одного разу приїжджає «Феська» і розповідає, що у Кракові був організований котел. Їй довелося втікати через вікно, зламала ногу і в такому стані прибула до мене. Не можна тут затримуватися, це небезпечно, треба відразу пакуватися і виїжджати. Їдемо до Вроцлава. Задзвонили ще до Єленьої Гори, щоб по нас хтось приїхав і зайнявся «Феською». Приїхав її знайомий лікар. До Катовиць не повертаюсь, бо, можливо, моя квартира вже під наглядом. Повідомляю про це провід і виїжджаю до Меланії Савчин. Вона допомогла мені з грішми, і я поїхала на Шльонськ під чеський кордон, туди, де ходила до Господарчої школи, до Ястшембяз-Здрою.

Матінка Аквіна

Відшукала монахинь. Від сестри Теобальди довідалася, що матінка Аквіна тепер у Хожові в сиротинці. З настоятелькою Аквіною я знайома ще

з Ястшембю-Здрою. З її допомогою я дістала знижку плати за навчання в Господарчій школі. Не гаючи часу, їду до неї і там отримую працю біля маленьких сиріток.

В Катовицях у парафіяльному костелі зустрічаюся з «Рентою» і даю їй свою нову адресу в Хожові. На Різдво ми з нею зустрілися. Матінці Аквіні «Рента» представилася як моя двоюрідна сестра. Це було дуже гарне свято – з ялинкою, колядами. Наш спів почув о. капелян і попросив йому заколядувати, а відтак запропонував заспівати в каплиці на хорах. Ми пробували відмовитися, пояснюючи, що не готові до цього, але він так гарно просив, що заспівали. На другий день, коли діти в сиротинці вже спали, я попросила в матінки Аквіни дозволу відлучитись на кілька годин, бо хочемо прогулятися. «Рента» привезла цілу пачку лютючок, які треба було розкидати по Катовицях. Ця справа нам добре вдалася, і через кілька годин, вже з порожньою торбою, повернулися до сиротинця. Наступного дня «Рента» мене покинула, але приїхала Леся Лебедович, яку я представила як свою приятельку, що шукає праці. Леся розповіла про те, як їй пощастило вирватися з котла, проведеного у Лодзі, і про те, що там арештовано багатьох наших дівчат. Розуміємо, що всі зв'язки розірвані і що мені теж треба збиратися, як тільки Леся від'їде, бо можуть початися всипи і арешти. Мені і тут пощастило, бо матінку Аквіну перенесли на Сілезію до монастиря в Тшебниці. Вона мені запропонувала їхати з нею. В тій гарній місцевості я відпочивала і серцем, і душею, тільки тривожні думки за подруг виводили мене зі стану спокою, який тут панував. Потім завдяки матінці Аквіні я ще відвідала кілька

цікавих місцевостей: Цешин, Ченстохову і Гданськ, Гдиню...

Багато незабутніх вражень залишилося у мене до сьогодні – це і образ Чудотворної ікони Матері Божої в Ченстохові, і Балтійське море, і подорож човном на півострів Гель, а потім поїздка до Вжеща і Оливи, де чудові парки... Після цього йшли до катедри, де рухомі органи, збудовані ще за часів Стефана Баторія. Це був якийсь особливий час у моєму житті. Скрізь було так тривожно, а я опинилася якби поза часом, якби в іншому світі – любові, добра і краси. Над морем затримались ми ще на кілька днів, бо сприяла цьому чудова погода. Купалися в морі і милувались квітучим світом. Повернувшись до Вроцлава, бачимо знищене місто, а відтак їдемо до Тшебниці, де я вже колись була. Відпочивши, їдемо до Кракова, оглядаємо Вавель і повертаємось до Цешина.

У Котасів

Тут я зустрілася з тестями мого знайомого лікаря, в родині якого бувала колись ще до війни, гостювала на Різдвяні свята. Тут познайомилася з їхньою дочкою Йолею. Багато розмовляли. Я їм розповідала про свої останні чудові подорожі. Запропонували мені залишитися в них. Я дуже зраділа цьому, бо вони надзвичайно милі люди. Батько Йолі – суддя, перед війною був сенатором. Втікаючи від німців, опинився аж в Сибіру. Було в нього три дочки: найстарша Геля – одружена з моїм знайомим лікарем, середня Йоланта – потрапила з батьком у Сибір і третя – наймолодша – Данута. Ця родина мене прийняла як свою четверту дочку.

Мій стрийко і тета (фото з-перед I світової війни) в Америці. Від них я отримала фотографії, коли приїхала у Канаду.

Біля їхньої вілли дуже гарний сад, в якому любила посидіти, помріяти. Якось я сказала Йолі, що маю тету в Америці, але не знаю точної адреси. Вона порадила написати хоч на ту адресу, що пам'ятаю. Посилка від тети була для мене великою несподіванкою. Дещо попродала і мала з цього якісь гроші. Коли всі відходили до праці ми, з панною Котас теж собі організовували свій день. Роботи нам вистачало, а коли появлялася вільна хвилинка – любили поговорити. Потім я доглядала трирічного хлопчика в родині Ламачів. До них заходив кузен. Він був директором школи. Придивлявся до мене, пробував заговорити, але я завжди відповідала коротким словом, не підтримувала цих розмов. І якось, зовсім несподівано, пані Ламачова спитала, чи не схотіла б я вийти заміж за її кузена. То було так зненацька, що я не відразу знайшла на це відповідь, але, опритомнівши, сказала, що не підготовлена до цього, що мушу ще подумати.

Ця пропозиція внесла стільки неспокою в мою душу... Може, коли б він був українець, то й вийшла б за нього. Моя мати завжди казала: дитино, люби все своє, шануй, бережи – чуже теж шануй. Тоді я відчула як тужу за своїм, за мамою, за рідною піснею.

Своєю відмовою здивувала б цих людей. Звідки їм зрозуміти, чому. Вони не знають, як сильно б'ється моє українське серце, коли чую свою пісню, мову, і що ніхто навіть силою цього змінити не зможе, не забере.

Вийшла в сад і довго не могла заспокоїтися. Чому вони хочуть, щоб я вийшла заміж за їхнього кузена? Щоправда, він гарний, пристійний, приїхав з Англії і посаду добру має, заможний і з розмов видно, що любить свою батьківщину Польщу, а ще й дуже релігійний. Зібралися в ньому всі прикмети, які мені подобаються в людині, з якою можна було б щасливо жити. І знову відчуваю свою маму поруч, а на очі навертаються сльози, і шепочу: «Мамо, моя дорогенька, ти з ди тинства вчила мене молитися по-українськи і любити свою Україну. Мамо, ці слова так сильно втулилися в моє дитяче серце і душу. Можеш бути спокійна, що я така, якою ти хотіла б мене бачити. Хай той поляк любить свою Польщу, а я свою Україну». Після такої сповіді стало мені легше і сад якби знову зацвів, і пташки, яких перед тим не чула, знову заспівали. Повертаюся до кімнати з думкою, що буду ці «заручини» відтягувати так довго, як тільки це мені вдасться. Вся їхня родина до мене ставиться дуже добре, і знаю, що бажають мені лише добра.

Ворожба

Якось приїхала їх дочка Геленка, і вона разом з Йолею кажуть, що вибираються до ворожки. Запрошують і мене. Не хотілося мені йти, впералась, казала, що не вірю в жодні чари-мари, але дівчата були дуже наполегливі. Спершу вони поспішили задовільнити свою цікавість, що їх чекає. Мені ворожка сказала, що буду мати багато клопотів у своєму житті, що дуже тяжка хвороба «впаде» на мене і що стелиться мені дуже далека дорога за великі води, за океан, будуть труднощі, але виїду.

Дівчата діляться своїми враженнями і мене питають. Кажу, що ворожка так багато наговорила, що вже не все пам'ятаю, а також що не вірю в це. Вони пробували мене переконати, що та ворожка тільки правду говорить, бо колись, ще перед війною, були в неї, і все, що тоді їм сказала, вже здійснилося.

«Друг» Луць

Якось, коли йшла по молоко, зустрів мене друг Луць, знайомий ще з Катовиць, який з «Феською» і «Рентою» забирав від мене друкарські матеріали. Ця зустріч була такою несподіваною, що в першу мить подумала, чи це насправді діється. Він затримав мене і спитав чи не хотіла б я працювати в цукровні, в якій він працює. Намовляв, що добре платять і праця неважка. Раптом дивне відчуття мене охопило, ніби струмом пронизало – побачила, що на другому боці вулиці за нами спостерігають якісь двоє панів. Не роздумуючи, кажу до

нього: «Пробачте, але я працю вже маю й іншої не шукаю. Залишіть мене в спокої. Перепрошую, але я поспішаю». Після цих слів швидко відійшла. Йду до молочарні, а ноги ледве несуть, в колінах така слабкість, що ось-ось упаду. Нерви теж як натягнута струна. Дивне відчуття мене супроводжує, ще ніколи чогось подібного не відчувала.

Повернувшись додому, занесла куплені продукти на кухню і тільки почала знімати плащ, як хтось задзвонив до дверей. Йоля відчиняє і входять двоє панів, яких я зовсім недавно бачила і які на мене нагнали стільки страху. Питають, хто тут господар, хочуть з ним говорити. В їдальні за столом сидів суддя Котас. Вони з ним привіталися. Один витягує з кишені документ, напевно посвідку, що він з УБ, і каже, що прийшли за мною. В цей час я стояла між кухнею та їдальнею. В мене промайнула думка: «От, клятий Луць – має добру працю в цукровні, добре йому платять, ще й мені пропонує...».

Тоді я ще не могла всього збагнути, але якась дивна сила відпихала мене від нього. Так було завжди. До мене підходить другий убівець і каже, що я арештована, але хоче зі мною поговорити віч-на-віч. Виходимо в город, і він відразу говорить, що все про мене знає. Дістає з кишені фотографії, показує і питає, чи знаю цих людей. Відповідаю: ні. Потім показує знімочку Мелі Савчин і знову питає, чи знаю її, також відповідаю: ні. І так переглядаємо ще кілька. Тоді дуже лагідним голосом звертається до мене: «Ти дурна, ми про тебе все знаємо, маємо все, як на долоні, і ти, як та собака, в тюрмі стратиш своє здоров'я, а може... й загинеш». Я мовчу. А він далі каже, що забирають мене з собою. Саджають в ма-

шину. Я одягнена тільки в літню суконочку. І так прощай, воле. Кудись везуть, пригадується остання точка декалогу: «Ані просьби, ані грозьби, ні тортури не приневолять тебе зрадити тайни». В душі народжується відвага і, дивно, – я нічого не боюся, для мене вже ніщо не страшне.

Приїжджаємо до Катовиць. Машина зупиняється біля будинку. Кажуть мені виходити. Один іде попереду, а другий за мною. Руки ще не закули в кайдани. На вулиці гамір. Люди кудись поспішають, вільні, і до мене їм немає діла. Входимо до будинку, закривають мене в кімнаті. Сиджу, очікуючи допиту. Молюся: «Боже, дай мені сили все витримати». Те, що друг Луць – зрадник і пішов з ними на співпрацю, вже не було сумніву. Знаю його з Катовиць, і більше нічого з ним мене не в'яже. Як вони мене віднайшли в Цешині? Я ні з ким не переписувалась, ні з ким не зустрічалася. І тут мені при гадалося, як одного вечора дочка судді прийшла з праці з одним дуже пристійним чоловіком. Ми всі сиділи в гостинній кімнаті. Тоді він казав, що приїхав зі Львова, вже дістав працю, з якої дуже задоволений. Він часто почав заходити, і батько, мабуть, помітив, що його дочка захоплена цим молодим чоловіком, тому пробував остудити її запал. Можливо, тоді на вулиці підіслали до мене Луця, щоб переконатися щодо мене? Так я собі думала, припускала можливість участі Луця в моєму арештуванні.

І почалась катівня...

Заскреготав ключ у дверях. Входять ті, що мене привезли. Звертаюся до них, що хочу вийти до туалету. Завели мене і кажуть робити на підлогу.

Потім наказують долонями все зібрати до мушлі, відтак помити руки і йти за ними до кімнати. Нічого не питають, зі мною не розмовляють. Один шнурком зв'язує руки назад, а другий впихає шмати до рота і починають бити гумовими палками по плечах, по ногах, куди попало. Відтак звалили на підлогу і б'ють палкою по голих стопах. Відчую несамовитий біль. Стопи палають від ударів. Удар за ударом по плечах, по ногах. Між собою не розмовляють – тільки б'ють, б'ють... Кричати не можу, повні уста шмат, душуся. Врешті втомилися, мене залишили і відійшли. Лежу на підлозі. Притомності не втратила. Що далі мене ще чекає?

Відчиняються двері, входять мої «опікуни». Розв'язують руки і кажуть вставати. Не можу навіть поворухнутися. Вони кричать: швидко, швидко, бо не встигають на поїзд. На колінах доповзла до стільця і з великим трудом підвелася. Несамовитий біль пронизує усе тіло, особливо болять і печуть ноги. Не можу встояти, а тут ще один тягне, а другий попихає по сходах униз. Голова йде обертом, падаю. Яюсь доволочки мене до машини, втягли, везуть. Куди – не знаю. Доїхали до залізничного вокзалу. Попереду і позаду мене «опікуни». Ледве переступаю, ноги угинаються піді мною. У вагоні вони теж біля мене, лише нас троє, і більше нікого. Не можу втримати голови і вона падає то в один бік, то в другий, хочеться лягти на цій лавці, але... Свисток, поїзд рушив. Все ж таки пробою покластися, навіть якщо будуть кричати. Заснула, а ранком прокинулася від штовхання кулаком і крику: «Вставай!». Іду по перону в супроводі своїх охоронців.

Варшава, Кошикова

Бачу напис «Варшава». Що чекає мене в цій столиці? За хвилину підїхала машина з закритими вікнами. Один з моїх «опікунів» сідає біля водія, другий поруч мене. Машина рушила. Нічого не бачу, тільки чую шум вулиці, рух автомобілів, трамваїв. Їхали досить довго. Врешті зупинилися. Кажуть виходити. Високі будинки з зачиненими вікнами. Перед очима напис «Кошикова». Ідемо коридорами. Вводять до кімнати. Сама. По кількох годинах по мене прийшов військовий і завів до іншої кімнати, де вже п'ять жінок, яких привезли сюди кілька годин раніше. Всіх нас ведуть до лазні, одяг дезинфікують, а відтак розводять по камерах.

В маленькій камері, розрахованій на одну особу, де лише одне ліжко, прикручене до стіни, нас було шестеро. Як тільки я увійшла, жінки навперебій почали розпитувати, що діється на волі. Кажу, що погода гарна, що я багато працювала і поза працею нічим не цікавилася, тому нічого цікавого розповісти не можу. Стала в куточку. Вони приглядаються мені, а я їм. Мою увагу привернули написи на стінах. Читаю: «Кто не бил – тот будет, а кто бил – тот не забудет». Не надто обнадійливі слова хтось виписав. А далі читаю: «За кров, за волю, за руїну, верни, верни нам Україну». Враз почувся рух у коридорі. Всі стають у ряд. Кажуть, що несуть обід. Відчиняються двері, ставлять котел. Старша по камері зголошує, що до них прибула ще одна. Дають мені миску, стаю в чергу. Двері закривають, і кожна, притулившись до стіни, зїдає щось подібне на суп. Я дуже голодна, тому радо зїдаю і це. В камері і тісно, і душно. Якась жінка питає за, що мене ареш-

тували. Відповідаю, що сама не знаю. Мабуть, вона зауважила, що мені не хочеться підтримувати розмови, і відійшла від мене. Жінки, бачу, переважно старші, з освітою, дуже поважні. Я присіла на «кіблі». Так хочеться спати, але старша по камері попередила, що не можна, бо відділовий заглядає, і за це потім карають. Дозволено тільки ходити або стояти. Вже темніє. Розвозять вечерю. Старша по камері звітує про кількість осіб. Відчіплюємо швидко залізне ліжко, кладемо два тоненькі сінники на цементну долівку, і як оселедці, укладаємось на них. Ледве вмістилися. Вкриваємось якимось тоненьким коциком. Світло гасять. Але сон кудись утік. Страшно болять боки. Не знаю, як краще покластися, а тут ще й сусідка незадоволено каже, щоб лежала спокійно, бо вона хоче спати. Лежу на одному боці. Все затерпло, і біль не дає спокою. Як тут дочекатися ранку? Так і не заснула. Запалюють світло, треба вставати. Поскладали «постіль», чергові замітають камеру і виставляють «кіблі» у коридор, за якийсь час їх нам повертають. Дають трохи води, миємось і чекаємо на «апел» та сніданок. Приносять по кусочку хліба, як глина, і в миску наливають чорну каву. В суботу всіх нас ведуть до лазні під душ. Приємно було трохи відсвіжитися. Глянула на себе, а мої ноги аж до пояса чорні, спухлі і дуже болять, особливо при дотyku. В камері жінки мене питають, чи я вже була на слідстві. А одна з них каже, що всі вони політичні в'язні, що час від часу їх забирають на допити і свистять за ними, як за псами, щоб, бува, кого випадково у коридорі не зустріти. Ті всі, відділові в коридорі – то поляки-комуністи і що, коли довше тут посиджу, то переконаюся в цьому. А вони вже

більше двох тижнів тут. Інша мене питає, чи довго я тут сиджу. Відповідаю, що вже кілька тижнів. Чи мала вже слідство? Ні. Дивувались, що ще слідства не було, а вже така побита. Кажуть, що всі слідчі тут зі Сходу, немилосердно як садисти знущаються над в'язнями. На слідство переважно забирають увечері або серед ночі, рідко коли протягом дня. Так потрошку усвідомили, що тут мене чекає. Ключ у дверях викликав тривогу, чиє прізвище зараз прозвучить? Найгірше було, коли серед ночі когось забирали, тоді вже до ранку ніхто з нас не спав.

Одної ночі кличуть стареньку жінку. По її поведінці видно, що аристократка, дуже приємна і ввічлива до всіх нас. Худенька, висока. Відділовий кличе: «Висоцка, вбирайтесь і виходьте!». До ранку не спимо. Хтось глибоко зітхає, а коли вже почало світати, повернулася вона з опухлим лицем, а в долоні тримає свої зуби та й каже: «Не жаль було б мені, коли б наді мною знущався ворог, а то поляк, чорт в людському тілі, говорить тою самою мовою, що і я, шмаркач в порівнянні зі мною. Ніяк не сподівалася цього на мої старі літа». Це був дуже прикрий образ старої жінки, яка з таким жалем промовляла ці слова, тримаючи свої зуби в руках. Слухаємо мовчки. Знову відчиняються двері і звучать кілька наступних прізвищ. Може, на волю їх кличуть, – думаю. Але жінки кажуть, що не так скоро звідси дістатися на свободу, що тільки в іншу камеру переводять, а часом вивозять до іншої тюрми, на Мокотів.

Одного дня прозвучало моє прізвище. Ведуть до іншої камери. Зустрічають мене усміхнені лица, вітають. Я, посміхаючись, кажу: «Добрий день». Сидять тут і старші, і молодші жінки. Настрій до-

сять безтурботний. Питають мене, як довго сиджу. Кажу, що вже й сама добре не пам'ятаю, може, кілька тижнів, бо переводять з камери до камери, то й рахунок втратила. Цікавляться, чи вже викликали мене на слідство. Кажу, що поки що ще ні. Тут сидять дві молоденькі дівчинки за участь у ВІН (Wolność i Niezawisłość), співають тихенько любовні і партизанські пісні. Сидять середнього віку жінки з АК (Armia Krajowa), і між ними приємна жінка Марія Ґрайковська, секретарка Міколайчика. Відкрито говорять, за що сидять. Настрій зовсім інший, ніж у попередній камері, може, тому, що нема серед нас аристократії... Цілий день маємо заняття. Молоді вчать нас співати. Марія Ґрайковська вчить нас робити масажі, може, колись придасться. Вчить нас анатомії. Показує, як робити масаж хребта, рук, ніг. Всіх це дуже зацікавило, і за такими справами час проминав дуже швидко. Пізніше кожна робить масаж, а вона спостерігає уважно і підказує, поправляє. Під час таких занять одна з нас завжди стояла під дверима і прислуховувалась, що діється у коридорі, бо за це нас чекала б кара. Говоримо також на кулінарні теми, але ті розмови викликали в шлунку небажані реакції. Пані Войцеховська розповідає дуже цікаво і відволікає від розпочатої теми про їжу. В тому приємному товаристві пробула кілька тижнів. Тут на мить навіть можна було забутися, що ми в тюрмі.

Найвеселіше було після вечірнього «апелью», коли одна з молоденьких дівчат лягала під стіною і, знаючи азбуку Морзе, вистукувала тексти, а друга лягала головою до дверей і слухала, чи хтось під дверима не стоїть. Так завдяки азбуці Морзе ми довідалися, хто сидить у нашому відділі.

Сон

Пригадую, як однієї ночі в цій камері приснилось, що Сталін дряпає мене по стопі, починаю кричати. Тоді сусідка легенько потягнула за ногу, від чого в нестямі я закричала несамовитим голосом. Всі прокинулися. Відділовий засвітив світло і питає, що сталося. Старша по камері каже, що то був сон. Відділовий закрив двері, погасив світло. Питають, чого так кричала. Кажу, що приснився Сталін. Тоді сусідка признається, що то вона мене тягнула за ногу, бо хотіла розбудити. Посміялися і заснули. Ранком одна з жінок каже, що невдовзі зустрінуть мене прикрі пригоди, напевно, пов'язані зі слідством. Друга сміється: «Наїлися капуста, і дивина вам сниться. Не треба вірити в такі сни. Спить-ся – та й сниться». За кілька тижнів забирають мене з цієї келії на Мокотів.

Варшава, Мокотів

І досить швидко переконалася, що то був віщий сон. Мене перевели в іншу тюрму, на Мокотів. Опинилась я в понурій камері з поверховими ліжками (нарами). Ще не встигла освоїтись, як забрали на допит.

Слідчий каже сідати. Питає моє прізвище і записує всі персональні дані. Допитується, чи належала до ОУН та УПА. Кажу: Ні. Тоді, ніби здивований, питає, як то сталося, що я мешкала в Катовицях і мала зв'язок з членами ОУН. Відповідаю, що приїхала до Катовиць в пошуках праці з одною Марійкою, але її прізвища не пам'ятаю. З оголошення в газеті знайшла помешкання, куди прийшла до

мене її знайома «Феська» з проханням переночувати, пообіцявши при цьому, що частково заплатити за помешкання. Я на це погодилася, тому що була в скрутному фінансовому становищі. Слідчий питає, чи я знала, що вона належить до ОУН. Відповідаю: Ні. Вона була дуже привітна і приємна дівчина, до якої я відчула щиру приязнь.

З тих питань не могла я збагнути, що цьому слідчому про мене відомо. Запитав ще хто до мене приходив. Я сказала, що пан Луць, і на цьому розмова закінчилася. Викликав відділового, щоб відвів мене у камеру.

В голові закрутилося від різних думок і здогадок, що вони про мене знають, про мої зв'язки, контакти. Через два дні мене знову взяли на допит. Тим разом був вже інший слідчий. Каже мені сідати, а сам встав, ходить і починає говорити по-українськи. Питає, чи знаю Декалог і дванадцять прикмет українця-націоналіста, бо коли ні – то він мені їх пригадає. Так промовляючи, спокійно проходиться по кімнаті, одночасно спостерігаючи за мною. Це була дивна розмова. Хто він? Серцем відчувала, що ця особа має якесь відношення до Проводу і що, можливо, пішов на співпрацю з УБ, а, може, це тільки моя підозрілість заговорила моїм внутрішнім голосом. Він нічого не записував, лише говорив. Пізніше я довідалася, що це був Ярослав Гамівка «Вишинський».

Знову відділовий відвів мене до камери. Я була дуже пригнічена. Не хотілося ні з ким розмовляти. Через кілька днів, під вечір, мене знов кличуть. За столом вже інший слідчий. Витягає папір і читає зізнання одного члена ОУН з мого містечка. Я мала псевдонім «Калина» і, на щастя, не розконспи-

рований. Зізнання дуже докладне, і все було згідне з моєю діяльністю за часів німецької окупації. Читаючи, спостерігав за мною. Я слухала з байдужим виглядом, вдаючи, що це мене не цікавить, бо ніякого відношення до мене не має. Перервавши на хвилину читання, скоментував, що це зізнання дуже близького мені приятеля і запитав, чи я признаюсь до цього. Вдаю здивовану, роблю «круглі очі» і кажу йому: як можу до неправди признаватися, адже це напевно свідчила якась хвора людина і я з цим нічого спільного не маю. Повернулася до камери, коли вже всі спали, поклатася і думаю: «Коли той друг свідчив під тяжкими тортурами, то хай йому Бог простить, може, не міг витримати їх».

Подібні слідства тривали ще деякий час, аж... кличуть серед ночі. Вводять до кімнати, посередині якої стоїть кругленький стільчик. Слідчий каже: «Сідай, ти зайдо з банди УПА, тепер заспіваєш». Питає, де я перебувала, коли до Олешич увійшла Червона Армія. Відразу відповідаю: «У Жапалові». «А чому не повернулася додому?» Кажу, що тета захворіла і потребувала допомоги. Далі про працю в УПА запитав. На це відповіла, що з УПА нічого спільного не маю. Тоді з усієї сили вдарив мене в лице, раз, другий, аж іскри в очах засвітили і я мало зі стільця не впала. Кричить: «Тримай руки на колінах, бо ще дістанеш». Повітря стало густим від криків, ударів, погроз і стогону. Надворі вже світає, хочу спати. Входить інша зміна, а я далі сиджу на тому стільчику. Час від часу твердою рукою хтось б'є по лиці. Слідчий, мабуть, втомлений, вже ні про що не питає, читає газету.

По кількох днях приносять оселедець і кажуть, що я, мабуть, голодна, можу скуштувати. Подяку-

вала, кажу, що оселедців не люблю. Не наполягали на «почастунку», забрали. Перших три дні відчувала страшний голод, втому і дуже хотілося пити. Хотіла спати, і коли голова падала, мене вдаряли по голові, щоб не заснула. Руки весь час тримала на колінах. Кілька разів за весь цей час дозволили вийти за потребою, тоді могла трохи змочити руки і лице. Так довге сидіння на стільчику ставало нестерпною мукою. Потім почало несамовито свербіти тіло, ноги розпухали, очі заходили якби павутинням, а далі темною заслоною. Не знаю, скільки днів я так сиділа. Вони мінялися і нічого не говорили.

22 червня прийшла чергова зміна. До мене підійшов черговий і тихо каже: «Я єврей. Візьми ту булочку і чай – це мій сніданок». Чи це дійсно прозвучало, чи мені тільки причулося? Не могла повірити в цей сон на яві. Руки чомусь тремтіли, не могла втримати ними дорогоцінної їжі. Яюсь проковтнула все і прошусь вийти за своїми потребами. Ноги вгиналися піді мною, ледве дійшла, вмилася, попила води і повертаюся на мій кругленький стільчик. Дякую своєму охоронцеві. Далі сиджу. Так хочеться спати, голова не хоче втриматися і падає. Він підходить і, торкаючи мене, каже, що спати не можна. Дивно, що мене не б'є по лиці, лише порядно потряс, щоб сон прогнати. Не знаю, що діється навкруги, вже нічого не розумію, немов я не я.

Приходить нова зміна, починається слідство. Про щось питають, але до мене ніщо не доходить, все так далеко і близько. Реальність мовби втрачає сенс. Мабуть, вже наближається мій кінець, і треба з тим світом прощатися. Слідчий підходить і каже:

«Читай, ти, холеро бандеровска. Як не бачиш, то я тобі прочитаю». Щось читав, але я вже не чула і не бачила нічого, впала зі стільчика. Каже не бити мене по лиці, лише тримати, щоб не впала. Поклав мою тяжку, опухлу руку на стіл і каже підписати. Не знаю, що діялося далі, чи я підписала, чи ні. Разом з відділовим мене витягнули з кімнати і заволокли в камеру. Запам'яталися тільки слова, почуті, коли мене тягнули по сходах: «Ale ona to ma końskie zdrowie».

Потім товаришки в камері розповідали, що коли мене кинули на ліжко, за хвилину прийшов лікар, оглянув, а вранці, коли принесли каву і притулили миску з нею до моїх вуст, то голову мусили підтримувати і що очі мої були замкнені, але каву одним духом випила. Спала день і ніч. Відділовий казав не будити. Жінки ще розказували, що мене не було з ними 9 днів і лише на десятий, вночі, притягли напівпритомну.

Довго не могла пригадати, де я була та що зі мною діялося. Ще якийсь час крутилася голова і відчувала в ній величезний тягар, як брила з каменю. Але час робить своє, я поверталася до пам'яті. Спершу пригадала, що сиділа на круглому стільці і що хтось, хто чомусь назвав себе євреєм, мене частував своїм сніданком. Тоді пригадалося, що моя бабуня колись віддала сусідам-жидам чи не останній кавалок хліба. Пригадалися і її слова, що голодному завжди треба допомогти, бо в житті по-різному буває, і не відомо, може й ти колись будеш у такій потребі, і тоді знайдеться той хтось, що тобі дасть рятівний шматок. В житті так буває, що однією рукою даєш, а другою береш. Ці святі слова бабуні вже здійснилися. Намагалась прига-

дати, про що питали і чи підписала щось. Не пригадувалося. Пам'ятаю тільки, що дуже мало їм відповідала. На розправі, мабуть, усе виясниться...

В камері прислухалася до розмов, але участі в них не брала. Деяких жінок від нас забирали, а на їх місце приводили інших.

Вроцлав, тюрма

Якось прийшли по мене і машиною повезли до Вроцлава. Привезли до тюрми, закрили в одиночній камері.

Знаючи азбуку Морзе, пробувала довідатись, хто сидить по сусідству зі мною. Відізвався. Питаю ім'я. Відповідь: «Михайло». «Я Зеня». Далі питаю: «Чи були ви колись у Катовицях?». «Так». «Чи то ви Михайло з Мюнхена?» Відстукує: «Так». Наступного вечора знову перестукуємось. Переконаюсь, що знає мій псевдонім і алібі. Це справді кур'єр з Мюнхена. Ведемо короткі перестукування, бо по коридору ходить вартовий. Ранком, наступного дня, чую скрип дверей до сусідньої камери, рух у коридорі, а відтак ніби щось важке впало на підлогу. Прислухаюсь під дверима і чую розмову, що вже запізно, не живе. Ще який час прискорені рухи у коридорі, а потім все стихло. Здогадуюсь, що мій сусід, мабуть, повісився, не дочекавшись розправи. Що було причиною самогубства? Жаль, ще такий молодий. Може, його врятують? Але більше ніколи про нього не чула.

По кількох днях мене виводять у коридор і ставлять лицем до стіни. Тут ще кілька жінок. Раптом чую притишений голос: «Zenka, my się nie znamy».

Дивлюся – та це ж подруга з підпілля – Євгенія Вахнянин і, посміхнувшись, відповідаю, що «*ty się nie znamu*». Це була велика радість, тим більше, що нас посадили в одну камеру, де ми спочатку між собою не розмовляли, бо міг серед нас бути «капусь» (донощик). Час від часу обмінювались кількома фразами, але про підпільну працю не згадували. В цій камері було 8 жінок: деякі старші вчительки з АК, молоді дівчата з АК і ВіН, а я і Євгенія з ОУН-УПА. Досить спокійне і приємне товариство.

Не раз приходила інспекція з УБ. Якось поставили нас під стінкою в'язи і питали, за що сидимо. Коли останню запитали, вона відповіла, що за ПОВ. Це викликало чергове питання, що то за організація, бо про таку ще не чули. Тоді вона досить зухвалим і нервовим тоном: «*Po coś ośle wracał?*». Коли ми залишилися самі, вона нам каже, що повернулася з Англії до своєї батьківщини, до Польщі. В школі вчилася англійської мови, а відтак вчила по-англійськи «Отче наш». За це її арештували і отримала вирок – 6 років тюрми. Це була молода і дуже весела дівчина, вчила нас англійської мови. Потім я її зустріла ще в тюрмі у Фордоні, де вона й померла.

Судний день

І ось настав день розправи. Вводять мене в зал суду, а там вже під охороною сидять Євгенія Скаб «Феська», а далі Меля Савчин. За приналежність до ОУН-УПА і сфальшування документів «Феську» засуджують на 13 років. Я отримую такий самий вирок, а Мелю засуджено на 12 років. До мене

якось не доходило, що я в суді. Може так діялось тому, що була ще дуже ослаблена. Особливо не прислухалася до того, що там говорили і що зачитували. З Євгенією і Мелеєю ми не мали змоги переговорити, лише на прощання посміхнулись одна до одної. Були щасливі, що слідство вже скінчилося і що з нашої вини ніхто зі спільних знайомих не арештований. Лише ми самі були собі за свідків. Коли повернулася до камери, жінки відразу питають, який вирок отримала. Відказую: 13. Ніхто нічого не каже. Мовчки сприйняли цю звістку, можливо, зі співчуттям, а може, тому, що бачили, що я не переймалася цим.

У лікаря

Одного дня забирають нас до лікаря. Він зауважив на моїх грудях два великі гудзи: зліва і справа. Питає, чи болять. Кажу, що так. Медсестра сказала, що це рак, і на те нема ліку. Можливо, не розуміючи, який грізний вирок для мене прозвучав з уст медсестри, я його не брала собі до серця, лише подумала: «От страшить мене». Ці гудзи мені докучали і дуже боліли. Вже була пізня осінь, і холод почав дошкуляти, не було ні теплого одягу, ні чогось теплішого, щоб прикритися. Харчування теж дуже погане, як то в тюрмі. Щоправда, час від часу діставали щось кращого від тих, які отримували посилки від родин і ділилися з нами. Я не знала, чи з моєї родини ще хтось в живих залишився. Старалась про це не думати. Мріяла лише, щоб мені ще колись хоч раз вдалося досита наїстися, може, тоді б ці гудзи зникли. Весь час супроводжувало почуття втоми, а також у голові крутилося, хотілося спати.

Нас атакують

Кількох жінок з нашої камери забрали, а серед них і мене. Перевели нас в чистеньку, свіжовибілену камеру. Німкені Аліція і Чая зауважили по куточках на вікні і на підлозі багато висохлих блощиць. Тут ліжок не було. Принесли нам гарно випхані свіжою соломою сінники. Як приємно було на них покластися! Прикрилися грубими тепленькими коцями. Згасили світло. Почулись тут так добре, що вирішили відразу вистукати до сусідньої камери, але ніхто не відізвався. Раптом одна з ув'язнених жінок закричала, що по камері щось лазить, щось по ногах і... кусає. Всі ми зрозуміли, що нас атакують засохлі, голодні блощиці. Ожили чудовиська, які не дадуть нам спокою. Що робити? Придумали налити навколо сінника води і вони, можливо, потопляться. Не допомогло. Блощиці атакували звідусіль, навіть лізли на стелю і звідти падали на нас. Не було рятунку. Шкода, що відразу їх не позбирали і не викинули до «кібля», ще коли вдавали неживих. Треба бити, бо ці зголоднілі тирани не дадуть нам жити. До ранку якимось перемучилися, а після ранішнього «апелю» нас вивезли машиною в незнане. Везли довго. Аж врешті ми опинилися на подвір'ї якоїсь тюрми. Вводять до ізолятки, проходимо дезинфекцію і тут довідуємось, що ми у Фордоні.

Фордон

Фордон – це маленьке містечко над Віслою, «славне» тюрмою для в'язнів-жінок, яких сюди привозили вже після судових вироків. На території тюрми знаходилась приймальня для хворих з фельд-

шером, якого всі називали Махараджа. Він був високий на зріст, з подовгастим лицем, чорними бровами і чорним волоссям. Лікував таблетками, а коли назбирувалось більше поважно хворих, викликав лікаря, який після обстеження призначав курс лікування, але тих ліків переважно не було в тюремній аптечці. Важкохворих відсилали до лікарні у Грудзьондзі.

В цій тюрмі наш цивільний одяг забрали. Взамін видали в'язничний і дерев'яні черевики. Поселили в чотиримісній камері. Щодня нас виводили на 10-хвилинний прохід по тюремному подвір'ї. До камери нам дозволяли брати книжки для читання. Відчувалося трохи свободи. Взимку в камері холодно. Коли надворі морози, то пара на стінах примерзала. Треба було весь час рухатися.

Перший пакунок в тюрмі

Повернувшись після тюремної прогулянки, я почувала легеньке стукання. Хтось кликав мене. Питаю: «Хто це?» У відповідь чую: «Зеню, це я, Катруся Вітко. Заглянь під ліжко!». Витягнувши мішечок, розпаковую і сльози градом котяться від зворушення, адже тут, у тюрмі, треба було мати велику відвагу і надзвичайне серце, щоб це зробити. Частую товаришок, які зі мною теж ділилися, коли отримували пакунки.

Мене лікують

Минуло два тижні і мене перевели в іншу камеру. Тут тільки українки. Розмовляємо рідною мовою. Познайомилася з Олею Олексіюк, Лесею Новосад,

Дусею Дацько. Щаслива, що серед своїх, але зі здоров'ям щораз гірше, болять гулі на грудях. Під час одного ранішнього апелю оголошують, що в камері є одна хвора. Ведуть мене до тюремного лікаря. Махараджа прикладає іхтіолову мазь і каже прийти за тиждень. Під час другого візиту показую на гулі, які появилися на підборідді і на шиї. Знову прикладає іхтіолову мазь і направляє до лікаря, який мав прийти на днях. Оглянувши, лікар призначив мені якусь емульсію з вітаміном «Д». Не допомогло, лише почав дуже боліти хребет. Оля і Леся допомагають мені як можуть, доглядають, роблять масажі. Аж одного дня відчуваю, що вже не можу поворухнутися в ліжку. Знов оглядає мене Махараджа і каже медсестрі Зелінській подавати мені три рази денно якісь таблетки. Вона теж в'язень, але всі ми знали, що вона «капусь», тому з нею були дуже обережні. Мене перевели в лікарню, де зустріла Лесю Лебедович і Ясю Хованську. Вони теж дуже тяжко хворі і вже довший час не можуть ходити. Зустріли мене жартами. В тюрмі це, мабуть, найкращий лік. Приходила мене відвідати Меля Вітяк, хоч була тяжко хвора на легені. Дбала про мене як могла, перевертала в ліжку моє безвладне тіло, годувала і потішала. По кількох тижнях мені стало трошки легше, навіть вже могла сісти, але біль біля серця ставав сильнішим. Порадившись з Мелею, я вирішила брати тільки по одній таблетці, бо ці ліки вже не одну з нас тут звели на той світ. Після чергового огляду лікар приписав і далі приймати вітамін «Д», а також обов'язково додаткові прогулянки.

Згодом, під час одної з прогулянок, зустрічаю Марійку Чобіт. Довідаюсь, що і в неї гулі на шиї.

Камера № 68

Євгенія Сухорончак-Мороз «Липа» (зліва) і Калина Мартин «Кум».

Це велика камера з триповерховими ліжками. Звідси багатьох жінок посилають на роботи. Тут зі мною теж Євгенія Сухорончак, Інка Мороз, Юзя Кривко, Галя Марчук, Марійка Ринковська, а також знайомі з тюрми на Мокотові. Мене від праці частково звільнили. Вишиваю міліцейські і військові патки. Платять мало, але за ті гроші можемо деякі харчі купувати у в'язничній крамниці. Це велика підмога, особливо для тих, хто не має допомоги від рідних. Підтримуємо одна одну словом, ділом. Польки спостерігають за нами і дивуються, що ми, українки, такі дружні і в неволі як родина, бо серед них відчувалося більше самолюбства.

Одна жінка з камери порадила мені попросити у Махараджі пляшку риб'ячого жиру. Це була добра рада. Завдяки йому я позбулася своїх гуль.

Потім на курсах нас навчили шити військові шапки. Мабуть, від перевтоми, бо норми великі, я знов не можу ходити і потрапляю в лікарню, де традиційно призначають три рази денно по таблетці. Меля доглядала мене і, як попереднього разу, давала тільки одну таблетку, а решту десь викидала. Вона якось мені сказала: «Дивись, Марійка

Завалень тими таблетками зовсім зруйнувала собі серце», а також попередила, що було б добре, коли б мене перевели в лікарню до Грудзьондза, бо від когось почула, що деяких важко хворих, як Лесею Лебедович, вже туди відвезли. І така нагода в мене невдовзі появилася, коли одного разу начальник тюрми, підходячи до кожного ліжка, питав, що кому дошкуляє, на що жаліється. Я сказала, що в мене дуже болить хребет, не можу ходити і що дуже хочу працювати. Записав моє прізвище і відійшов.

В лікарні

І так я опинилася в лікарні у Грудзьондзі. Та чи не диво – моє ліжко поруч з Лесею Лебедович. Вона мені розповіла все про цю лікарню, а також про хірурга Свистуна – в'язня з вирокком 10 років, що він багатьом допомагає. До лікарні приходять також лікар Юзьв'як – дуже добрий. Його інколи заступає лікарка Суйковська, але краще обминати директора шпитяля Гживача – це чорт в людському тілі. По другому боці мого ліжка лежала старша пані Колянківська з Річиці. В цій палаті були тільки тяжко хворі. Час від часу протяжні зітхання порушували тишу або хтось в агонії кликав всю родину, щоб перед відходом у вічність попрощатися з ними. Так душа покидала тіло і, вільно минаючи ґрати, відлітала у вічність, а мертвоє тіло виносили, і на його місце приносили наступну жертву тюремних мук.

Коли я вперше побачила в палаті лікаря Гживача, нестерпний біль пронизав мій хребет, тоді пригадалися попередження Лесі Лебедович. Він, підійшовши до мого ліжка, почав перекидати моїми руками

й ногами, викрикуючи: «Симулянтка, не хоче ходи-ти. Дати її до пивниці – то піде!». Страшно від його крику розболілася голова і хребет. Справді, нечиста в нього вступила. З вечірнім візитом прийшов лікар Юзьв'як у супроводі лікаря Свистуна і медсестри. Оглянув і, детально розпитавши мене про початок хвороби, все записав і розпорядився зробити рентген хребта. Сили і надії додали слова лікаря Свистуна, який наступного дня після виконання рентгену тихенько сказав, щоб я не брала до серця криків лікаря Гживача, що постарається мені допомогти. І так почалася праця над моїм здоров'ям. Коли вперше медсестри пробували мене поставити на ноги, я, міцно тримаючись за них, раптом почувала нестерпний біль у хребті, щось ніби кинуло мене на землю. Медсестри не змогли втримати. Я знепритомніла. Від того дня стан мого здоров'я дуже погіршився, на очі насувалася темна заслونا і час від часу почали блискати вогнисті іскри. Голова важка, як камінь, ще й дуже болить, не можу нею ворухнути. Чи не пора і мені відлетіти крізь тюремні ґрати і пошукати своїх? Молюсь до Всевишнього і прошу легкої та швидкої смерті: «Боже, під Твою ласкаву опіку віддаю моє серце, тіло й душу. Ти найкраще знаєш, що потрібно для спасіння моєї душі, хай станеться воля Твоя».

Після наради лікарів мене уважно обстежив лікар Любе і звернувся до Юзьв'яка і Свистуна з такими словами: «Як можна було тримати людину так довго без жодного лікування?». Призначив різні процедури і обстеження, а на моїй картці, що висіла на ліжку, написав MYELITIS. Леся пояснила, що це не втішаючий діагноз, але Бог ласкавий і дасть силу. Наступного дня Лесю забрали, а на її

місце привезли Рузю Ставіську з Лемківщини, дуже хвору, якась гуля на легенях та ще й з хребтом біда.

Незабаром отримали для мене кров групи «0» і лікар Свистун зробив переливання крові. Після цієї процедури в мене піднялась дуже висока температура. Не могла збагнути, де я, де мої ноги, а де голова. Прошу Рузю покласти мою голову на ліжко. Вона, посміхаючись, каже, що моя голова при мені і лежить на ліжку. Не можу заплющити очей, бо дуже докучають вогняні зірки. Регулярно отримую крапельниці, переливання, Рузя лише зволожувала мені уста і відганяла мух. А в гарну погоду часом на ношах виносили мене на двір.

Я страшенно терпіла, особливо тоді, коли появлявся лікар Іживач, починались нестерпні атаки болу хребта і голови, а коли він ставав біля мого ліжка і перекидав моїми руками й ногами – здавалося, що мозок вискочить, розірвавши череп. В його поведінці наступили незначні зміни, він вже нічого не питав і не кричав, як колись. Під час чергового переливання лікар Свистун шепнув мені, що має прибути з Варшави комісія і деяких хворих, мабуть, відпустять на волю для тимчасового лікування і що лікар Юзьв'як мене першою вписав у список. Незабаром він пішов у відпустку, і його замінила дуже приємна лікарка Суйковська. Завжди, підходячи до мого ліжка, питала, як себе почуває наше немовлятко, може, хоча б ногами і руками порухало. Але я цього не могла зробити. Богові дякувала за добрих лікарів і медсестер, які дбайливо опікувалися мною, додаючи віри і сили.

Одного разу прошу Рузю покласти мою руку на мої груди і, коли принесуть обід, хочу сама спробувати їсти. І якось вдалося.

Наступного дня приїхала лікарська комісія з Вашави і, мабуть, було б усе добре, коли б під час їх розмови зі мною не увірвався в кабінет директор Іживач з криком, що я симулянтка і зовсім здорова. Знову немилосердний біль опанував все тіло, особливо голову і хребет. Мене відвезли, зробили укол і я заснула.

На «волі»

Минали дні, а я не могла рухатися, ходити, лише страх і терпіння. Невже так завжди буде? Яюсь під час однієї «прогулянки» на ношах мені так захотілось торкнутися зеленої трави, притулитись до землі, почути її запах, що якимось неймовірним зусиллям вдалось скотитися з тих нош, і запах весни оповив мене. Тут хтось підходить і питає, як то сталося, що я на землі. Це медсестра. Розповідаю як все сталося. Вона посміхнулася і, поклавши мене на ноші, відвезла на ліжко.

Невдовзі старша медсестра радісно сповістила: «Гонтарська, на волю! (півроку лікування на волі)». Цій звістці дуже зраділи лікарі Юзьв'як і Свистун. Але тому, що не можна було цього вголос словами виразити, бо скрізь були чужі очі і вуха, які стежили, я теж не могла їм сказати, як вдячна за все, що для мене зробили. Тюремні санітари на ношах віднесли мене до машини і повезли до іншої лікарні в тому ж місті, але вже на волі. Тут в перший момент опанував мене жах і розпач. До хворих приходили відвідувачі, а я така немічна і самотня, без подруг, без Рузі, без рідних. Прошу медсестру накрити мені обличчя простирадлом і гірко плачу. Аж хтось відхилив мою заслону і лагідно спитав,

що зі мною. Це був ординатор доктор Маркевич. Потім він, лікарі Козловський і Кубіш багато робили, щоб мені допомогти, порадили звернутися до доктора Банєвича – дуже доброго спеціаліста. В цій лікарні я була оточена добротою і опікою. Навіть священник завітав і спитав, чи не хочу висповідатися, а також сказав, що є в лікарні капличка і важко хворих туди везуть на візках. Для мене – каліки – це було великим щастям. Я дякувала Богу за велику ласку і обіцяла без нарікань терпеливо нести свій хрест.

Якось до моєї палати привезли маленьку неприємну дівчину з запаленням мозку, а на друге ліжко хвору на рака. І тоді я побачила, що мені не так зле, як їм.

А невдовзі моєю сусідкою на місці дівчинки, яка відійшла у вічність, стала старша пані і в розмові з нею я довідалася, що вона добре знає доктора Банєвича і постарається мені допомогти дістатися до нього в Бидгощі на неврологічний відділ. Наступного дня мені принесли пакунок і 100 злотих від моєї приятельки Євгенії Сухорончак з Фордону з камери № 68.

Як багато добра діялось навколо мене. Боже, який ти для мене ласкавий! Скільки добрих людей, приятелів зіслав мені!

Я вже багато чула про доктора Банєвича, і що хворі його називають батьком. Ще три місяці можу лікуватися на волі. 20 грудня мене перевезли до Бидгощі на неврологію. Випадково від медсестри довідуюся, що тиждень тому сюди привезли Ясю Хованську, мою товаришку недолі. Медсестра на моє прохання завезла мене на хвилинку до неї в палату. Що то була за зустріч! На моє тихе привітан-

Доктор Банєвич. Ми називали його Батьком. Він нам казав: «Радійте, і в цьому теж ваше спасіння».

жання, запитавши про те, чи не маю тут когось зі знайомих у цьому відділі. Кажу, так, Ясю Хованську. Тоді він спитав, чи хотіла б я з нею в одній палаті лежати. І вже ми з Ясею разом, в одній палаті. Лікарєві сказала, що у нас з нею спільна недолія. Він посміхнувся і тихо, по-батьківськи: «Знаю про це». Ми з Ясею не могли натішитися і наговоритись. Пригадала мені, що коли мене забирали з лікарні у Фордоні, де ми разом лежали, вона тоді мені сказала: «За рік, коли мороз остудить землю, зустрінємось в думках». І чи не дивно, що ці слова майже збулися, тільки ми зустрілися не в думках, а наяву, живі та ще й в таких сприятливих умовах. Інші хворі не могли збагнути, чому ми – так тяжко хворі, на візках – радіємо і сміємося.

На Різдво доктор Банєвич завітав у палату, потиснув нам руки, побажав щасливих свят і сказав: «Радійте, і в цьому теж ваше спасіння», а потім за-

ня: «Ясю», вона раптом, побачивши мене, скрикнула: «Зеню!». Ми сміялися і плакали. Ще недавно ми були в камері № 68, потім в тюремному шпиталі у Фордоні, а тепер тут – на волі. Мене відвезли в іншу палату, пообіцявши, що потім товаришка відвідає, її привезуть до мене.

Перша зустріч з доктором Банєвичем особливо запам'яталася. Він відразу вгадав моє ба-

Доктор Баневич з дружиною Ольгердою й невісткою.

вітала медсестра Трудзя і поклала нам на ліжка подарунки з-під ялинки: гарні піжами і солодоці. Ми не знали, від кого вони.

Після свят мене завезли в кабінет доктора Баневича. Тут відбулась цікава розмова. Він глянув довгим і спокійним поглядом, а потім спитав, за що мене покарано. Кажу, що за ОУН. Порадив про це нікому не говорити, а також додав, що кожен має право за своє боротися. Призначив нове лікування і пообіцяв, що буде покращення. Потім брали пункцію з хребта, після чого наступило ураження мозку, потім виконали рентген хребта, різні уколи, хіміотерапію, масажі та інші процедури. Все це робили і Ясі Хованській. У той час вона очікувала зустрічі зі своїм сином.

Яся Хованська

Її справжнє ім'я Ніна, дівоче прізвище Бяганська, а за національністю білорусинка. Вийшла заміж за

У лікарні в Бидгощі ми знов з Ясею Хованською (сидить справа). Перед нами мої гномики. Зліва, наді мною стоїть Ядвіга Кслян – квартирантка адвоката Ніколяя, який допомагав мені у продовжуванні (через суд) строку лікування на волі, і добився мого остаточного звільнення з тюрми. Поруч стоїть медсестра Геленка, яка часто залишалася після роботи, щоб вивезти нас з Ясею в сад.

Хованського, який належав до АК. Чоловіка вбили німці, а її арештували. Син народився у Варшаві, в тюрмі на Мокотові. Дала йому ім'я Станіслав. Підросла дитина в тюрмі біля мами, а коли хлопчикові сповнився рочок, його забрали від неї – такі тюремні закони. Коли була родина, дитину віддавали рідним. В Ясі нікого не було, тому сина забрали до дитячого будинку – сиротинця.

На неї відразу звалилося стільки нещастя – забрали сина, чоловік забитий, її піддали тяжкому слідству, після якого стала калікою, має пошкоджений хребет. Але навіть це каліцтво не спричинило їй стільки страждань і терпіння, скільки розлука з маленьким сином. Ридаючи, Яся розповідала про

той трагічний день, коли у неї відбирали дитину. Син розпачливо плакав, потім зловіщий скрегіт замиканих дверей, а за ними жалісний плач її дитини, що віддалявся і... Куди його забрали? Ночами не могла спати від туги за дитиною і болу в хребті.

Потім Яся розповідала, як одного разу, коли сама лежала в камері, прийшов лікар-німець, теж в'язень. Прийшов виконати якусь процедуру, пов'язану з переливанням крові, але, глянувши на неї, задумався і сказав: «Не можу цього зробити, не можу влити тобі цієї крові від венерично хворого». При цьому швидким рухом всю принесену кров зі шприца витиснув до «кібля». Тільки один крок від наступного великого нещастя, але не сталося...

Яся з обуренням говорила: «В такий спосіб кати хотіли замаскувати причину мого каліцтва, підставляючи іншу версію, що я, буцімто, втратила здоров'я з причини венеричної хвороби, але їм це не вдалося, бо німцеві совість не дозволила мене скривдити».

Далі вона розповіла, що молилася щодня до Матері Божої Неустаючої Помочі, благаючи допомогти віднайти сина, заспокоїти цю страшенну тугу за ним. Питала, де він, чи ще живий?

Одного дня до її келії прийшла жінка з Вроцлава і, розмовляючи, з нею, Яся спитала, де працює. А вона каже, що в сиротинці. Тоді як би щось Ясю підштовхнуло запитати, чи не було там хлопчика, який називався Станіслав Хованський? А та жінка каже: «Так, був такий, дуже гарний хлопчик, зареєстрований в нашому бюро як сирота. Його адаптувала одна родина, яка дістала посвідку, що родичі дитини не живуть». Яся не могла повірити, що все це діється наяву, така радість – син живе.

Питає жінку чи не знає прізвища тих людей. Так, пам'ятає, це родина Кучерів, подала також їх адресу, і при цьому порадила взяти урядового адвоката і ще підтримала словом, що цю справу можна виграти, тим більше, що має точні адреси. Яся все так і зробила, хоч це забрало багато часу. Тоді (вона була вже після оголошення вироку) її перевезли до Фордону. Там отримала листа від прибраних батьків свого сина, в якому вони повідомляли, що приїдуть в тюрму відвідати її. На зустріч приїхав прибраний батько, і коли побачив Ясю на ношах, був дуже збентежений, не сподівався побачити молоду каліку, та ще й в такому безнадійному стані, а, може, не сподівався також і того, що мати хлопчика й справді живе.

Яся була так схвильована, що навіть не змогла багато розпитати, їй було важко говорити. Під час розмови треба було підносити їй голову. Той мужчина стояв по другий бік ґрат, а охоронці весь час ходили попри них.

Невдовзі Яся отримала від цієї родини посилку. Потім я дізналася, що того дня, коли зустріла її в лікарні в Бидґощі, у неї був прибраний батько її дитини. Вона дуже просила його, щоб приїхав з сином. Він погодився на те, але з умовою, що вона зречеться материнських прав і що це повинно бути полагоджено письмово через адвоката. Яся на все погодилася. Говорила йому: «Бачу, що стан мого здоров'я тяжкий і я безрадна в цій ситуації, сама потребую допомоги і опіки, але прошу мене зрозуміти, я – мама, і бажання побачити сина таке сильне, що... Хочу бачити, як виглядає, чи вже великий, а для його добра і вашого спокою я можу бути для нього тетою».

Тоді цей чоловік сказав, що як тільки отримає відповідні документи, які підтверджуватимуть їхню сьогоднішню умову, – повідомить її, коли приїде з малим Станіславом. Після цього він ще зайшов до лікаря, а коли повернувся, лише попрощався і від'їхав. Тепер Яся жила тільки мрією про цю зустріч з сином.

І ось настав той довгожданий день. Адвокат повідомив доктора Баневича, і той відповідно підготував Ясю, адже розумів, що це побачення для неї буде великим потрясінням, пережиттям, і що воно може негативно вплинути на стан її здоров'я.

В дверях стоїть її син з прибраною мамою. Ніхто його не попереджав, котра з жінок в палаті буде тетою. Раптом хлопчик зірвався і вже від дверей біжить до Ясі-тети. Обхопив її своїми маленькими рученятами, притискав, що було сили. Поцілував та й каже: «Тето, я тебе чомусь так дуже люблю, ти маєш такі очка, як я». Придивлявся до неї, посміхався. Він справді був дуже подібний до неї. Потім питає: «Чому ти не можеш ходити?». Яся пробує йому щось відповідати. Він тулиться до неї, шепече. Каже: «Коли підросту і стану пілотом – то візьму тебе на свій літак і завезу, куди тільки хочеш. Як підросту, буду великим, буду працювати і дам тобі стільки грошей, скільки запрагнеш». Ця дитина дарувала свою щедрість, давала надію, і вся палата була ніби театром, на сцені якого відбувалася драматична дія, і ми, глядачі, хворі на ліжках, священик і лікарі, за дверима, майже не дихаючи, зі сльозами на очах спостерігали за всім, що тут відбувалося. Він обіймає її, а потім каже: «Я знаю, чому тебе так дуже люблю...». Хлопчик не розумів, але відчував, що перед ним хтось дуже

Станіслав (Стась) – син Ясі Хованської. Катруся Вітко, коли вже була в Англії, намагалася віднайти його через Червоний Хрест. Це була остання просьба Ясі. Жодної відповіді не отримала.

ніколи не забуду». Коли відійшов – розридалася і цілу ніч не могла заснути, була дуже зворушена, їй з трудом вірилося, що це її син, такий великий і подібний до неї. Трохи заспокоївшись, призналася, що дуже тяжко було грати роль тети, але не могла інакше, так треба для добра дитини. І ще додала: «Коли доживу і буде мій син великий, вивчиться, працюватиме – тоді скажу йому правду».

близький і рідний, тільки ще не знав тоді, що це його мати.

Це було, як промінь надії для Ясі. На диво, вона досить спокійно, так нам здавалося, переживала цей важкий і важливий для неї момент. Жодним жестом не видала своїх материнських почуттів. Грала поважну, відповідальну і дуже тяжку роль «тети». Пригортала його до серця і просила, щоб був чемним, добре вчився і писав до неї довгі листи. А він прощався дитячим голоском: «Тето, я тебе

Адвокат

В палаті № 70 з нами ще лежала Ядвіга Келян, яка мешкала в адвоката Ніколяя. Він був родом з Косова. Розповідала йому про нас і про те, що ми

тільки тимчасово звільнені на час лікування, і про те, що ми каліки без рідних на цьому світі, що після закінчення терміну лікування мусимо повертатися в тюрму, що мій термін вже скоро кінчатиметься, а в Ясі за півроку.

Цей адвокат нами зацікавився, прийшов у лікарню. Розпитав все і пообіцяв зайнятися нашими справами. Не раділи ми цьому, бо не мали грошей, щоб оплатити адвокатські послуги. Він посміхнувся та й сказав, аби цим не журилися,

що займеться нашими справами безкорисливо. Порадив вчасно вислати прохання на продовження часу лікування на волі, а відтак, як Бог допоможе, буде старатися про цілковите звільнення. Все записав і попросив у доктора Баневича лікарську посвідку, попрощався з нами і відійшов, а під час наступного візиту за тиждень сповістив, що моє прохання вже вислав до Військового суду у Вроцлаві, бо я там була суджена, що там він має близького приятеля адвоката Нігбора, який вже на місці простежить за цією справою. У справі Ясі старатиметься про остаточне звільнення.

Просимося з Ясею на третій поверх до каплички, щоб помолитись і подякувати Богу за його велику ласку.

Мій адвокат Нігбор з Вроцлава. Він через суд старався продовжити мені лікування поза в'язницею. Перед смертю просив свою дочку, щоб цю фотографію передала мені. Я не встигла вислати йому посилку.

Гномики

Одної ночі мені сниться, що маленькі гномики-карлики, перелазячи крізь дірочку в дверях, через вікно влазять під мою подушку. Їх так багато. Посміхаються до мене своїми рум'яними щічками, гладять волосся і метушаться біля мене. Які в них гарні очі, червоні личка, а носик як булочка, біленькі вуса і довгі білі бороди, синій жупан і червона шапочка.

Прокинувшись, розповідаю цей дивний сон Ясі. А вона каже: «Чи ти знаєш, що гномики приносять щастя?». Весь день не покидав мене гарний настрій. Але дивно, що коли тільки прикривала очі, відразу виникали переді мною ті маленькі істоти зі сну. Їх завжди було так багато, що заповнювали майже весь простір навколо мене і завжди посміхалися. Так вони мене переслідували кілька тижнів. Не було ночі, щоб я їх не бачила. То по лісі ходять, сплять під деревами на зеленому мості і я разом з ними, і так мені з ними весело, легко.

Врешті кажу до Ясі, що дуже хотіла б зробити оті маленькі істоти, бо не дають мені спокою, відчуваю, щось таємниче діється навколо мене, але ще не можу цього збагнути.

Однієї неділі завітала до нас медсестра Шиманська і немовби щось підштовхнуло мене звернутися до неї з проханням принести трошки тоненького гнучкого дроту і кольорових папірців: синіх, червоних і оранжевих. Здивовано глянула і спитала, навіщо це мені. Розповідаю їй сон, про своїх переслідувачів. Вона розсміялася і пообіцяла наступної неділі все принести. Обіцянку дотримала, а, крім того, принесла ще ножиці і клей. Я відразу взялася

У лікарні в Бидгощі приснився сон: багато гномиків. Потім, вже наяву, почала їх виготовляти. Поспішала, знаючи, що чомусь мушу їх робити... Гномики дарували мені радість.

до роботи. Спочатку не вдавалося. Пальці не хотіли згинатись і терпли. Все випадало з рук. Не піддаюсь, тільки звертаюся до медсестри Леокадії принести мені трошки вати і пояснюю, навіщо. Принесла, ще й порізала мені папір на вузьенькі смужки. Стала біля мого ліжка і, як заворожена, спостерігала за моєю роботою. Не можу сидіти, болять руки, але не піддаюсь, поспішаю, знаю, що чомусь мушу це зробити, мусить вдатися і я скручую дротики, спочатку дуже невдало, обкутую їх ваткою і обвиваю відповідними кольоровими смужками паперу, трохи відпочиваю, а в уяві, перед очима бачу моїх гномиків, знаю, як повинні виглядати. Малюю личка, одягаю в жупан, шапку, приліплюю борідку і усміхнені уста під вусами, а над ними кругленьку бульочку – носик. Закінчила і показую Ясі. Поставила на витягній медсестрою кружок з картону,

прикритий мохом, тобто ватою, пофарбованою на зелено, а біля ноги поставила маленького грибочка, до руки причепила кольорову ягідку з зеленим листочком.

Робота так мене захопила, що й болю не зауважувала, і сидіння в ліжку вже не спричиняло стільки клопоту, як на початку. Медсестра Леокадія дивилась і милувалася, а потім попросила показати маленьке чудо іншим хворим, а коли повернулася, весело сповістила, що хворим дуже сподобався мій гномик і що хотіли б його купити. Вже маю замовлення. На цьому відділі були сестри-монашки Марія і Леокадія. Вони радо нам допомагали. І так почалася продукція гномиків.

Перед тим я проводила безсонні ночі, думала про рідних і про своє каліцтво, про те, що мене чекає далі, і бувало так тяжко на серці. А тепер ці кольорові фігурки внесли стільки радості в моє життя, через сон мене потішали, розвіяли мою тугу. Не знаю, як це сталося, може, якась вища сила тим всім керувала, а може то моя мама їх послала?

За моїх гномиків хворі платили по 10 злотих. Руки ставали вправнішими, пальці рухливішими. Яся теж мені допомагала, робила мухоморики. Замовлень було так багато, що ми весь час були зайняті цією справою. Свої зароблені гроші «заінвестували» в легенькі валізочки і піжами. Радіємо.

Але радість, як і все добре, має свій кінець. Ми нуло півроку мого лікування на волі. Наступив день повернення до тюрми. Жодного повідомлення про продовження не отримала. Попросила у медсестри Гелени купити мені цукру, цибулі, часнику і одну булочку, бо вже мушу повертатися в неволю. Вона все купила і старанно запаковане принесла.

Прийшов доктор Баневич. З прикрістю сповіщаю йому, що повертаюся у тюрму і що ніякого повідомлення ні листа про продовження зі суду не отримала. Він на це спробував заспокоїти, говорив, що мав телефонну розмову з адвокатом, який порадив ще на один день мене затримати в лікарні, а також сповістив, що дзвонив до суду до свого приятеля, який чекає на відповідь. Яся зажурилася і старається мене потішати: «Це неможливо, щоб тебе у такому стані забрали до тюрми». Наші сумні розмови перервав лікар, який сповістив, що тільки-но дзвонив по телефону адвокат і повідомив, що мені продовжили ще на три місяці лікування на волі, і що за кілька днів отримаю підтвердження цього на письмі.

З великою радістю приступила до виготовлення гномиків, бо хворі на них чекали. А в неділю прийшов адвокат і пообіцяв, що постарається зробити все, аби мене звільнили з тюрми. Плакала з радості і обіцяла молитись за нього, за його здоров'я. Боже, чим заслужила таку велику ласку в Тебе!

Незабаром Ясю перевезли в дім старців, де перебували німечні, які не могли ходити. А мені доктор Баневич, спробувавши поставити на ноги з допомогою двох асистентів, сказав, що маю шанси ходити, бо маю багато сильної волі. На цьому відділі хворі не могли перебувати довше 3-4 місяців, тому він домовився про моє переведення до лікаря Маркевича на дальше лікування. Взялась відразу за маленьких друзів-гномиків. Яюсь, приглядаючись до моєї роботи, лікар Козловський сказав, що доведеться мені все життя пролежати в ліжку і крутити оті фідрігалки. Так він назвав моїх гномиків. А через два місяці мене знову перевели в Бид-

гощ, у мою палату № 70 і на моє найкраще ліжко під вікном. Сюди також повернулася Ядвіґа Келян. Нам почали вводити сиворотку Богомольця, стосували всякі інші процедури. Почуваю себе щораз краще. Майже щодня на кілька хвилин ставили мене на ноги, а потім я починала ходити у той спосіб, що трималася за ліжко, а медсестра посувала заокругленою палицею то одну, то другу мою ногу. Появилася надія.

Конкурс

Яка несподіванка! Привозять на візку Ясю і кладуть біля мене на вільне ліжко. Скільки радості! Ми знову разом. Їй теж почали вливати сиворотку Богомольця. Вона розповідала, що завдяки докторові Баневичу її привезли сюди на неврологію. Він був нам як батько: дбав, розумів і охороняв.

В лікарні серед хворих оголошують конкурс на найкращу газетку. Я теж вирішила взяти в ньому участь. Старша медсестра на моє прохання принесла все необхідне... і почалася праця, яка повністю поглинула мій час, увагу і думки. Я знову потрапила в країну моїх маленьких друзів, і на зелену травичку (з вати) спершу поставила бліденького, хворого гномика, що прийшов до лікарні з паличкою на плечах і прив'язаною до неї торбинкою, в якій містились усі необхідні йому в лікарні речі, потім – високого в окулярах з молоточком в руках і з милою посмішкою – це був доктор Баневич. Його поставила біля хворого гномика, а поруч пишала-ся гарна медсестра Марія з блокнотом і пером (пір'їна, яку я витягнула з подушки), а ще далі – під високим розкішним деревом поклала бліденького,

хворого гномика і над ним на дереві підвісила плящину, з якої через тоненьку трубочку до його маленької ручки пливла кров. Біля нього присів доктор Блащик, теж гномик. Ще далі переляканий гномик, у якого беруть пункцію з хребта. Лежить, бідненький, а санітар Вітольд, теж гномик, зігнув його у незручну позу – головою до колін, і лікар тримає над ним голку. На маленькому кущику прикріпила картку з написом «Хвилинка спокою, зараз буде легенький укольчик».

Я приглядалася і прислухалася до лікарів, все записувала, а потім у формі реплік до окремих сцен життя в лікарні прикріпляла як коментар до своєї газетки. Наш відділ неврології у всій красі повставав немовби в країні казки. Біля кожного гномика ставила по грибочку, який був не тільки прикрасою оточення, але ще й мав служити їм за столики. Всю цю казку завершував усміхнений гномик з торбиною на рамені, обернений до хворих з піднесеною рукою – вже здоровий і прощався.

До моєї палати приходили хворі з усіх відділів, приглядалися, посміхалися, впізнавали серед фігур себе, лікарів, працівників лікарні. При цьому було багато коментарів, жартів, дотепів. А один хворий, що довго мовчки приглядався, потім сказав, що мусить щось дотепне до всього цього дописати. Вже не пригадую дослівно, але щось ніби так це звучало:

Przybywają tu pacjenci,
rozpoznaje się chorobę po dnie oka,
jak choroba jest głęboka.
Nasz Pan doktor gruby, tęgi,
czyta wszystkie te choroby
jak ze starej chińskiej księgi...

Тепер, по стількох роках, з пам'яті часу виринає краса моєї казки, яка милим спомином лишилася на ціле життя, ще й тепер милує і чарує.

Я виграла цей конкурс і отримала в нагороду диплом і 200 злотих. А доктор Баневич, вітаючи, сказав важливі слова, що, де б я не була, дуже важливо, аби залишала по собі добрий слід, як оцей, наприклад, і вказав при цьому на мою конкурсну працю.

Ще три місяці...

До цього небуденного моменту з життя в лікарні приєднується наступний... Згодом знову отримала повідомлення з суду. Мені ще на три місяці продовжили лікування на волі.

Ніколи не забуду того дня, коли сама, тримаючись стіни, дійшла до каплички. Там нікого не було. Плакала, молилася і розмовляла з Богом про своє життя.

Настав день мого від'їзду до Грудзьондза. За мною приїхали Доротка і Галина, які відвідували мене в цій лікарні. Поїхали автобусом і вже на місці мені захотілося самій, без будь-якої підтримки, спробувати пройти до кабінету. Хтось з працівників лікарні мене впізнав і голосно повідомив, що я сама іду. Лікарі вийшли в коридор, подають руки, вітають, ведуть до кабінету. Я була дуже схвильована і втомлена – це було майже понад мої сили, а для лікарів – великою несподіванкою, що йду без всякої підтримки, сама. Ординатор доктор Маркевич сказав завести мене в палату, де знаходилось три ліжка. Одне, вільне, для мене. Прилягла, щоб відпочити, але тут прийшов доктор Козлов-

ський, який колись сказав, що я своєю хворобою, можливо, навіть на ціле життя буду прикута до ліжка.

Коли він увійшов, я чомусь відразу сіла на ліжку, усміхнулась і з великою радістю повідомила, що можу ходити, може, не зовсім ще сама, а тільки при незначній підтримці інших, але прийде той час, коли буду ходити і працювати. Він слухав і чомусь сумно дивився на мене, а потім сказав, що це надзвичайно рідкісні випадки, коли такі хворі виліковуються, і ще додав, що може статись так, і щоб була свідома того, що можу знову перестати ходити, що така хвороба навертається. Які прикрі слова! Не хотіла їх чути, в думках заперечувала, не погоджувалася, а вголос промовила рішуче, що буду ходити і буду працювати. Ще якийсь час його слова мене переслідували, томили думку. Не хотіла і не могла з ними погодитися, але часом задумувалася, а що, як він має рацію? Тоді почувала себе пригніченою, а на душі ставало важко і сумно. Чому він мені так сказав? Беру свою валізочку, витягаю маленьких гномиків, які до мене посміхаються і... від розмови з лікарем і сліду не залишається. Жінки, які лежали в палаті поруч, мабуть, спостерігали за мною, бо спитали чи я дійсно така хвора, бо доктор Козловський їх попередив про тяжко хвору і що в мене очі сміються, але серце плаче. Так, він це добре зауважив.

Отримую замовлення на виготовлення гномиків. Хворі платять по 15 і 20 злотих. Потім вирішила зробити щось на згадку про себе для цієї лікарні і приступила до виготовлення газетки. Вдалось, усім сподобалася, а доктор Маркевич казав оправити в шкло і поставити в кімнаті відпочинку хворих.

Отримала замовлення і від доктора Козловського для доктора Кубіша. Попросив зробити жартівливу сценку з гноміками у вигляді посмертного обстеження, навіть приблизно зазначив, як це має бути. Два дні я працювала і врешті під чарівним, розкішним деревом поклала бідолашного блідого, вже мертвого гноміка з розтягим животом, а доктор Кубіш, гномік, з маскою на лиці, в рукавицях, витягає гаком кишки з бідного мерця, теж гноміка, поруч стоїть пляшка, на якій видніє напис «кар-боль», а на столику-мухоморі стоїть миска. Біля голови мерця, на кущику, плаче ворона. Доктор Козловський, побачивши це, розсміявся і вже зухвало додав: «Цікаво, що завтра на це скаже доктор Кубіш?..».

А доктор Кубіш, побачивши подарунок, теж розсміявся і тільки запитав, звідки мені відомо, що потрібно для проведення операції, бо тут – і він показав на подарунок, є все досить докладно, як в справжній хірургії. Знизала плечима і віджартувалась тим, що це гноміки підглянули роботу в хірургії і мені потім підказали.

Одного дня доктор Маркевич сповістив, що в нашу палату кладуть нову хвору в дуже поганому психічному стані і при цьому попросив, щоб я її на свій спосіб підтримала.

Ця жінка завжди була сумна, завжди плакала, навіть тоді, коли до неї приходив чоловік. А якось, коли він прийшов з шести- або семирічним сином і той побачив моїх гноміків, обняв свою маму і зашепотів їй на вухо. Після їх відходу вона, ніяковіючи, попросила зробити для її сина такого гноміка, якого у мене на столі побачив. Я запропонувала їй разом попрацювати над цією фігуркою – син,

мабуть, більше радітиме, коли довідається, що це його мама зробила. Вона не хотіла, заперечувала, сказала, що не вміє, що для неї краще заплатити мені вже за готового. Я не піддавалася і придумала наступне: маю забагато замовлень, і тому прошу її трошки мені допомогти. Показала, як виконувати окремі деталі, і так непомітно спільними зусиллями ми зробили гарний подарунок для її сина.

Вони були на засланні у Сибірі. Я познайомилася з ними у лікарні.

А скільки було радості, коли він обіймав її, побачивши гномика, про якого так мріяв. З цього часу моя сусідка перестала сумувати, гномик і праця висушили її сльози. А я від доктора Маркевича почувала багато добрих слів за те, що впоралася із завданням.

Хворі відходили, а на їх місце поступали інші. В мою палату привезли старшу жінку, яка ні з ким не розмовляла, тільки сумним поглядом вдивлялася у стелю, а біля неї сидів її сивобородий чоловік. Вона і до нього не відзивалася. Я відчувала, що ця жінка мусила пережити якесь велике горе. Пробувала з нею заговорити, пропонувала їй свою допомогу. Не відзивалася довший час, але за якимось разом прийняла допомогу, погодившись на неї ледве помітним кивком голови. А коли нікого в палаті не було, вона розповіла мені про своє нещастя,

про те, що привезли її і чоловіка з далекого Сибіру. По-польськи вона ледве говорила, бо родом з Литви. Розповідала, як їх розкуркулили, а потім вивезли на Сибір, а після звільнення не дозволили вернути до своєї хати в рідні місця, лише привезли сюди, до Грудзьондза і дали маленьку кімнату на піддашші. А дорога з Сибіру була далека, не було теплого одягу, і захворіла вона на запалення суглобів.

В нашій палаті кожна хвора проходила процедуру прогрівання лампою «солюкс». І коли одного разу мені її поставили на живіт, бо у мене виникли якісь проблеми з травленням, лампа тріснула, посипалося гаряче скло. Який жах! Не можу поворухнутися, бо розжарені скельця обпекли мені лікті і коліна. Налякані цим хворі почали кричати, кликати на допомогу. Вбігла медсестра Стефанія і каже, що це моя вина, мабуть, капнула води і лампа трісла. Хворі обурювалися, казали, що я, як і всі інші, була прикрита простирадлом, а лампа повинна бути забезпечена дротяною сіткою. Я мовчки слухала, бо пригадалося, як ця медсестра плакала і розпачала, коли помер Сталін.

І знову палата № 70

Перед Великодніми святами доктор Маркевич повідомив, що мушу виїжджати до Бидгощі на неврологію. Хоч так мало часу, але я встигла виконати святковий подарунок з гноміками, який медсестра Марія віднесла у лікарський кабінет, а коли вранці прощалася, доктор Маркевич подав руку і дякував від усіх лікарів, а в його долоні я відчула скручений пакуночок. Це були гроші. Не хотіла їх брати, але

він своїм поглядом дав зрозуміти, що мушу взяти, що це подяка від усіх лікарів. І знов, як і колись, нагадав по-батьківськи, що для мене двері його лікарні завжди відчинені. Сльози заслонили мені очі, дуже зворушилася. Доротка і Гелена радо допомогли зібратись і повернутися до Бидгощі. І ось знов я у палаті № 70 і поруч моя Яся. Почуваю себе набагато краще, а в неї справи не йшли на поправу, її руки тремтіли.

Вже весна, ставало все тепліше і ми самі вибиралися в город. Тримаючись за візочок, на якому сиділа Яся, я виштовхувала його у двір, сідала на лавці, а відпочивши, пробувала йти сама, зробивши кілька кроків, падала, а тоді на колінах підсовувалася до лавки і якось сідала. Дуже раділа цим своїм успіхам і вірила, що прийде час, коли буду ходити. З гномиками не розлучалася. Було так багато замовлень, що ми з Ясею ледве встигали їх виконувати. Наша каса побільшувалася, і ми купили собі нові піжами і все необхідне. Адвокат що три місяці повідомляв мене і лікаря про закінчення терміну лікування і про продовження нового.

Це було влітку в лікарні у Грудзьондзі – несподівано підійшов лікар Юзьвяк і, оглядаючись, на вухо мені сказав, що лікар Свистун вже на волі. Така добра новина, і мені на radoщах захотілося зробити щось добре. Задумала виготовити гномика, який обстежує хворого на серце. Сценку прикрасила деревами, кущиками і мухоморами. Подумала, що коли лікар прийде до своєї пацієнтки пані Баер, то йому вручу. Від неї я довідалася, що він жидівського походження і дуже добрий лікар. Я особисто мала змогу в цьому переконатися, а також завдяки йому лікувалася на волі. Мої гномики були

символом вдячності всім, хто зустрічався тоді у моєму житті.

В санаторій

Завдяки докторові Баневичу і адвокатові я виїхала до санаторію біля Познаня. Там лікар Міхальський після перегляду історії моєї хвороби сповістив, що жодного лікування не буде, необхідна перерва і відпочинок, а також спитав, чи маю якісь клопоти з ходінням. Пояснила, що втрачаю рівновагу і падаю, коли не маю за кого або за що триматися.

Моїми новими знайомими в палаті стали Феля (в неї покручені ноги і безвладні руки), Броня (клопіт з вимовою, пораження мозку), Лілька Борисевич (з атаками епілепсії), Ядвіга (молоденька дівчинка з ураженням нервів після якоїсь дитячої інфекційної хвороби) і дві жінки, яких привезли з Познаня після операції хребта. Я виготовляла гномиків і дарувала своїм новим знайомим.

З Лількою ми заприятелювали. Я їй розповідала про Бидгощ і про доктора Баневича, який походив з Вільна і опікувався мною, як батько. Вона розповідала, що вже на другому році життя мала перший прояв епілепсії і що ці атаки час від часу далі повторюються, що тут, в Косцятині, неподалік нашого санаторію, вона має тету, яка її часто відвідує. Майже кожного дня ми з нею прогулювалися по чудовому парку – розмовляли про життя і милувалися чаром природи. Вона розповіла мені про свою родину, що живе з мамою, братом і двома тітками над Балтійським морем у Гданську-Вжещі. Батько був в армії Андерса, і від нього немає жодної віст-

ки. Брат ходить до школи, тітки працюють, а мама зайнята опікою над нею, Лількою.

Моя доля інша – без рідних, з тюрми до тюрми, від лікарні до лікарні, і ще тюрма переді мною... Я не знаю, куди подінусь, коли мене звільнять, хто мною заопікується потім. Правда, маю надію на поправу здоров'я, та ще є друзі: лікарі і адвокат, який безкорисливо зайнявся справою моєю і моєї приятельки з камери (вона тепер лежить в Грудзьондзі в старечому домі), і який старається про звільнення мене з тюрми. Лілька все те слухала, співчуваючи, а потім питає, хто мене навчив робити гномиків. Кажу, що все це бачила уві сні. Прошу, щоб про нашу розмову нікому не розповідала. Вона мене обійняла, розуміючи.

Воля

Час тікав, і моє перебування в санаторії наближалося до кінця. Створила казку з гноміками на згадку про себе. Це додавало мені сил і радості. Листа з суду не було, розуміла, що доведеться повертатися в тюрму. Прошу Лілю, щоб її тета купила мені трохи часнику, цибулі, цукру і хліба – то все, що потрібно в тюрмі. Дуже неспокійно на душі. Молюсь, і в такому напруженні минає день. Закінчую свої роботи з гноміками, вони сміються, а мені плакати хочеться. Приходить доктор Міхальський з листом. З нетерпінням відкриваю конверт. Читаю. Ще на півроку мені продовжують лікування на волі. Не можу повірити. Чи це правда? А на дворі чекає Лілька і, не дочекавшись, приходять. Розповідаю про велику радість, але не можу встати з ліжка – дуже схвильована. Вона все ро-

зуміє. Увечері пішли з нею на прогулянку, і тільки ще і ще розповідаючи про цю радість, починаю вірити в неї.

Дні коротшали і холоднішали. Вже запахло зимою. Наближалися Різдвяні свята. Я почала творити різдвяну казку і малювати святкові карточки. Якось до мого ліжка підходить доктор Міхальський і вручає листа. Цікаво, від кого. Відкриваю і не можу повірити очам своїм – звільнення з тюрми.

Я вільна! Беру ще раз цього листа, читаю, перечитую... Ділюсь цією моєю радістю з Лількою, а вона бере мене за руку, веде в парк. Все навколо тішиться разом зі мною.

Пишу листи зі словами великої вдячності за все, що для мене зробили, до Бидгощи до мого лікаря, до адвоката д-ра Ніколяя. Лілька від'їжджає, залишаючи свою адресу. Плачемо, прощаємось.

Я звернулася до доктора Міхальського з проханням відіслати мене до Бидгощі, але він на це промовчав, і тільки неприязна до мене медсестра Канонік непривітно глянула і сказала, щоб я збиралася, бо за два дні від'їжджаю до Гожова Великопольського, куди везуть переважно тих, що не мають де подітися. На тім розмова закінчилася.

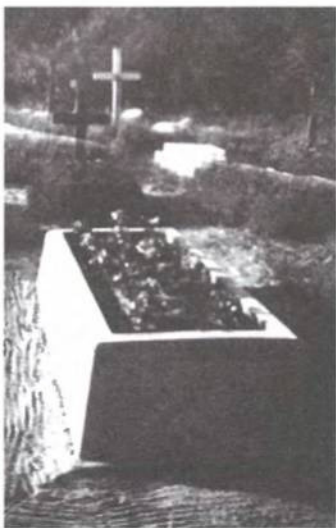
Це був 1956 рік. В Гожові Великопольському обставини дуже важкі. Пишу листа до доктора Баневича з проханням прийняти мене. І ось я вже в Бидгощі. Він знову бере мене під свою опіку.

І тут мої маленькі друзі-гномики не покидали мене. Від хворих отримую все більше замовлень на їх виготовлення. Ця праця приносить багато задоволення. Мене почали називати «королевою гномиків». І хоч серед лікарів та хворих не почувала

себе самотною, але все частіше згадувала про Ясю Хованську. Де вона? Що з нею?

Крім лікувальних процедур, я щодня бувала в городі. І одного разу, повернувшись після такої прогулянки, побачила, що в палату везуть хвору на вільне ліжко біля мене. Та це ж моя Яся! Плачемо з радості, бо знову разом і такі щасливі. Не було жодного сумніву, що цю милу несподіванку приготував

Яся Хованська похоронена в Ірудзьондзі.

доктор Баневич, який розумів нас як тато, охороняв, дбав і дарував радість, віру, надію. Стан здоров'я Ясі не покращувався, а в мене, хоч дуже повільно, проте йшло на поправу.

Ми з Ясею багато розмовляли, якби надолужуючи упущене. Вона розповідала, що в минулому році в неї з візитом був син з прибраним батьком. Це була дуже важка і сумна розповідь, хоч Яся ніколи не жалілася, не нарікала, годилася зі своєю тяжкою долею.

Одного дня приїхала мене відвідати мама Катрусі Вітко. Розповідала, що Катруся працює в ПІРі книговодом, що живеться їм непогано і що вона просила довідатися, як я себе почуваю, а якщо лікар випише з лікарні – то хочуть мене забрати до себе.

Минуло ще два місяці. Ясю забирають до Ірудзьондза в старечий дім, а за мною приїхала Кат-

руся. Для мене розпочалося зовсім інше життя. Вже нема ґрат і нема хворих. Мама Катрусі зраненька приносить мені до ліжка горнятко теплого молока, піклується, як свою дитиною. А коли мені на очі наверталися сльози, пригортала і казала: «Не журися, аби Бог дав тобі сил і здоров'я – все буде добре, а тепер відпочивай».

Тут чудові околиці. З кожним днем я почувалася краще. Могла вже сама ходити, лише в руках не могла нічого втримати, і, стративши рівновагу, падала.

Катруся дбала про мене як могла. Купила вже дещо з одягу. Ми з нею жили як рідні сестри. Так минуло три місяці, аж надійшло повідомлення з лікарні, що мушу туди повертатися. Катруся мене відвезла. І знов я в тій самій палаті № 70, знов обстеження і курс лікування, а щоранку йшла до каплиці помолитись, порозмовляти з Богом.

Протягом двох років Катруся мене привозила на курс лікування, а потім забирала до себе. Тільки з наближенням свят на душі ставало чомусь сумно і тяжко. Не знаю чи живе ще хтось з моєї родини. Де вони тепер? Час від часу писала листи до моїх подруг спільної недолі. Я була така щаслива, що маю Катрусю, маю до кого повертатися з лікарні, але не могла довше надуживати їх добротою. Вирішила повернутися у лікарню в Бидґощ. Як тільки прибула туди – відразу до каплиці помолитись, порадитися з Богом, як жити далі. Звідти чомусь спускаюся до швальні. Там мене привітала керівничка пані Кендзерська і запропонувала працю, а тому, що я не мала де жити – пригорнула мене і каже, що знайдеться куточок в її хаті й для мене. Від цих слів я розплакалася, як мала дитина. Ще і ще переконувалася в тому, що якась невидима сила керує моїм

Знов доля звела нас, але тепер у Канаді. Зліва: Катруся Вітко-Стах, третя – Параня Ротко-Грицай, я, Ірина Стисло-Костів, Катерина Кулик, Перто Макейчук та його кузенка.

життям, що навіть у цій безнадійній ситуації раптом знаходиться для мене праця і куточок для життя.

В 1959 році я вийшла заміж за Петра Макейчука з Канади. З великими труднощами у 1961 році вдалося виїхати до Канади. Скільки тих перешкод на кожному кроці ще чекало мене! Але це вже історія на нову розповідь.

В церкві св. Миколая повінчалися з Петром і разом прожили понад 30 років. Розлучила нас тяжка хвороба. Я вдячна Богові, що давав мені сил допомагати чоловікові і підтримувати його в останні дні життя, почути останні його слова: «Пробач, що не був я часом добрий для тебе». Дякую за ласку, що, коли знов залишилася сама, Господь послав мені багато добрих і вірних приятелів.

Всім у своєму житті завдячую Мамі, яка в дитинстві навчила мене любити Бога і з глибокою вірою молитися до Нього. Мама завжди нагадувала про те, що Він вислухає щирю молитву і ніколи не забуде про нас навіть у найтяжчі хвилини життя. Дає змогу відчутти Його силу і безмежну ласку.

У 1961 році ми повінчалися в церкві св. Миколая в Торонто.

У вільні хвилини любила малювати (1974-80 роки).

Моя сестра Марія (справа) писала: «Дивись, сестричко, і не забувай мене. Це в нас, на Буковині, так вбираються по-гуцульськи». Фото з 1957 року.

●
У мене ще друзі, без яких не змогла б подолати труднощів і випробувань, яких мені життя не жалувало.

Влітку 1992 року, після 50-и років розлуки, я зустрілася зі своєю сестрою. Вона живе на зеленій Буковині, що над грайливим Черемошем. Дякую Всевишньому, що дав мені дожити тої радісної хвилини! Згадую цю незабутню мандрівку і зворушливі моменти, а їх було чимало...

Часто тепер думками повертаюся туди до моїх рідних і близьких. Згадую чарівну Буковину, річку Черемош, і зозулю, що кувала мені, і бузька на високому стовпі...

Краса моєї Батьківщини, моєї України – залишиться зі мною до кінця моїх днів.

Доленько моя...

За розповіддю Єви Лашин-Філь «Лобода»

Єва Лашин-Філь «Лобода».

Я народилася в селі Горайці колишнього Любачівського повіту. Була третьою, наймолодшою дитиною у своїх батьків, Марії з дому Білої і Григорія Лашина. Невеселі мої спогади з дитинства. З братом і сестрою мене чекала незавидна доля. Ми рано осиротіли. Мати вмерла, коли мені було лише 2 рочки і 4 місяці. Це сталося 2 липня

1927 року. В родинній хаті з нами залишилися ще дід, бабуня (вона була мачухою нашого тата), стрийко Юрій (татів брат, каліка на ногу, був столярем). У 1928 році тато одружився вдруге. Однак нами, сиротами, в основному опікувалася бабуня.

Рік 1932 був важливим для мене – я пішла до 1-го класу початкової школи в Горайці. Минуло так багато років, а пам'ятаю все: і своїх перших вчителів – Емілію і Теодора Мазураків, які викладали нам тільки українською мовою, тоді ще званою руською, і перші книжки: буквар і рахунки, тоді так називали математику, і що для писання використо-

Наша родина біля нової хати. Сидять: мій батько Григорій Лашин, мама (мачуха) Марія (дівоче Терех), між ними її донечка Марійка. За батьком стоїть моя сестра Анна, за мачухою – мій брат Іван. Я – перша зліва (мені 7 років).

увалися табличка і рисік, який вирізував азбуку на табличці. Після півроку навчання вже був зошит і олівець. Наука починалася молитвою і строфою пісні до Матері Божої. В першому класі співали «Люблю Бога, тата, маму...», а потім на кожну голосну: А-а, І-і, Е-е, О-о, старанно виводили кругленьке письмо... Релігії нас навчав о. декан Мирон Колтунюк з Жукова. Від другого класу введено навчання польської мови, а в третьому я приймала Святе Причастя. Дуже любила вчитися і з задоволенням бігала до школи.

В тому часі, в жовтні 1935 року, вмирає мій тато, маючи тільки 41 рік. Наша трійка від мами Білої тепер стали круглими сиротами. З нами дідो, бабуня, тата брат Юрій і мачуха з трійкою дітей. Але лихо не відступило, мабуть, вирішило, що за-

Моя родинна хата, побудована у 1929-30 роках. За хатою мурована обора і дерев'яна стодола.

мало горя в нашому домі, і 17 квітня 1936 року ще одна смерть – помирає мачуха, котру ми називали мамою.

Ми, старші, – сестра з 1921 року, брат Іван з 1923 року і я з 1925 року, допомагаємо стрийкові в господарстві. Йому було дуже важко, і в 1936 році він одружився з Анастасією Лашин (те саме прізвище – випадковість). Вони стають нашими опікунами.

Дідо розумів, що мені треба вчитися. Хотів мене віддати до школи в Чесанові до 7-го класу, але не прийняли, пояснили, що бракує місць.

1939 рік – нова біда. Вибухнула польсько-німецька війна. Наше село опинилося під німецькою окупацією.

Кажуть: нещастя ходить парами. В грудні вмирає дідуньо.

В травні 1940 року моя сестра виходить заміж. Брат Іван пішов навчатися малярства до художни-

ка Кудневича в село Брусно. Розмальовував з ним церкву. Я допомагала в господарстві.

В нашому селі засновано «Курінь Молодь» ім. Петра Конашевича-Сагайдачного. Гораєцька молодь сходилася в домі «Просвіти» і там організувались різні заняття, приготувляли національні свята, ставили п'єси, займалися спортом, організували фестини. Молодь була сповнена патріотичним духом, у походах співали патріотичні пісні: «Засяло сонце золоте», «Ми йдемо вперед», «Ми зродились із крові народу» та інші. На зустріч з молоддю приходили цікаві люди: місцевий вчитель (вже тоді на пенсії) Григорій Лебедович, його син Андрій і дочка Леся Лебедович, Євген Бородач, Іван Мачай і Омелян Грабець (політв'язень Берези Картузької) родом з Нового Села. Омелян Грабець був організатором ОУН. Був обдарований надзвичайним вмінням притягати людей.

У Львові

В 1941 році я стала членом ОУН і в липні, коли німці напали на Радянський Союз, ми, члени ОУН, виїхали до Львова. Пригадую, як з нами в поїзді їхав (випадковий) старший чоловік і розповідав про страшний голодомор в Україні (1932-1933 років), про те, що матері поїдали своїх дітей. Це була так страшна розповідь, що трудно було в неї повірити.

У Львові нас розмістили в якомусь порожньому будинку на вулиці Руській, це майже в центрі міста. Львів на нас справив велике враження, зачарував піднесеною атмосферою, яка тут панувала в ті дні. Місто прикрашене синьо-жовтими прапорами, що

розвівались на поверхах з вікон, деякі довгі, навіть аж до землі.

Особливо мені запам'яталась одна неділя (дати не пригадую), коли на Святоюрській горі відслужено святу Літургію за помордованих у львівських тюрмах. Вся урочистість відбувалася на площі св. Юра. Зібралось так багато людей, священників і монахинь, що в соборі не могли поміститися. Потім на балконі митрополичої палати появився на інвалідному візку митрополит Андрей Шептицький. Його супроводжувало кільканадцять священників. Вся ця подія виглядала дуже урочисто. Я стояла як зачарована.

Невдовзі сповістили, що німці арештували Степана Бандеру. Після цієї звістки нас розпустили, і ми почали роз'їжджатися по домівках. На моє нещастя, у мене вкрали наплечник з речами. Я переживала, що скажуть вдома, але в хаті мене прийняли без дорікань.

Наша інтелігенція дбала про те, щоб українська молодь вчилася. Вони зауважили мій потяг до науки і тому почали зі мною розмовляти про це. Григорій Лебедович, мій учитель Теодор Мазурак, о. декан Колтунюк намовляють піти вчитися. А мій стрийко цьому не зрадив, тому що я була потрібна в господарстві, а до того ж чим оплатити моє перебування в бурсі. Тому рік проминув без науки. Але в 1942 році директор Григорій Лебедович і о. декан Колтунюк одної неділі після богослужіння в Жукові знову почали зі мною цю розмову. З ними був теж вчитель Торговельної школи з Володави, син нашого отця декана, mgr. Орест Колтунюк. Порадили мені йти вчитися до школи у Володаву, що над Бугом. На приходстві сам вчитель

написав заяву, я тільки поставила свій підпис. Наука мала тривати три роки, а після закінчення цієї школи випускники отримували матуральне свідоцтво.

Директор Лебедович підписав декларацію про те, що зобов'язується щомісяця платити 150 злотих на моє утримання в бурсі. Потрібно було ще 300 злотих, тому порадив мені звернутися до Українського Допомогового комітету в Чесанові. Тоді головою Комітету був Іван Мачай. Я подала таке прохання. Юрій Качор – муж довір'я, підписав його, що означало «полагоджено позитивно». І вже з вересня 1942 року починаю вчитися у Володаві. З навчанням раджу собі досить добре. Моїми вчителями були: Михайло Ліщинський, Григорій Ралик, Василь Бродович, Олександр Придаткевич, Василь Вахнянин, Іван Тарасюк, Орест Колтунюк. Забула прізвище православного отця, який у нас вів німецьку мову. Релігії навчав о. Середа.

Крім науки з предметів – українська і німецька мови, товарознавство, математика, книговодство, підприємство, бюроведення, стенографія, машинописання, реклама, релігія, географія, – ми займалися в різних гуртках. Професор Придаткевич створив хор і я теж співала в ньому.

Неспокійний час

Але спокій містечка Володави порушено, почалася стрілянина. Гинуть німці і українці. Дуже можливо стає і по селах. Подорожувати теж небезпечно – залізниці заміновані, злітають в повітря товарні вагони. Тепер важко було добиратися додому. Поїзди на шляху Холм-Львів переповнені, в них шмуглюють.

1943 рік. Чуємо від поляків, що на Волині українці ріжуть поляків. В Холмі на вокзалі зустрічаю біженців з Волині. З клунками і дітьми, вони розповідають страшні речі і все повторюють слова: «Бульба», «бульбаси». Польський комітет організував для них харчування.

Канікули 1943 року. Я щасливо доїхала додому. В хаті почула, що і в нас, у терені, неспокійно, якесь заворушення. Щораз частіше на українські села нападають і польські, і російські партизани, вбивають і грабують... Німці десятикують людей.

Одного дня, мабуть, це було 23 липня, надійшла страшна звістка: поляки вбили нашого о. пароха декана Мирона Колтунюка. Черга куль прошила тіло. Тоді в хаті були обидва його сини, Орест і Любомир, з жінками. Один з жінкою встиг сховатися в городі – у квасолі, а другий удавав слугу, запряг бандитам коней.

Під кінець серпня знову виїжджаю на навчання. Мій учитель Орест Колтунюк вже не їде до Володави – замешкує в Любачеві.

Осінь. У Володаві холодно. Вийшов наказ – не виходити на вулиці і позаслонювати вікна. Оголошено збір жидів. Їх вишикували трійками і маршем повели у гетто, а згодом – до табору і крематорію. Бачила, як вони йшли, їх було дуже багато. Це була страшна картина.

Прийшов 1944 рік. Їду на Різдво додому. По дорозі з вікна бачу підірвані локомотиви, багато поламааного і погнутого залізниччя, наче вбита велика звірюка з оголеними ребрами. Доїхала, а в хаті моїй смуток – бабуня дуже тяжко і безнадійно хвора. Прощаюся, як в останній раз, і 22 липня відїжджаю з Любачева через Раву-Руську до Холма.

В Холмі має бути пересадка. Поїзд доїхав до станції Завада. Німці наказують усім висідати. Прийшов другий поїзд з Холма до Львова і знову та сама історія – всі мають висідати. Стоїмо на снігу. Пасажири викидають зі своїх багажів у сніг різні товари. Я нічого не викидаю, бо маю з собою лише необхідні речі: трохи зошитів і щось з їжі. Всі пропускають через якусь контору, перевіряють документи, порівнюють в книжці, чи все справджується. Після такої перевірки деяким кажуть стати збоку, інших пропускають. Прийшла і моя черга. Бачу в тій книжці, що моє прізвище й інших виділено чорнішими буквами. Мене поставили до тих, що були затримані. Всі мовчать. Нас, затриманих (32 особи), загнали до якогось приміщення в сутерені. Переночували, а рано приїхали фірманки і ними нас повезли до Замостя на станцію. Людям наказано розступитися, щоб нас можна було провести колоною. Свою валізку я випустила з рук перед однією жінкою і в такий спосіб позбулася багажу. У валізці лежали адреси додому і до школи, які я встигла приготувати. Ту жінку колись зустрічала на пероні. Тоді вона виряджала свого сина до Львова на науку. З вигляду ми впізнали одна одну.

Вже розмістились у вагоні і поїхали... Поїзд привіз нас до Холма, там висідаємо. Нас супроводжують військовий німець і один в цивільному. Вони розмовляють по-німецьки і по-польськи. На станції багато людей, багато біженців з Волині. Потиху між собою говоримо про те, що треба буде втікати, бо наші охоронці кажуть, що повезуть нас до Любліна. Люблін уже був відомий своєю тюрмою. Думаємо про втечу, але як її зреалізувати?

Поки що сідаємо в поїзд, який їде до Любліна, сідають також і наші вартові-поліціанти. Кажуть до мене: «Дівчино, рятуйся! Втікай! Ми будемо в сусідньому вагоні». Висідаючи в Любліні, я чмихнула в натовп людей. Через станцію пройшла у супроводі поліціантів – ніби арештована. Мої охоронці пішли полагоджувати свої справи, а я в той час сиділа коло Краківської брами. Вже вечоріло. О 23-ій годині поїзд з Любліна від'їжджав до Холма. Треба вертатися з поліціантами. Пішли ми на станцію. Я ще не мала перепустки на поїзд. В брамі німці мене не пропустили, затримали, питають, де перепустка. Видумую на ходу, що помилилася, і в Холмі, замість того, щоб сісти в поїзд до Володави, сіла на Люблін, і тому не маю перепустки на поїзд, а без неї не можу купити білет.

Хлопці-поляки питають:

– A po co jedziesz do Włodawy?

– Bo tam uczęszczam do szkoły handlowej, – відповідаю, не зморгнувши.

– Przecież we Włodawie nie ma polskiej szkoły, – здивовані.

– Chodzę do ukraińskiej.

– To ty jesteś Ukrainką?

– Tak, – відповідаю просто.

– A tak ładnie rozmawiasz po polsku!

– Bo mieszkam w Polsce.

– A pokaż dowód.

Показую. Пише: Ukrainische Schüler. – Rzeczywiście! Ale to nic. Jesteś taka fajna, my ci pomożemy i pojedziesz, a ich i tak szybko szlak trafi.

Я в душі повірила, що вони мені кривди не зроблять. В думках не перестаю молитися. Попро-

сили мене до буфету, купили булочку і келишок лікеру. Я не хочу пити, розумію непевність ситуації і те, що мушу бути обережна, бо різне може статися. Однак просять, а я, щоб час довше протягнути, ще відмовляюсь, а потім все ж таки випила. Поїзд до Холма від'їхав щойно біля 5-ої ранку. Один з них купив у касі білет і каже, що знає дорогу до поїзду поза вокзалом. І так ми пішли. Сіли у службовий вагон. Один з хлопців їде зі мною. В переділі повно залізничників. Перед самим відходом поїзду в дверях появився німець. Я, на щастя, була одягнена в гранатовий плащ, який не кидався у вічі, голову відхилила дозаду, а душа «на раменах»: чи потраплю знову їм у руки? Не бачила, куди той німець дивився. Не зауважив, ну й добре, обійшлося. Мій опікун читав газету. Минаємо станцію. Поїзд наблизився до Якубівки. Від тої станції моя перепустка на проїзд була вже дійсна, а зараз станція Холм. І так ми щасливо доїхали. В Холмі на вокзалі мій опікун дав мені свою адресу. Був це Микола Соколенко – решти не пам'ятаю. Просив, коли щасливо доїду до школи, щоб до нього написати. Я доїхала, але не написала. Маю це на совісті.

В школі і в хаті вже знали, що зі мною сталося. І всі зраділи, що я щасливо вернулась. У ті дні померла моя бабуня. В школі почалися заняття. Вчителі говорять, що треба почати підготовлятися до матури, бо невідомо, що буде далі, адже наближається фронт. Надходить звістка, що забиратимуть у Німеччину на примусові роботи, що буде атака на бурсу. Молодь на три дні виїхала додому, а тому, що мені було досить далеко, то директор пан Ралик, вислав мене на село до Сушна. Там вчи-

телювала його жінка. Невдовзі знов усі з'їхалися. Вчилися. Час минав, минула зима. Все частіше надходили чутки про наближення фронту. Директор виписав і роздав нам посвідки, хто з якого курсу навчання. Весною (не пригадую точно) нас розпустили. Так закінчилася моя наука.

І вже я вдома, в своєму Горайці. В село наїжджають калмики в німецьких мундирах. Сам їх вигляд наганяв страх, а що вже говорити про їхні жорстокі вчинки.

Якось йшла я селом, а вони саме надїхали. Причепилися до мене, що я жидівка. Завели до хати родини Шведів, де був тільки господар. Він заперечив, що я жидівка. Сказав, що я українка і мешкаю тут неподалік. Цей господар мав у хаті свій бакун (тютюн), який в нашому Горайці садили. Дав калмикам в'язку бакуну і вони відїхали.

«Лобода»

Під кінець травня 1944 року в наш Гораєць увійшли українські повстанці – сотня «Залізняка». Заквартирували по хатах майже у цілому селі. Вони були одягнені в мундири української поліції і в німецькі військові однострої. Усі веселі, бадьорі, гарно співали. Займалися своїми справами, а коли надійшла звістка про те, що наближається фронт – відступили з села в ліси.

Почалася праця для цивільної сітки нашого підпілля. Мене призначили зв'язковою. Я отримала псевдонім «Лобода». На зв'язок приходили різні люди, яким треба було допомогти переночувати, нагодувати, вказати їм дальшу дорогу, а передусім, майже кожного дня була підпільна пошта.

Трагедія нашого села розпочалася 22 липня 1944 року. За донесенням польської розвідки, в Горайці мала квартирувати УПА. Несподівано над село налетіло 14 літаків, з яких почали скидати бомби, стріляти з кулеметів по людях, які в той час працювали у полі при сіні. Згоріло кілька хат, кількох людей поранено відламками, вбито, пам'ятаю, одного хлопця. Я, тому що закінчила санитарний курс, могла до-

Липень 1944 року. На моєму полі в Горайці з сусідкою Нусею Пилипівською. Мені 19 років.

помогти пораненим. Після повітряної атаки з літаків в село увійшли радянські солдати. Розпитували чи є бандерівці, бо їм поляки говорили, що є.

Відтоді вже щоденно до села вдиралися відділи польської міліції. Мужчинам в хаті не можна було перебувати, бо кожний, чи то старий, чи молодий, для них – бандерівець. Грабували все: і з хати, і з обори. Треба було рятувати життя. Люди будували криївки під землею, але й там їх знаходили. Не було ніде спокою, всюди було небезпечно.

Восени 1944 року у наше село приїжджав російський майор і пропонував виїзд в Україну, мовляв, є така угода між Польщею і Радянським Союзом. На початку це були тільки безрезультатні розмови. Ніхто з місця не рушив.

Але дуже швидко почалося... Вже перші невинні жертви. Івана Борківського і Війтовича витягнули

з криївки. Невдовзі серед села вбили Івана Лашина – брата моєї опікунки-стрийни.

Прийшов 1945 рік. Донесли і на мене. Приїхали міліціанти з Плазова, хочуть мене забрати. Стрийна дуже просила в Тадзя Гуза: «Залишіть її, бо там, знаю, будуть страшно бити!». Він посидів коло мене, подумав і каже: «Nie będziemy cię brać. Ja mówię, że nie będą bić, ale nie gwarantuję».

Акції

Прийшла весна. Чуємо, що в Люблинці Новому і Старому масово вбивають українців. Надійшло повідомлення, що 2 і 3 квітня організують проведення акції на Гораєць. Мужчини повтікали в ліс, але акції не було. Люди говорять між собою, що коли б справді мали провести акцію, то ніякого повідомлення про це ми б не мали.

Та 5 квітня о четвертій рано на наше село наступ. Мужчини почали втікати хто куди, але вже запізно. Проте акція проводилась не тільки у відношенні до мужчин, але й до всіх, хто був у хаті, на подвір'ї, до всіх ще живих. По нашому боці села схаменулися. Прийшов наказ – жінок і дітей не вбивати. В мене хотіли стягнути чоботи з ніг, але це їм не вдавалося, тому почали бити прикладом кіса, щоб все ж таки стягнути.

Тоді загинуло майже 200 осіб (разом з дітьми). Ті, що залишилися в живих, почали будувати якісь землянки, щоб тільки не бути під голим небом. Після цієї акції в Горайці дійшло до перемир'я між польським і нашим підпіллям. Відтоді вже відділи польської міліції так не нападали і не знущалися над українським населенням. Однак і військо не

давало спокою. Часто приїжджали і грабували, а при тій нагоді били людей. Знову ми почули, що наших виселяють в Україну. Якийсь час люди переховувалися в лісі. То була осінь 1945 року. Обійшлося без знущань і насилля.

Та навесні 1946 року знову почали говорити про виселення. Проте люди садили і сіяли з думкою, що, може, це лихо їх обмине.

Прийшов червень. Вже збіжжя велике, всюди гарні зелені городи. І тут, у село вдерлося польське військо, як варвари – з вереском, криком, не було як оборонитися. Виганяли українців з хат. З польських сіл позганяли фірманки. Люди впоспіху вантажили на них що мали і що встигали, бо часу було дуже мало, щоб швидко зібрати в дорогу необхідне майно.

Я, щоб врятуватися від виселення, разом з товаришкою, Марійкою Сигловою, пішли полями до міста Чесанова. Там якось перебули добу. Ми бачили, як ті вози з нашими людьми котилися в сторону Любачева. Поволі, з опущеними головами, йшли біля возів жінки. Огортала їх курява, бо на дорозі було дуже сухо. Потім пішли ми в поле, сховалися в жита, які вже були досить високі. Ми мали з собою хліб і воду, отже голод нам не дошкуляв.

Вже стихло, але ми ще не поверталися в село, лише крутилися поблизу. Тиша, не чути ані людського голосу, ані собак, ані півнів. Якийсь тривожний смуток все огорнув! Не видно диму з коминів. Село наче вимерло. Не видно і не чути війська. Увійшли ми в село і прямуємо до моєї хати, яка ще збереглася, бо була мурована. В хаті вже замешкала чужа родина, батько якої був поляком.

Ми зраділи, що бодай ще хтось з наших горайців тут є. Виявилося, що в селі залишилось ще кілька місцевих родин. Ми з Марійкою замешкали в моїй хаті. Займаємо кухню, а прибулі люди більшу кімнату. Вони помагають нам вижити.

Сестра в біді

Несподівано з Любачева повертається моя стрийна, вже виселена господиня цього дому. Говорить: «Сидимо ще в Любачеві і невідомо, коли виїдемо. Хочу дещо продати, бо то і так все пропаде, розберуть. Є купець, який хоче купити кират». Так і зробила. Продала кират і взяла трохи полотна зі скрині, яка вже стояла в чужих людей.

Стрийна розповіла мені про страшну подію, яка сталася з моєю рідною сестрою – Анною. Сестра була з чотирирічним синочком на руках уже в Любачеві. Військові зацікавилися, де її чоловік. Недовго думаючи, вона для відчипного кивнула на тестя, бо ще виглядав не старо. Однак їм вдалося це підозрілим, а може, що вона для нього надто гарна на вроду. Почали людей розпитувати. Не всі відразу збагнули, про що тут йдеться, і сказали правду, що це не муж, а тесть. Тоді почали її страшно бити: по голові, по лиці, всюди... Розбили голову, копали в живіт. Коли зомліла, її обливали водою і знову били. Полежала на землі. Дали їй спокій. Віджила. Була чорна на лиці, опухла. Прийшов до неї санітар і почав оглядати голову. Там, де були рани – витинав волосся і бандажував. Рани погоїлись, але сліди залишилися й донині.

Порозпачали над долею сестри. Стрийна почала збиратися, бо мусила вже йти. Вся її родина на

виселенчому пункті в Любачеві. До села Жукова, це 3 кілометри навпростець, ідемо разом польовою стежкою, а звідтам уже була дорога до Любачева. Прощаємося зі сльозами, обнімаємось і не можемо розстатися. З нами йшла також одна жінка-полька. Вона говорить до мене: «Dobrze, że zostajesz, dziewczyno, bo lepiej tu być u kogo za służącą, niżym tam jechać do tych kołchozów». Ці слова трошки підтримали мене на душі. Ми розійшлися. Я вернула до хати і охопила мене страшна туга, але нічого не говорю. Щоденно вибігаю на цю стежку, котрою ми зі стрийною йшли востаннє. Йшли босоніж, а земля була волога і так гарно відбилися на ній наші сліди. Вдивляюся в них, заламую руки і так ревно плачу. І тут ще слід, і тут... а де пісок – вже не такий виразний.

Моя товаришка Марійка вдень поверталася на своє подвір'я. Вона теж була круглою сиротою. Не дуже могли ми одна одну тоді розрадити. Одного разу встала я, дивлюся у вікно і бачу, падає дощик, – біжу на ту стежку, щоб ще встигнути подивитися на сліди. Нема! Дощик їх розмив...

Перестала вибігати на дорогу, зайнялася городом. У пивниці було ще багато старої картоплі. Вже дозрівали помідори. Одного разу чуємо, що «Akcja przesiedleńcza zakończona». Добре. Ми вже залишаємось в Польщі і на своєму. Однак, радість наша була передчасною, військо щораз частіше вривалося до села і першим їх запитанням було: «Czemu nie wyjechałaś?» Відповідаю: «Bo Polskę uważam za swoją ojczyznę i chcę tu pozostać». Більше нічого не питав, відїхав на коні, а я лишилася в городі.

Якось ми дожили до кінця 1946 року без більших проблем. Родина, що останнім часом жила в нашій

хаті, відійшла в іншу, порожню. Ми з Марійкою, щоб нам, дівчатам, не бути самим, взяли до себе жінку, яка мала виїхати до Канади.

«Володар»

Це вже був 1947 рік. Відбулися вибори до польського Сейму, знов почалися наїзди польських військ. Арештували мого сусіда Івана Вальницького, молоду людину, 1923 року народження. Вже живим не повернувся. В селі ще залишалися рештки куца: кущовий з кількома хлопцями. Будують криївку. Наразі все йде добре. Я, як зв'язкова, в постійному контакті з криївкою. Треба передавати пошту, постачати харчі. В криївці троє людей: «Володар», секретарка «Таня» і хлопець «Астра» – маляр і за походженням грузин.

Доходить до нас звістка, що Іван Тимець – сексот. Втік з УПА до війська і видає всіх, кого знав і з ким мав зв'язок. І це невдовзі підтвердилося. В нашому селі військо арештувало кущового Дмитра Лашина. Дуже його катували. Тимець видав кущового Лашина, але не знав, де знаходиться криївка. Знав Тимець теж, що «Володар» – це моя симпатія, зрештою, про це знали й інші. Мене арештували через добу після Лашина.

До нашої хати прийшли військові і відразу до мене: «Ubiierz się, rójdziesz z nami». Потім повели мене на присілок Качори до одної хати, де було багато військових. Казали сісти. До мене підсів якийсь військовий. Як потім виявилось – був це сексот Тимець. Кляснув мене рукою по коліні і сказав: «Так, так, Євцю, то не „Володар”». Мені від цих слів перехопило дух. Починаю розуміти, в чо-

му справа – йдеться їм про криївку «Володаря». В голові майнули тривожні думки: хто ж попередить їх, дасть знати, щоб втікали з криївки? Але ці думки перервали військові. Виходять. Тимець теж. Мене беруть зі собою. Йдемо на присілок селом, якраз попри ту криївку, але минаємо її, і мою хату, і ще далі за церкву, і аж входимо до хати, де жила моя далека кузенка. Досить наполегливо звертаються до мене і радять сказати, де знаходиться криївка «Володаря». Обіцяють при цьому виїзд на західні землі і «wyjście za mąż za oficera, że nic z tej walki, bo rząd już wybrany». Я вперто тримаюся свого, говорячи, що не знаю.

Не витримали моєї брехні, положили на лавці й удвох нагаями били аж втомилися. Тоді викликали кушового Дмитра Лашина. Зауважила, що він також у військовому мундирі, шапка натягнута на очі, покалічене лице, ноги без шкарпеток, черевики не зашнуровані. Я вже була надворі і чула тільки його крик. Військові мене забрали і повели в напрямку мого дому, минули його, затрималися на одному подвір'ї. Залишили мене з вартовим, а самі з сексотом Тимцем і скатованим Дмитром Лашином пішли здобувати криївку. Я не плакала і нічого не говорила. Було чути крики і постріли. Військовий, що був при мені, запропонував піти до моєї хати. Пішли. Він відразу сів і задрімав. Я присіла на ліжко біля Марійки і потихеньку розповіла, що сталося. Вже розвидніло. Військо поверталось, везучи на возі «Володаря». Чую їх розмови: «...A tamta głupia dziewczyna odebrała sobie życie i ten drugi też się zastrzelił».

Відвезли нас до Плазова, далі до Жукова, де стояла військова частина. Потім з Жукова – до Чеса-

нова на міліцію, а звідти возом до Любачева на УБ. Там відразу почалися допити. Я відповідала, посилаючись на свою любов до «Володаря». Сказали, що можуть нам дати шлюб. Не погоджуюсь, пояснюючи тим, що цивільного шлюбу не визнаю. «Володар» ледве стояв на ногах. Чорний від диму, светер на ньому від вогню розлізся. Сказали нам поцілуватися. Поцілувалися. Дали нам чай з липового цвіту і відправили до камер. Не знаю, куди забрали «Володаря», але з тих розмов підслухала: «Jego trzeba leczyć».

Мій конвоїр, той, що відправляв до камери, став дуже агресивним, почав обзивати найгіршими словами, вдарив пістолетом по голові. На стежці було слизько, і я впала. Тоді почав копати і обзивати мене: «K... banderowska!». Увійшла я до камери, де вже сиділи дві дівчини. Тепер вже не пам'ятаю, як називалися і звідки вони. Вранці ключник сповістив: «Twój narzeczony nie żyje». Я почала голосно плакати, ридати, а він каже: «Ona za bandytą płacze!» Я кричу: «On nie był żadnym bandytą!». Дали мені спокій.

До Ряшева

Відвезли до Ряшева в супроводі одного з тих військових, що мене арештовували. Пішли ми на залізничну станцію, чекаємо на поїзд до Ряшева. Тут, неподалік, стояла групка польських хлопців. Один підійшов до мого конвоїра і щось сказав. Потім пішов до буфету, купив дві булочки, сказав буфетниці перекроїти їх, помастити маслом і покласти на них ковбасу. Я дивлюся, але без жодної

думки, що це для мене. Та цей хлопець підходить до мене з булочками і каже: «Proszę, zjedz sobie». Такий простий, а такий людський жест.

Прийшов поїзд, вже вечоріло. Їдемо в натовпі людей. В поїзді темно. Мій конвоїр спер голову на кріса і задрімав. Спить. У такій ситуації можна було висісти і куди-небудь втекти, але я розуміла, що немає сенсу, бо куди, до кого, хто мене прийме? Так доїхали до Ряшева. Конвоїр передав мене військовим, а ті завели до якогось приміщення, де вже було повно людей, українців, поляків і росіян, що поверталися з Німеччини до своїх родин. Між ними був і Петро Дорош, вояк з УПА, так мені він представився. Досить веселий. Ніч провели без сну, бо не було де голову притулити. Вранці мене викликали до праці на кухні. Це було гарне і чисте приміщення. Кухар в білому фартусі поцікавився, за що мене арештували. Слухав моєї розповіді, а я бачила, що по-різному сприймав те, про що говорю, трохи розумів, але в кінці запитав: «Po co w Polsce ci Hajdamacy? Niech tam sobie na Ukrainie budują Ukrainę». Я обібрала картоплю, накрила на стіл. Було ще трохи часу, і присіла відпочати. Біля мене підсів якийсь військовий і заговорив по-українськи. Радив мені, щоб у слідстві говорила правду.

Переконувала його, що говорю правду, бо розумію, що криївка і так розрита, хтось її видав, то що маю вже до приховування. Пробоє зі мною далі розмовляти і розповідає, що він був в УПА. Потім зрозумів, що був дурним, і тому здався у полон польському військові, щоб вже з тим повстанським життям покінчити раз і назавжди. Нашу розмову перервали офіцери, які прийшли на обід.

Боронюсь

На ніч мене відправили до військового арешту. Це було непривітне приміщення: вікна дуже високо, на підлозі якийсь сінник (матрац із сіна), і більш нічого. Втоmlена, поклалася на цей сінник, бо що ще з собою зробити. Задумуюсь над усім пережитим останніми днями. Відчиняються двері, входить військовий і хоче мене використати. Боронюся, як тільки вмію, промовляючи якомога голосніше, щоб бодай хтось у коридорі почув, що тут діється. Він, розлючений, вийшов, обзиваючи мене: «Banderowcom dawala, a żołnierzowi nie chce!».

Я заспокоїлася, вважаючи, що біда мене обминула. Та незабаром прийшов сам інспекційний поручник. І знову те саме... Я не даюсь, боронюся. Де в мені взялося стільки сили, не знаю. Розлючений невдачею, поручник забирає мене у військову столовку і каже там навести порядки. На столі повно порозкиданої ячмінної каші, порозливана чорна кава. Змітаю, стираю, а офіцер шаленіє. Щось, як в гарячці викрикує, потім тихіше, що буду його жінкою, а потім – що застрілить мене. Крізь страх, якби почала мене опановувати рішучість і відвага, кажу: «Strzelaj, mnie na życiu nie zależy». Він потрясає і підкидає пістолет, а я мовчки промовляю молитву до Ангела Хоронителя – єдина віра і надія на нього. Вуста маю такі висохлі, що не можу навіть язиком абернути. Все втікаю довкола великих столів. Він викрикує, має претензії, дорікає, що знає мене ще з Горайця, що стільки разів був з військом у нашому селі і обурений, чому я йому про цей бункер не сказала. Так, він бував у Горайці, і я його також впізнала, його називали Стасяк. Кажу до

нього, що не видавала, бо добре розуміла, що станеться, коли вони попадуть у ворожі руки: «Ja chcę mieć spokojne sumienie, a nie zbroczone krwią ręce».

Наказує мені брати два відра і мити підлогу в гарнізоні. «Tam są chłopcy i zabawimy się tobą... po polsku». Розумію, що моя ситуація стає щораз гіршою, тепер я вже пропала. Веде мене з тими відрами до одної квартири. Є там трохи жовнівців. Якраз приготувалися до сну. Поручник говорить до них: «Proszę! Wiodę prawiczkę... Bierzcie i róbcie z nią co chcecie...». Вони не відзиваються. Підлоги брудні, з болотом, я мию, а він вліз на свої нари і політикує: «Banderowcy się nie mylą, że wojna będzie, ale nie teraz, a za 10, 15 lat. Rząd wybrany. Teraz im – bat, konie i do roboty». Так минає ніч. Врешті дав мені спокій, відвів до камери. Рано викликають до офіцерської кухні. Там зустрічаю того сексота українця. Розповідаю, яку я мала ніч. Прийшов російський майор. Той сексот відразу все йому переповів. Викликають мене на слідство. Розпитують про все, про кожне слово, про кожний рух того поручника. Я розповідаю, що було так і так. Вийшов той протокол на дві сторінки. Мій підпис угорі і внизу. Той, що писав, каже до майора: «Panie majorze, ona mnie też czaruje, ja nie mogę pisać».

В сутерені

Після того інциденту перенесли мене до арешту рязнівського УБ і замкнули в одній з камер, які знаходилися в сутерені. Підлога там була дерев'яна, кухня з плитою для варення, досить велике вікно і не так високо, без нар. У камері вже сиділа старша жінка, мабуть, репатріантка зі сходу, і молода дів-

чина – обидві польки. Та, що була зі сходу, вмiла говорити по-українськи, дуже зарозумiла, вважала, що все українське – дурне, нічого не варте. Натомiсть дiвчина, яку арештували за приналежнiсть до органiзацiї WiN (Wolność i Niezawisłość), – була розумна, симпатична, ще й дуже гарна. Ключники нам не дошкуляли. Можна було їм i про свої жалi висловити, а один навіть менi сказав: «Masz rację, Ewciu – zły to ptak, co własne gniazdo kala».

Що якийсь час до нашої камери приводили рiзних жiнок. Серед них, пам'ятаю, була українка – Кася Флiс з Червоної Волi, що на Ярославщинi. Однак найдивнiшим було те, як привели до нас елегантну паню з Варшави, гарно зодягнену. Її звинувачували у співпрацi з УПА. Розказала нам, що вона полька. Питаю, за що арештована, яка причина, що її в такому страшному злочинi звинувачують. Розповіла свою iсторiю, що була з мамою десь на селi (на жаль, я забула, в якому). Туди прийшли українські повстанцi, гарнi хлопцi i так чудово співали: «Ja byłam tak zachwycona i bardzo mi się spodobała piosenka „Світить місяченько i ясна зоря”. Czy ty, Ewciu, ją znasz?». Кажу, що знаю. I ми собі заспівали. Її першу викликали на слiдство, але швидко звiльнили.

Слiдство

Прийшла черга на мене. Викликають. Iду. Кiмната невелика, садять далеко від себе, щоб стежити за кожним моїм рухом. Уже не били. Питали спокiйно.

– Czy należałaś do bandy UPA?

– Nie, – відповідаю коротко.

- Czemu nie wyjechałaś na Ukrainę?
- Bo Polskę uważam za moją ojczyznę.
- Czemu nie zgłaszałaś wojsku, że we wsi są banderowcy?
- Bo wiedziałam co ich czeka, gdyby wpadli w wasze ręce i nie chciałam brać czyjzegoś grzechu na swoje sumienie.

Цю відповідь мала вже підготовлену і часто по-тім так відповідала.

- Czy przychodzili do twego domu banderowcy?
- Przychodzili.
- Jak się nazywali?
- A tak, nie po imieniu, tak, jak różne przedmioty.
- Ile razy przychodził narzeczony?

Подаю якісь більш-менш приблизні дати, щоб відповідь виглядала на достовірну.

- Czy Dymitr Łaszyn był w ukraińskiej policji?
- Nie wiem, – відповідаю krótko.
- Jak to, z tej samej wioski i nie wiesz?
- Byłam w szkole we Włodawie, nie wiem co on robił.

- Jak się nazywał twój narzeczony?

- Rudolf Popadiuk, – вже ранише продумала, що так відповім.

- Hm, imię takie nie ukraińskie.
- Nie wiem czemu.
- O czym mówiliście, kiedy spotykaliście się?
- Martwiliśmy się naszym losem, jak to będzie? Co z nami będzie?

- Rozmawialiście o polityce?

- Gdzie tam. Nie znam się na polityce.

- Jak się kochaliście?

- A panu głupstwa w głowie, – oburжуюсь.

- Kto jeszcze należy do bandy?

– Nie wiem. Wojsko bierze kogo popadnie, czy był, czy nie.

– Jakie ubranie nosił narzeczony?

– Niemiecką marynarkę.

– Jaką broń mieli banderowcy jak przychodzili?

– Nie znam się. Widziałam różną, z kołem też.

– Gdzie się zapoznaliście?

– Przypadkowo, w pociągu, – відповідь звучала ймовірно.

– Jakie miał wykształcenie?

– Był studentem medycyny i to mi imponowało, bo ja ze wsi.

– Podpisz.

I я підписала, а чи там було те, що я говорила, не знаю, бо не читала і він мені не прочитав.

Таке переслуховування відбулось три рази і за кожним разом звучали ті самі питання і ті самі відповіді. Викликали, записували характеристику: вигляд, зріст, znaki szczególne.

Якось під час слідства увійшов заповзятий убивець і відразу накинувся на мене:

– Co, kurwo, mordowałaś Polaków? – і розмахнувся, щоб мене вдарити в лице. Той чоловік, що все записував, різко встав і каже до нього:

– Tu, waga od niej. Ręce przy sobie.

Я, відчувши оборонця, заговорила:

– Jestem świadkiem, że Polacy mordowali w mojej wiosce. Za dwie godziny zabili 156 osób (бо ми в нашій хаті так нарахували) – i całą wieś spalili.

– Kto to zrobił?

– Wojsko, – кажу, – zresztą nie wiem, ale mundury były wojskowe.

Знову той, що писав, описував мою характеристику, говорить:

– Myśmy temu winni. Ja w tamtych stronach byłem i wiem. Nawet, choćby takie. Cała wieś ukraińska, a jeden Polak i już on jest sołtysem. To jak to?

Убівець замовк і вийшов. Мені стало легше на душі, бо я встигла сказати йому свою правду і що цей оборонив мене від побоїв.

У слідстві, коли я залишилась вже тільки з Касею Фліс, службовці післали нас до роботи: мити підлоги, хоч для цього була платна прибиральниця. Тоді приготовляли нові приміщення для канцелярії. Ми мити підлоги бензином, шурували рижовими щітками. Це була тяжка праця. Часто нам давали прати і прасувати білизну слідчих. Тоді ми отримували солодку каву, а від в'язничних кухарів муку, з якої робили собі клюски. Про це знав ключник, але не перешкоджав нам у тому. Виводили нас також оббирати картоплю до офіцерської школи.

Zabili generała

Було це 28 чи 29 березня 1947 року. Дивимось, висять польські державні прапори з чорними стрічками. Що сталося? Чуємо: «Banderowscy zabili polskiego generała». Думаю, ну все, тепер нам тут дістанеться. Про це нам також говорять і ключники. Питаю: «Czy to możliwe?» Пояснюють нам: «No tak, bo pojechał w góry, a tam banderowców dużo i z góry mają wszystko jak na talerzu».

По кількох днях військо почало привозити переважно мужчин. Впихали їх до камер у другому будинку. З жалем і сумом дивилися ми, як запрото-рювали за ґрати наших бідних селян.

Моя товаришка Кася Фліс вже мала судову розправу, після якої її звільнили з арешту і відправили

додому. Ніколи більше я про неї не чула. Пам'ятаю, що на Великдень у тій камері були ми тільки дві.

В тюрмі на Замку

В перших днях травня 1947 року прийшов до камери сам начальник арешту, одягнений по-цивільному, і говорить: «Ewsciu, już tam decyzyję, odstawię siebie do więzienia na Zamek». Ідемо містом. Ряшів був гарно прибраний. Я ще в своєму цивільному одязі. Відставив мене, інші прийняли. Закрилася за мною велика в'язнична брама. Охоронець завів мене довгим коридором до камери, в якій уже було багато жінок і дівчат, наших і польок. Серед них – дівчина з УПА, Марія Геряк, засуджена на смертну кару. Того ж дня їй замінили покарання на 15 літ ув'язнення. Однак Марійка вже ніколи не вийшла на волю – померла у тюрмі в Іновроцлаві.

«No to swoją porcję dostaniesz»

Незабаром я отримала акт звинувачення, в якому основний, найважчий закид звучав: «Współpraca z UPA, która miała na celu oderwanie południowo-wschodniej części terytorium Polski, § 1 art 85 KKWP». Судовий розгляд визначено на 26 червня 1947 року. Тоді під суд йшло більше мужчин, і лише я одна – жінка. Перед тим я мала зустріч з адвокатом, якого знайшла для мене і оплатила жінка, що мешкала в моїй хаті – та, що мала виїхати до Канади. Нас, групу в'язнів, на суд вели два військові конвоїри. Вони взяли мене біля себе на хідник, а мужчины йшли серединою вулиці. Взяти від мене акт звинувачення. Були цікаві довідатися, за що мене будуть

судити. Прочитали і кажуть: «No to swoją porcję dostaniesz».

Суд складався з чотирьох військових та мого адвоката. Весь цей судовий фарс відбувався у невеликому приміщенні. Почався розгляд, посипалися питання, майже ті самі, що й раніше, на слідстві. Я відповідала на них подібно, як і тоді.

Потім слово взяв мій адвокат.

– Oskarżona Ewa Łaszyn zeznała, że jest sierotą, że miała przykrości we współżyciu ze stryjkami, a ten, który ją kochał mówił, że poświęcił swe życie dla Ojczyzny. No mój Boże drogi, któż by z nas nie chciał dobra dla swej Ojczyzny. To trzeba zrozumieć, wziąć pod uwagę. Uważam, że Ewa Łaszyn nie zasługuje na karę z takiego paragrafu i z takiego artykułu. – Такими словами закінчив мій судовий оборонець свою промову. Мене вже ні про що не розпитували. Наказали вийти із залу в коридор.

Почався розгляд справи Дмитра Лашина, того, що видав криївку з «Володарем». Не знаю, про що його там питали і що він їм відповідав. Потім нас разом викликали і проголосили вирок.

Читають: «Oskarżona Ewa Łaszyn za szczere przyznanie się do winy zasługuje na łagodny wymiar kary – 5 lat pozbawienia wolności i 3 lata pozbawienia praw obywatelskich.

Oskarżony Dymitr Łaszyn za przynależność do UPA otrzymuje 10 lat pozbawienia wolności i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich».

На це він їм відповів:

– Ale ja pomogłem w tej sprawie i nie zgadzam się na tak wysoki wyrok.

– Nie masz tu nic do powiedzenia. Wyrok jest prawomocny.

Відпроваджують мене до в'язниці на Замок військові вартові, і один з них говорить так: «Ewciu, byłem na twojej rozprawie i tak jak słuchałem, to ty naprawdę nie masz za co siedzieć. Szkoda pięciu lat dla takiej dziewczyny».

Перед судовим розглядом ці самі, насміхаючись злосливо, говорили, що я своє ще дістану. Я їм тоді на це:

– Wicie sami, gdy Polska przegrała wojnę, dużo wojskowych poszło do podziemia. I co wtedy? Mścili się na Ukraińcach, tępili naszą inteligencję, rabowali wioski. Chyba my też mamy prawo się bronić, nie jesteśmy baranami, które idą potulnie na rzeź.

А вони на те:

– Och, Ewciu, żebyśmy się spotkali na wolności!

Вивели мене за браму, і я повернула до тої самої камери. Тішилася, що отримала все ж таки невисокий вирок, бо ж людей засуджували на 10-15 років за будь-що.

Після судового процесу мене й інших дівчат повели на роботу до в'язничної пральні, де ми ручно прали на терках. Одного разу прийшли військові, які мене знали ще з арештування в Горайці, побачили мене і кажуть: «Ewciu, to ty? Wiesz, że z Gorajca wysiedlono resztę ludzi, a młodzi¹, którzy tam byli, zostali aresztowani?».

– Czy to za tego generała, którego zabiło UPA? – питаю.

– Nie wierz w to, generała zabiło wojsko. On był bardzo niedobry dla żołnierzy. W gazecie jest zdjęcie banderowca, pseudo «Jałowiec», który dobrze strzelał, dostał odznaczenie od swego dowódcy.

Життя у в'язниці виглядало більш-менш так: о 6-й годині ранку перекличка. Всі вишиковувалися

на струнко і старша з камери здавала звіт про те, скільки тут присутніх в'язнів. Потім виносили відпро з нечистотами, далі сніданок (чорна кава і чверть хліба на день). О 13-й – обід, 3/4 літра якоїсь зупи. О 18-й годині знову перекличка, вечеря – також щось подібне до зупи. Потім підготовка до сну: треба було скласти свій одяг в «костку», рівненько, і винести у коридор.

Тюрма – це щось як мала держава. Тут були різні майстерні, бюро, лікарня, годівля свиней, щоб використати рештки їжі. Пекарні не було – хліб довозили з міста. Після переклички нас виводили на прогулянку, яка тривала 15 хвилин. Ходили гуськом по колу, не наближаючись один до одного. Яюсь, ідучи на прогулянку, випадково в густо заграатованому вікні я побачила Петра Дороша. Він був першим, кого зустріла, коли тільки мене привезли до Ряшева. Показує Петро рукою під шиєю, що означає «стричок». Однак, як потім довідалася, він був помилуваний, і цей вирок йому відмінили. В 1959 році ми з ним зустрілися вже на волі в Пасленку на Великдень.

В тюремному житті бувало по-різному. Раз, ідучи з пральні, бачила я таку сцену: службові (ключники) найняли цигана, який за щось тут сидів, щоб він побив на коридорі наших хлопців.

Інколи в тюрмі проводилися інспекції санітарних умов в'язнів.

У Замку ми пробули майже рік. Навесні 1948 року жінок-політв'язнів почали вивозити до інших тюрем: одних до Фордону, інших – до Іновроцлава.

Багато з наших дівчат, серед них і я, потрапили до Іновроцлава. Везли нас у спеціальних вагонах, призначених для транспортування в'язнів. Іновроц-

лавська тюрма зустріла нас дуже непривітно – маленькі клітинки-камери з густо заґратованими віконцями, цементана підлога, одна нара прикріплена до стіни, маленький столик і малесенькі табуретки, «кібель», бляшане відро і бляшана мисочка, в малій скриньці трохи піску. В цих малесеньких камерах сиділо по 3-6 осіб. В'язниця – справжня в'язниця.

Невдовзі нас почали забирати до праці. По приїзді одягнули в чистий в'язничний одяг. Свого, крім хустинки до носа, ми нічого не могли мати. Тут, у тюрмі, були жіночі верстати (майстерні). Ми в'язали светри, виробляли ляльки, шили одяг, плели сітки на фіранки і гаптували. Я гаптувала на сітці різні узорі (така тоді була німецька мода), різні накидки на ліжка, на вікна, на стіл, лави. Це були дуже гарні вироби ручної роботи. Так проминули мої два в'язничні роки в Іновроцлаві.

Сьогодні вже не пам'ятаю дати, коли ми покинули іновроцлавську тюрму. Нас повезли до Ґрудзьондза. Це була дуже велика тюрма, умови життя в'язнів кращі: більші вікна, дерев'яні долівки, широкі коридори і поверхові ліжка-нари. Камери великі, в деяких перебувало навіть по 30 в'язнів. В Ґрудзьондзі нас переодягнули в інший одяг і білизну. Тут були в'язні різних національностей. Начальник тюрми провів з нами збори. Промовляв досить лагідним тоном. Він нам говорив: не занепадайте духом, сюди ви потрапили з браку розсудливості, нерозуміння політики чи з інших причин, але треба пам'ятати, що перед вами майбутнє, є держава «Polska Ludowa», яка дасть можливість здобути освіту, дасть працю, бо треба відбудувати знищений війною край, державі потрібні ваші ру-

ки, бо ви ще молоді і буде можливість за добру поведінку і працю вийти скоріше на умовне звільнення. Буде тут відчинена світлиця, і для охочих – каплиця.

Була в тій тюрмі велика швальня, розміщена у просторому залі, в якій рядами стояли швейні машинки. Нас взяли туди на роботу. Ті, що вже вміли шити на машинці, мали вчити тих, хто ще не вмів. Я вміла, і тому відразу була призначена бригадиркою до одної групи (18 осіб). Треба було виконувати норму, яка постійно зростала і виконати її було майже неможливо. За роботу нам платили. Я, як бригадирка, мала завжди однакову платню, а швачка отримувала за виконану роботу. Приблизно це становило 400 злотих. Я одержувала 414 злотих. Зароблені гроші ділилися на два фонди: А і Б. Фонд А – йшов на утримання в'язниці, а фонд Б ділився на: 75% йшло до «залізної каси», щоб в'язень заощадив і мав якісь гроші, коли вийде на волю; 25% – за ці гроші можна було собі щось купити.

У світлиці приготовлялись інсценізації: «Przodownicy pracy WSP», «Trasa WZ» і балетний танець «Niewolnica», який виконували дівчата з Варшави.

Каплиця була знищена, тому відправа відбувалася у світлиці. Священик спочатку приїжджав, але скоро перестав, казав, що в таких умовах не годиться Богу служити.

В міжчасі я скористала з курсу крою і шиття, який вела керівничка швальні, дуже симпатична пані Дуся Міхальська. Маю свідоцтво про закінчення того курсу.

Вже минуло 4 роки мого тюремного життя. Товаришки намовили мене написати заяву про звільнення. Написала і отримала відмову. Тюремне жит-

тя продовжувалося. Мене перевели на іншу роботу, з листами. Там працювало 7 осіб, і всіх нас перевели до одної камери з кращими умовами.

Той довгожданий день

Врешті прийшов час мого звільнення. Викликав мене начальник і питає, чи маю до кого вернути. Подаю адресу до братової моєї мами, вуйни Анастасії Білої, бо кореспонденційно, ще раніше, я в неї питала, чи можу до них повернути, і отримала на це згоду. Тим, хто не мав куди повертатися – давали «скерування» на роботу і якийсь приміщення. Начальник виписав мені карту про звільнення. Попередив, що, коли прибуду на місце – маю зголоситися на міліцію і приписатися в іміні до тих, у кого буду мешкати. Попросив адресу. Подаю: *Biła Anastazja, wieś Jelonki, pow. Pasłęk, woj. Olsztyn.*

І ось наступив той довгожданий день, 30 січня 1952 року. Віддали мені депозит (мій приватний одяг), гроші із «залізної каси», що назбирались за два роки. Було їх щось понад 900 злотих. Тоді на волю вийшло нас четверо: я, єдина українка, і три польки. Відвели нас в окреме приміщення-камеру, в якому минув день, настав вечір. Не випускають і не кличуть їсти. Таке чекання ставало нестерпним, появилися різні думки. Тільки під вечір, це була 19-а, після «апелю» пригадали собі про нас і випустили за браму тюрми. Врешті, останній раз заскриготіли ключі і прозвучали слова: «*Wychodźcie na wolność, myśmy o was zapomnieli.*»

Ми йшли ще довгими коридорами, потім ще одна брама, і ще одна у в'язничному мурі, і врешті... Якийсь дивний світ огорнув нас: ходять люди, їз-

дять трамваї. Сіли ми до одного трамваю, не звертаючи уваги на його номер. Незабаром виявилось, що їдемо не в той бік. Нам треба було на залізничний двірець, а цей трамвай їхав у протилежному напрямку. Машиніст заспокоїв нас, щоб не журитися, що зараз будемо вертати, бо тут тільки один трамвай ходить. Їдемо, розглядаємося, дивимося на місто, людей, врешті прибули на двірець. Ще всі разом доїхали ми до станції Мальборк, а вже далі – хто куди. Прощаємось.

Я їхала на Ельбьонг, а потім до Пасленка. Купила білет. До поїзда було ще трохи часу. Сиджу, спостерігаю за людьми, і якимось ніяково себе почуваю, здивована тим, що бачу. Мою увагу привернула старенька жінка в старовинному сільському кожусі. Підійшла я до неї і питаю:

– Чи ви з переселення?

– Так.

– А як вам тут живеться? – запитую далі, зауваживши, що жінка охоча поговорити.

– Знаєте, – відповідає вона повільно, – ми вже трохи звикли. Дехто оселився в маєтку, вже заробляємо гроші. Є й такі, що отримали господарства, і так якимось живуть.

Тоді я їй признаюся, що вертаю з в'язниці. Бабуня, здавалось би, не слухає мене і продовжує своє:

– Всюди нам дошкуляють, по ночах ОРМО приходить перевіряти, хто ночує в хаті. Своєї церкви не маємо. А ксьондзи в проповідях осмішують нас, – і тут переповіла мені одну проповідь.

Недовго тривала наша розмова. Бабуня ще трохи понарікала і від'їхала.

Моя перша фотографія після звільнення з тюрми, коли приїхала до вуйни Анастасії Білої. Мені 27 років, поруч дворідний брат Микола, зліва його сестра Анна.

син моєї вуйни ходить на роботу до Пасленка, на будову пошти. Вже трохи розвиднілось. Почали сходитися люди. Виходжу з бараку і питаю, куди йти до пошти, яку будують. Йду у вказаному напрямку і скоро зустрічаю свого двоюрідного брата Миколу – сина моєї вуйни Білої. Ми привіталися. Микола забрав мій клуночок, вказав мені дорогу до свого дому в Єльонках. Це було близько, на колонії, неподалік шосе, де на подвір'ї стояв старий млин-вітряк.

Увійшла в хату, а там сестра Миколи Анна, тобто моя двоюрідна сестра. Привіталися. Вона відразу дала їсти. Прийшла в хату моя вуйна. Вітаємось, а я ледве опановую сльози, такий великий жаль ме-

Їду до своїх

Прийшов і мій поїзд. Їду до Пасленка. Подорож тривала недовго, бо ж дороги лише 25 кілометрів. За двірець там служив маленький барак, бо станція була якраз в стадії будови. Майже всі пасажери розійшлися, а я сиджу, скулившись у тому баракі. Часом встаю і проходжуюся, щоб хоч трохи розігрітись. Чекаю, коли проясниться, бо не знаю дороги до Єльонок і запитати нема в кого. Мені відомо лише, що

не огорнув. Гірко плачу. Вуйна теж плаче, але при цьому потішає мене:

– Аби тільки була здорова, то якось будеш жити. Але чи можна звикнути до чужини?

Вразила мене чужа сторона, чужа хата, та й що тут говорити, і чужа родина теж, хоча їм можна дивуватися, що мене, таку «banderowku» до хати прийняли, незважаючи на докори, яких можна було сподіватися від польського населення.

Пам'ятала настанову начальника тюрми, що, як прибуду на місце, перше, що треба зробити – то зголоситися в міліцію. Пішла пішки снігами 9 кілометрів до села Рихліки. Вхожу на «постерунок», віддаю в руки міліціонера свій папірець. Він прочитав і каже:

– Po pani wcale nie widać, że pani była w więzieniu, taka pani rumiana.

– Mróz na dworze, to i rumieńce na twarzy.

– O, i jeszcze pieniądze pani wypłacili, – зауважив, якби був здивований щедрістю влади для в'язня.

– Pracowałam, panie władzo.

– A za co pani siedziała?

– Za współpracę z UPA, – відповіла без вагань.

– Boście mordowali Polaków.

– A czy Polacy nie mordowali? Ja wiem co u nas było, – відповідаю вже нервово.

Тоді він звертається до жінки, яка там була присутня, чи це правда, що я говорю. Жінка ствердила:

– To prawda co ta pani mówi.

Думаю про жінку, що, може, вона українка, бо в червону хустку завинена. Потім від наших людей довідалась, що вона й справді українка з Дахнова, яке недалеко мого села. Пішла я до гміни в Єльонках. Там мене приписали.

Над ельблонзьким каналом пробує сягнути квітку. Мене втримус (ще не чоловік) Володимир Філь. 1952 рік.

Швиденько розійшла-ся вістка між нашими людьми, що я вже вийшла на волю і живу на «вітряку». Почали мене відвідувати наші горайчани і гостинці несуть, і запрошують до себе. Мені трохи дивно, чому і звідкіля до мене стільки добра і прихильності в тих людей. Ішла до всіх, хто запрошував, бувала в них по кілька днів. Дбали про мене, хотіли, щоб я прийшла до себе після тюрми, повернулася до нормального життя.

Дотепер ношу в собі для тих людей велику вдячність, яку словами не вмію передати. Багато з них вже відійшли, і моя вуйна теж.

Сватають

Не минуло багато часу, як мене наші люди почали сватати. Прийшов у відвідини мій майбутній чоловік. Він вже раніше звірився вуйні, що хотів би мене взяти за жінку. Почалися частіші відвідини, і вже про весілля йде розмова. Мені не спішно, і відкладаю цю справу. До праці не стараюся, бо почала шити, і люди, особливо жінки, завжди щось приносили. Почали й інші про мене розпитувати, але цей, що прийшов першим, мені найбільше сподобався – то був Володимир Філь з сусіднього села

Весілля справляли на чужині, зате серед своїх.

Жукова, старший від мене на 4 роки, за професією кравець. Повінчалися ми 26 серпня в цивільному уряді, а костельний шлюб взяли 31 серпня 1952 року (ще Греко-Католицької церкви тоді там не було). Ми обоє без хати і грошей. Чоловік за все, що до того часу заробив, купив машину до шиття і ровер, щоб було на чому їздити на «кавалерку».

Двом сиротам засвітило сонце

Весілля справляли в селі Дружно у хаті далекої кузинки, в якій у Горайці мене колись військові нагаями били. Люди приносили все, що могли, організували на весілля, подбали про вози і музиканта. Мій Володимир постарався про напої, але, щоб чогось не забракло, наші гості несли з собою все. Весілля було гідне подиву – співи, промови, вітання, побажання і танці до самого рання. Було тоді дуже мокре, сльотяне літо. В суботу ще лив

Туга за рідними додала нам відваги, і разом з малими дітьми – Галусею та Андрійком – поїхали в серпні 1957 року до виселених в Україну моїх стрийків, при яких виростала і за якими плакала на самотині. Стрийко тримас Андрійка, а стрийна Галю. Побіч їхні діти, народжені вже в Україні. За ними їхні дві старші доні, народжені в Горайці. За стрийком мій брат Іван і мій Володимир та інші горайчани.

доц. Ми були приготовані до нього, бо вже звикли до дощів. Прийшла неділя 31 серпня. Від самого ранку вже світило сонце. Наші гості говорили, що то сталося якесь чудо – двом сиротам засвітило сонце. Дай Боже, щоб їм воно світило все їх спільне життя, – бажали нам.

Після весілля забрав мене мій Володимир у село Лукшти, де винайняв хату в одного господаря. Там минув майже рік. Потім ми перенеслися до іншого приміщення, до колишнього дитячого садочку, в якому 9 серпня 1953 року прийшла на світ наша перша доня і назвали ми її Галею. Тато не дуже тішився, бо хотів сина, але потихеньку звук, донечка усміхалася до нього, змирився і полюбив своє сонечко, а за рік і 8 місяців, 4 квітня 1955 року, прий-

20 серпня 1970 року. Зустріч з родиною в Тернополі. Радість велика. Здійснилися довгождані мрії – знов усі разом.

шов на світ наш синок, і тато дав йому своє ім'я Володимир. Хрестили в костелі. Польський ксьондз говорив, що то не католицьке ім'я, що треба дати інше, тому охрестили дитину Андрієм.

Настав 1959 рік. В селі Лукшти хочуть відкрити сьомий клас, бо діти ходили до школи в інше село аж 4 кілометри від дому. Батьківський комітет звернувся у цій справі до кураторії, звідки ми отримали лист, в якому йшла мова про те, що наша сім'я повинна звільнити приміщення «przedszkola», бо воно призначене на помешкання для вчителів, які прибудуть до Лукштів, і що повітова влада повинна нам знайти в терені заміenne.

І знайшли – половину вільного помешкання на залізничній станції Слобіти. Вирішено, що експісійне перевезення відбудеться 29 серпня 1959 року. Ввечері, 29 серпня, треба було ще з Лукштів дзвонити по швидку допомогу, бо третя дитина просилася на світ. Завезли мене до Пасленка в лікарню,

і над ранок наша сім'я збільшилася ще на одного сина, якого назвали Іваном.

Отримали ми дуже занедбане приміщення: без вікон і дверей, брудні, ще понімецькі шпалери як на стелі, так і стінах. Довго доводили до ладу наше «нове» помешкання, в якому навіть печі не було. На письмі була вказівка: «Remont należy przeprowadzić na własny koszt».

Якось усе добре нам складалося. Мій Володимир у 1962 році отримав працю на залізниці. Жилося нам вже легше, бо щомісяця отримував гроші, хоч тоді залізничники заробляли небагато. При цьому ми ще годували курей, свиней і корівку. Діти почали ходити до школи. Поволі ми умеблювали кімнати і кухню. В наших Слобітах була школа до 4-го класу, а в 5, 6, 7 і 8 уже мусили ходити до Лукшты, майже 3 кілометри. Галя закінчила гастрономічний технікум у 1972 році і продовжувала навчання в Грудзьондзі, вчилася на дієтолога, потім працювала в лікарні, а в 1976 році вийшла заміж за Степана Боднара. Син Андрій закінчив політехніку в Гданську і в 1980 році одружився з Марусею Мандрик з варшавської українистики. Івась після закінчення ліцею вчився у зооветеринарному технікумі в Лідзбарку Вармінському, а опісля закінчення пішов до війська.

Ми з чоловіком удвох. Задоволені з дітей, відчуваємось щасливими. Але біда не спить. Прийшла осінь 1982 року. Захворів мій чоловік і через місяць, 14 грудня, помер. Залишилась я вдовою, сама в чотирьох стінах. Печаль огорнула мою душу. Діти відвідують, допомагають, але за кожним разом мусять від'їхати, бо вже мають свої сім'ї, свої обов'язки.

Наймолодший Івась мав нагоду скоріше вийти з війська, бо тоді був такий клич у війську, що годиться йти на село вчителювати. Тим, хто закінчив педагогічно-методичний курс, зараховувалось півтора року військової служби. Івась з цього скористався і вже 30 червня 1983 року вернувся додому в цивільному. З кураторії в Ельблонзі його послали на роботу в школу в Слобітах – це 4 кілометри від станції Слобіти, де ми мешкали. Так разом ми перебули 10 років, а в 1993 році Івась отримав візу на виїзд до Канади. В тому часі моя доня Галя з чоловіком Степаном і дітьми покидають Ольштинщину і переїжджають до Перемишля. Ще раніше ми вирішили, що в їх домі буде для мене місце, і що при них буду доживати свого віку. І той момент надійшов. Настала зима. Покидали ми з Івасем Слобіти – він у Канаду, а я до Перемишля.

Відлетів мій наймолодший з дітей у далекий світ. Дуже прикра розлука, особливо для мене. Через рік отримала від нього запрошення на весілля. Івась одружився з Марією Борівець, родом з Люблинця, вчителькою української мови у Вінніпезі, випускницею україністики Варшавського університету. Він включився в громадсько-культурну діяльність, став заступником голови читальні «Просвіта». Радію, що мій син там, за океаном, не заблукав до чужих, а знайшов себе серед своїх.

Син Андрій-Володимир з Марусею Мандрик живуть у Білому Борі. Маруся вчить дітей в українському ліцеї, а синові люди виявили довір'я – вибрали віце-старостою повіту Щецінек.

Яке то щастя мати добрих дітей.

Я з онуками, дочкою і зятем тепер живу в Перемишлі. Дочка Галя працює секретаркою в україн-

У Перемишлі біля хати в дочки Галі. Дуже люблю квіти.

ській школі № 17, «Шашкевичівці», а зять – лікарем-ветеринаром.

Вже минуло 53 роки від мого арештування і 48 – від звільнення. Проминаючи, час забирає так багато: молодість, близьких і рідних. Повмирили стрийки в Україні і Канаді. Мій брат Іван пише:

При них ми зростали над рідним порогом,
Вони нам дістались, як послані Богом.
Від стрийка не чули ні сварки, ні крику,
На собі відчули їх ласку велику.

Померла вже стрийна і не стало стрийка,
Мов сонце хтось вибрав – так страта велика.
Душа в мене плаче, бо осиротіла,
Та без них неначе земля опустіла.

Коли в 1997-у мені сповнилося 72 роки, діти подарували подорож – поїздку до Італії та в Укра-

їну. Два великі контрасти. Італія – гори, Україна – рівнина і чорнозем. Чудові враження з побаченого і в одній, і в другій країні. Врешті, на старі роки, сповнилася моя мрія – побачити і ступати ногами по вільній вже українській землі, бачити столицю Київ, Дніпро і, що найважливіше, що це була вже 5-та річниця святкування незалежності України. Хотілось там бути і бути, але все має свій кінець. Поїхала ще до Канева на могилу Тараса Шевченка, поклала квіти, і дорогою на Білу Церкву повернулася в рідні сторони.

З нагоди 400-ліття Берестейської унії мала змогу відвідати вічне місто Рим. Мені тут 71 рік, я бабуня п'яти внуків. Час минає, і не вертає. Померли вже стрийки в Україні і Канаді.

Серце радіє, споглядаючи на внуків. В них моя молодість, в них наше майбутнє.

Post scriptum

Українцем, якого зустріла в офіцерській їдальні, був «Чад». Про те я щойно потім дізналася. Сам мені говорив, що він родом з Тернопільщини.

А про «Володаря» знаю, що він родом з Березан, на ім'я Рудольф (його мама була полькою), а прізвище мав Попадюк. «Володар» помер 2 лютого 1947 року в арешті УБ в Любачеві. Так скла-

лася доля, що мого чоловіка сестри дочка, Дарія Вахнянин з Чесанова, вийшла заміж за рідного брата «Володаря». У 1957 році ми з чоловіком і дітьми були перший раз в Україні і там зустрілися, бо його родичі з Бережан переїхали до Медики, а Вахнянини жили в селі Родатичі на шляху до Львова.

«Тетяна» і «Астра» загинули 30 січня 1947 року. Не знаю ні їхніх імен, ні прізвищ. Мені відомо лише, що «Астра» походив з Радянського Союзу і був залишений родиною офіцера Червоної Армії, коли німці зайняли Нове Село. Одна жінка взяла його за свого. Потім він з хлопцями пішов до УПА, а вона виїхала в Україну.

Марійка Геряк «Марійка», так вона себе називала, померла у в'язниці в Іновроцлаві в 1949 році. Вона була поранена в лісі. Куля пройшла їй через шию і рамено. Внаслідок цього стала калікою. Розповідали мені люди, що коли вона лежала поранена і спливала кров'ю, над нею стояли польські жовніри і говорили між собою: «O jaka k... banderowska ładna». Так, вона була дуже вродлива, мала гарні коси, які їй обтяли.

Марійка Сиглова народилася в Горайці, правдоподібно, у вересні 1923 року. Піля закінчення початкової школи виїхала до Криниці на Лемківщині, і там вже продовжила навчання в Українській вчительській семінарії (1940-1944 рр.). Під час виселення (акція «Вісла») була арештована і запроторена у концентраційний табір у Явожні, звідки по кількох місяцях звільнена. Почала вчителювати в селі Печарки, а пізніше в Позезджі. Тепер на пенсії, живе в Гіжицьку.

З листа Івана Вальницького:

Подаю короткі дані «Тетяни», цієї відважної дівчини, про смерть якої згадує у своїх спогадах пані Єва Філь, та «Астри». «Тетяна» називалася Стефа Туркевич. Вона родом з села Нижанковичі. Працювала машиністкою у «Володаря». Загинула в криївці у селі Гораєць.

Щодо всипу цієї криївки – є дві версії: одна та, що подає пані Єва Філь (криївку видав кущовий з Горайця), а друга така, що криївку видав Іван Тимець – зв'язковий люблинецького СКВ.

«Астра»

«Астра» походив з мішаної родини. Його батько грузин, а мати українка. Батько, капітан НКВД, служив на Україні під час голодомору. Разом з родичами «Астра» приїхав до Любачева. Вчився тут у середній школі. У 1941 році, коли німці рушили на СРСР, його батьки втекли, а він залишився в бурсі. Про це довідалася бездітна родина з Нового Села і вирішила взяти хлопця. Прийняли як свого сина. Дбали про нього, охрестили. Він допомагав їм у господарстві.

Коли в 1944 році вернули совети, з ними до Любачева приїхала і його мати, щоб відшукати сина. Довідалася, що він живе в Новому Селі, і подалася туди. Але «Астра», як тільки побачив, що до хати його прибраних родичів наближається рідна мати, втік на горище, попередивши, щоб їй не казали, куди він подівся. Прочекала та мати на сина день, другий і, не дочекавшись, зрозуміла, що він утік від неї, сказала: «Знаю, что удрал от меня»

сякої-такої... Передайте, що как споймаю, сама его зарежу». Все це «Астра» чув і в страсі з нетерпінням чекав, коли вона піде.

Після цього візиту він вирішив вступити до організації, про яку вже чув. Просив йому в цьому допомогти, і прибраний батько допоміг налагодити зв'язок з місцевим СКВ. Працюючи в СКВ, «Астра» бачив, що багато хлопців відходять до відділу, і він теж зголосився. Потрапив до відділу «Шума» – «Месники І», і там служив від осені 1944 року до вересня 1946 року. З огляду на молодий вік, після закінчення вишколу, його призначили до почоту першої чоти. Там ми з ним і зустрілися, подружили, навіть спали під одним коцом. То був здібний хлопець, дуже гарно малював, а особливо йому вдавалися карикатури. Багато малював до нашого періодичного підпільного видання «Лісовик».

Любив я з «Астрою» говорити. Одного разу запитав:

– Чому ти вступив в УПА, коли твій батько вже полковник НКВД. Ти мав би при ньому вигідне життя, а тут, в УПА, як сам бачиш...

– Так, мій батько дослужився до чину полковника, але як – коштом великих людських жертв, – відповідав замислений «Астра». – Я шукаю правди, яку тільки тепер почав пізнавати тут, в Галичині. Який він мені батько, коли правди у нас різні, і які то мені вони батьки, коли мене залишили непризволяще, спасаючи лише себе. В біді навіть тварини своїх дітей не покидають. Вже в початковій школі я почав розуміти, що в мене з батьками моїми щось не гаразд... Я вчився з ровесниками. Всі ми були різні, такі як я, і дуже бідні. Мій товариш

на уроках завжди сидів у куфайці. Якось я йому порадив, щоб він її скинув. Виявилось, що під нею він не мав ні білизни, ні сорочки – вона була накинута на голе тіло. Це мене дуже вразило, а до того ж він був завжди голодний. І коли, повернувшись додому, я попросив родичів, щоб дали щось зайве з речей для мого товариша-однокласника, то батько zareагував дуже агресивно. Накинувся на мене з викриками: «Мови не може бути, щоб ти комусь щось давав. Ніякої одежі, ніякого хліба. Зрозумів!» А я бачив, як мама білий хліб викидала до смітника.

Тоді я ще багато чого не розумів. Діялося це в час голодомору. Тільки значно пізніше, вже в Любачеві, я почав прозрівати і розуміти, що нічого не знав про інше життя. Тут я зустрів людей, які допомогли мені прозріти на правду, як вчитись правди і не блукати в потемках. Цього вже від мене ніхто не забере, навіть смерть.

– Чому ти не хочеш піти до цивільної сітки? Адже вони більше в селі діють, а ми тут, у лісі... – допитувався я з цікавості.

– У відділі бачу більше приязні, нема бундючності, як у провідників, і сила протистояння ворогові тут сильніша. Там треба мати добрі заячі ноги, щоб швидко втікати, а також добре брехати, щоб красномовно розповідати про своє героїство, а брехні я вже наслухався. Я вже розмовляв з провідниками і не розумію, мені дивно, чому командири мене не боронять, коли знають, що я туди не хочу йти.

А чи ви, друже, будете мене боронити? – звернувся він до мене, очікуючи щирої відповіді. На що я йому:

– На мою думку, мусиш відверто сказати їм, що не підеш, і все.

– Я цього не можу зробити, бо я східняк, – відповів мені. – Ви то що іншого. Куди б я не пішов, ніколи з тої дороги не зверну. В мене одна ціль – боротися за правду.

– А що, коли б твій батько пішов на нас, і ви обидва зустрілися? – все з більшим запалом ставив я йому питання.

– Знаю одне: що або він мене, або я його в живих не лишили б.

І той хлопець не кривив душою. Задля того, щоб інші жили, щоб правда торжествувала, він віддав своє життя. Я завжди його пам'ятаю переважно з книжкою Святого письма, з якою він ніколи не розлучався.

Іван Вальницький

Дорогами життя

---

*За розповіддю Ольги Коштовської-Червінської
«Калини»*

Павлокома – невелике і небагате село на 200 хат, розташоване між двома узгір'ями. За селом пливе Сян із заходу від Динова на схід до села Сільниці. До Першої світової війни у нас в селі був фільварок дідича Скшинського. Після війни його розпарцелювали між приїжджих поляків з Ряшівщини та сусідніх сіл: Делягови і Сільниці. В Павлокомі

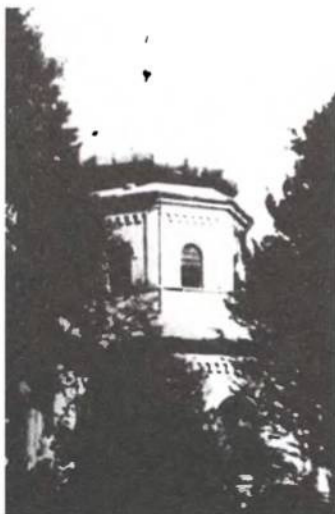

Ольга Коштовська-Червінська «Калина».

жило кілька польських родин і все було спокійно, аж до часу поселення тут колоністів.

У нашому селі було дві школи: польська і українська. Вселюдну школу я закінчила в 1936 році. Ще від 1905 року вчителював у нас Микола Левицький. Він учив моїх батьків, а потім і мене – до другого класу.

Гордістю нашого села був Народний дім, в якому містилася читальня «Просвіти» ім. Тараса Шевченка. Там щороку відбувалися шевченківські святкування, в яких брали участь і молодь, і старші.

Павлокомську церкву, побудовану в 1909-1911 роках, поляки розібрали в 1973 році, а з її «залишків» збудували «dom ludowy».

На влаштування концерту чи вистави треба було отримати дозвіл від польської місцевої влади, яка завжди краще знала, що для нас добре, а що нам зашкодить, яку пісню заспівати чи який вірш продекламувати...

Були в селі також молочарня і кооператив. Молились ми у своїй церкві св. Покрови. На жаль, українські священники не мали щастя загріти місця у нас надовше. Про це старанно дбав польський уряд.

Наші священники були зі своїми родинами. Навколо їх дітей, сестер, братів гуртувалася молодь, яка тягнулася до знань, до освіти. Пам'ятаю студентів з нашого села, які вчилися в гімназії у Перемишлі: Андрія Мандрика (пізніше став директором Маслосоюзу у Львові), Володимира Афтанаса. Вони обидва потім вступили до Українських Січових Стрільців. Пригадую теж Петра Потічного. За советської влади вчителював у нашій школі, потім був арештований і страчений більшовиками в Добромилі.

В нашому селі дбали і плекали все, що українське, люди були свідомі того, хто вони. Тому для поляків з навколишніх сіл (Динів, Бартківка, Сільниця, а за Сяном: Бахір, Бахірець, Гарта й інші) наше село було, як тріска в оці. В Динові була

українська греко-католицька церква св. Юрія. Завжди на празник св. Юрія з нашої церкви, з Павлокоми, йшла процесія до Динова через Бартківку. Переважно на зворотному шляху, коли ми вже вертали з Динова, бартківці нас обкидали камінням. Скаржились ми до польської влади у Динові, але це не помагало. Нам відказували: не ходіть, мовляв, тими походами, самі провокуєте до такої агресивної реакції, та ще й строї одягаєте і релігійних пісень співаєте... То чого дивуетесь, що на вас так реагують інші?..

В 1939 році з приходом Советської Армії кордон проходив по Сяну, і наше село опинилося в УРСР. А перед приходом німців у 1941 році совети вивезли кілька польських родин (колоністів). Тоді було заплановано вивезти ціле село, але не встигли. Коли в червні того ж року знову прийшли німці, наше життя не стало кращим. Німці забирали молодь на примусові роботи до Німеччини. Тоді з нашого села арештували 10 осіб. Їх забрали до Осьвенціма, звідки ніхто з них вже не повернувся.

Ще пам'яттю повертаюся в 1942 рік, а саме – 14 жовтня. Тоді поляки замордували нашого вчителя Миколу Левицького. В його хаті розправилися з ним жорстоко за те, що мав великий вплив на молодь, вчив і усвідомлював їх. В нього була велика бібліотека, якою користувалось все село. Особливо молодь любила до нього приходити.

На полях Динова у 1943 році замордовано Івана Карпу. Він дуже активно займався культурно-освітньою діяльністю. В 1944 році загинули Євгенія Коштовська-Троян та Іван Шпак.

Особливо активно розпочалося винищування наших людей з відходом німців у 1944 році. Поляки

Моя родина (1942 рік). Зліва сидять: батько Йосиф Коштовський (1897 року народження, загинув 3 березня 1945 року в Павлокомі), бабуся Розалія Коштовська (загинула на 72 році життя), мама Анна Коштовська (1990 року народження, загинула 5 березня 1945 року), поруч стоїть сестра Марія (1933 року народження, загинула 5 березня 1945 року). Стоять зліва: сестра Юлія (1926 року народження, санітарка «Зірка» в сотні «Громенка», живе у Польщі), брат Іван (1928 року народження, стрілець «Назар» в сотні «Громенка», живе в США), Осипа Коштовська (1918 року народження, вивезена до Німеччини) та я.

взяли владу в свої руки, безкарно розправлялися з українцями. Тоді польською бандою був замордований Андрій Афтанас.

Злочин

В ніч з 2 на 3 березня 1945 року сталося страшне лихо. Наше село було оточене. Люди вже напередодні, коли місцеві поляки покидали село, передчували недобре.

Наша родина: мама (Анна Коштовська, з дому Белець), бабця (Розалія) і ми (діти: я, найстарша, молодша сестра Юлія, брат Іван і молодша сестра Марія) на ніч сховалися в криївці під нашою столою. Вранці, 3 березня, вийшли з криївки і вирішили перебратися до діда (тато мами був поляком). Бабця з татом не хотіли йти. Їх замордували. Тата зрадив сусідський хлопець (поляк), вказавши, де знаходиться криївка. Батька звідти витягнули, колами кололи, а потім, ще живого, кинули у яму на цвинтарі. По кількох роках ми довідалися про це від одної польки, котра жила з нами по-сусідству, неподалік цвинтаря.

Цього страшного ранку, 3 березня, АК і польські жителі Павлокоми зганяли наших людей до церкви, де наш парох, отець Володимир Лемцьо, відправляв Служби Божі одну за одною, причащав людей. До церкви увійшов аківець і наказав священникові перестати відправляти. Представився: «Ja rozcuznik Płachta. Mam zrobić z wami porządek». І зробив... Священника випроводили і за церквою розстріляли. З мужчинами почали розправлятися відразу ж у церкві. Їх жорстоко там побили, а потім повели на цвинтар і розстріляли. Жінок з малими дітьми вигнали з села. Між ними була їмость Надія з двома синами і мамою о. Лемця. Вона була вагітна. В той час ми з мамою сховались на горищі у мого діда. З нами там також знаходилася родина Ланчаків, їх було п'ятеро. Ми чули все, що діялося, бо хата діда була четвертою від церкви.

Мій дід поляк, а бабця українка. Вуйко Станіслав Белець (Сташко) – мамин брат – жив у Динові, де мав крамницю. І так сталося, що саме в той час був у Павлокомі. Хотів охоронити своїх батьків і нас.

Поляки із сусіднього села розпитували в нього, чи ми часом не сховані в хаті у діда. На це вуйко впевнено відказав: «Gwarantuję, że w tej chacie nikt się nie schował». При цьому йому погрожували: «Kiedy kogoś znajdziemy tam, zapłacisz swoim życiem. Czy rozumiesz!»

Там, на горищі, ми пересиділи до вечора, налякані баченим, почутим, голодні і змерзлі. Якось перебули ніч, а коли почало світати, наша мама випровадила Ланчаків до стайні і сховала під жолобом. Поляки вже вийшли з села, залишилися тільки павлокомівські бандити та з навколишніх сіл. Вони, як ті стерв'ятники носилися по селу і вбивали, кого ще знайшли в живих. Увечері кілька осіб зібралось коло хати Бельця, щоб організувати спробу дістатися через ліс до українських сіл. З ними також пішов мій брат Іван. Намовляв нас зі сестрою йти з ним, але нам було жаль залишати маму з нашою малою сестрою. Вуйко обіцяв мене з сестрою перевезти у безпечне місце. Але наразі це було неможливим, бо він був змушений повертатися у Динів. Його жінці українці загрожувала небезпека. Ми з сестрою сховалися у ліжку, на якому лежав поранений у ногу наш дід. Небезпека і далі кружляла над нами.

Місцевий поляк Юзьо Коцила прийшов по нашу маму, викрикуючи: «To żona ukraińskiego nacjonalisty, trzeba ją zniszczyć!». Тоді також забрали і мою бабцю. Дідо дуже просив, щоб її залишили. Казав: «Не забирайте мою жінку. Ми прожили з нею 55 років, не робіть нам такої кривди». Поляк йому на те: «To dlaczego brałeś Ukrainkę? Teraz masz...».

То був судний день. Тоді забрали мою маму, бабцю, сестру Марусю і сусідку Софію Федак

з донькою Марусею. Коли їх вели на розстріл, постать моєї сестрички викликала у поляків якийсь ніби людський відрух, хотіли вернути її: «Така рієк-на dziewczynka. Szkoda żeby umarła ładna Polka». Сестрі тоді було лише 11 років. На це вона відказала їм: «Забили ви моїх родичів – мені теж нема чого жити». Завели їх за стодолу і розстріляли. Усіх п'ятьох похоронив вуйко Сташко. Він врятував багатьох наших людей. Дещо пізніше при невияснених обставинах загинув з рук поляків в дорозі з Динова до Березова.

Зі своїми

Увечері, коли вже втихло, знову зібралося в хаті у Бельця кілька наших уцілілих. Я з сестрою Юлею і Ланьчаками теж долучилися до них. Нашим провідником був Стефан Мудрик. Він добре знав ліс і обіцяв безпечно провести. В той день, коли ми залишали село, випав сніг. По дорозі бачили трупи. Ліс хоч невеликий, але ми блукали, по кілька разів вертаючи на те саме місце, і тільки над ранком вийшли до села Явірник. Під лісом стояло п'ять хат, але в них нікого не було. Тоді ми пішли в село, де нас люди обігріли і нагодували.

В Явірнику затримались ненадовго. Ланьчаки і я з сестрою разом пішли у село Мутвиці. Люди тут дуже бідні, не мали де нас примістити, а була зима. Хтось порадив іти до Котова. Там нас під свою опіку взяла зв'язкова «Кейда» – Катерина Дитиняк. (Народилася в США. Перед Другою світовою війною разом з родичами приїхала до Котова. Родичі докупили землю, будували хату, але не встигли викінчити. Батьки померли в Польщі,

а «Кейда» під час акції «Вісла» опинилася на землях «odzyskanych», вийшла заміж за Михайла Левчанина пс. «Симко». Мали вони одну доньку. Катерина померла в Польщі. Поховавши жінку, Михайло виїхав до Австралії, де помер у 1996 році.) Вона розмістила нас в пустій школі. Ланьчак був шевцем, латав взуття людям і так заробляв на прожиток. Ми з сестрою почали розпитувати, чи не чув хтось, бува, про нашого брата, бо вже довгий час не знали, де він, і, найважливіше, чи ще живий.

Вирішили йти до села П'яткової на станицю до Мороза, куди раніше я з братом носили штафети. Там станичною була Софія Федак «Ліда». (Дочка Катерини і Григорія, народилася у 1923 році в Павлокомі.). У той же час брат розшукував нас в Мутвицях. Йому переказали, що ми в П'ятковій. І знайшлися... Скільки ж то радості було, знов всі разом.

Навесні 1945 року брат вступив до самооборони, пізніше створилася сотня «Громенка». Брат отримав псевдонім «Назар». Його приділили до рою «Різуна». В сотні було три чоти: «Залізняка», «Бартля» і «Чайки». Нас з сестрою взяли варити їжу для стрільців. Мені дали псевдонім «Калина», а сестрі «Зірка». Ми квартирували переважно по навколишніх селах, а коли появлялася небезпека зі сторони польських банд чи війська, вночі змушені були перебиратися в інше місце.

Військовий вишкіл стрільці проходили у селі Загути. Мене ройовий «Гудим» післав до Улюча, де я опікувалася раненим стрільцем «Кавкою». По якомусь часі «Гудим» зорганізував свій рій. До нього приєднався рій «Столяра» і разом квартирували в улюцькій школі. Ми з сестрою далі вели

повстанську кухню. Згодом обидва рої долучилися до своєї чоти, а ми зі сестрою залишилися в Улючі. Мене забрали на лісничівку допомагати куховареві «Аркасову».

За лісом було польське село Борівниця. Там осів один волиняк. Називали його Сліпий. Не знаю чи то був псевдонім, чи прізвище. Він організував банду і нападав на українські села, грабував, вбивав українських селян. Нашим хлопцям ніяк не вдавалося його знищити. Був дуже спритний, і коли десь виїздив з села, то переодягався старою бабою або ксьондзом.

Одного дня банда з Борівниці вдень напала на Улюч. Що там діялося! Село грабували, нищили, палили! Хто встиг – утік. Моя сестра Юля втекла на Волю Володську. Коли боївка прийшла до лісничівки, я попросила, щоб мене звільнили, тому що боялася там залишатись сама. Це було влітку 1945 року. Я долучилася до сестри у Волі Володській, а вже звідти мене призначили в село Ясенів до одного пораненого стрільця з сотні «Громенка». Той хлопець лежав у своїй хаті. Його мати, старенька і хвора, не могла ним опікуватися. Він був тяжко поранений в груди і невдовзі помер.

У Волі Володській знаходився санітарний пункт, розміщений у трьох хатах. У Голика лежав сотенний «Громенко», ранений у бою в Кузьміні. Його доглядав лікар Іван Пелльо «Тарас» з санітаркою «Катрусєю». В двох хатах Кошиків лежали поранені стрільці. Там з санітаркою «Лідою» ми їх доглядали.

Пізньої осені, 29 листопада 1945 року, сотнею «Громенка» був проведений наступ на Стару Бірчу. Тоді до нас привезли двох поранених: політ-

виховника «Лагідного» (Лев Футала) і мого брата «Назара», який був поранений у ногу розривним набосом. Через кілька тижнів лікар «Тарас» забрав сотенного «Громенка» та «Лагідного», і разом з санітаркою «Катрусєю» відійшли в V район. Ми, з рештою хворих, залишилися у Волі Володській з двома лікарями-німцями, які, втікаючи з фронту, потрапили до УПА. Один мав псевдонім «Мар'ян», а другий – «Сян».

Одного дня – це вже була пообідня пора, Військо Польське оточило село. Люди почали втікати до лісу, і ми з ними. Сильніші стрільці допомагали слабшим. Брат Іван «Назар» не міг самотужки втікати, тому ми з «Лідою» взялися йому допомагати. До пізнього вечора пересиділи у лісі, а відтак перейшли до села Грушівка. Коли розвідка дала знати, що військо вже відійшло – ми знову разом з хворими повернулися до Волі Володської, а згодом нас перевели до криївки санітарного пункту в лісі. Тут було п'ять ліжок. На кожне поклали по двоє хворих, а лікарі і санітарки полягали на долівці. Були у цій криївці також залізна піч і джерельна вода, та ще й деякі харчові запаси: сухарі і консервоване м'ясо в бочці.

Коли в околицях не було польського війська, нам приносили готову їжу з села, але з появою небезпеки ми змушені були собі якимось давати ради. В найтяжчому стані знаходився Володимир Троян «Горох», стрілець сотні «Яра», родом з Павлокоми. Був тяжко поранений у голову під час бою за Ляхаву. В тих умовах при таких ранах порятунку для нього не було. Помер у криївці. Похоронили його на цвинтарі УПА у Волі Володській. Це сталося навесні 1946 року в дуже тяжкий час.

До криївки почали привозити хворих на тиф. Між ними був «Василько», зв'язковий «Вишинського». Навесні ми виводили хворих з криївки в ліс, щоб трохи подихали свіжим повітрям. Одного разу, мабуть, з втоми, ми забули про те, що треба добре замаскувати вхід до сховища. Це привело до того, що нас розконспірував один селянин. Треба було чимскоріш покинути це місце і відійти.

Лихо не спить

Тиф не перебирав, атакував навмання. Ми з санітаркою «Лідою» теж захворіли на цю страшну хворобу і не мали де подітися, ніхто не хотів прийняти до хати такого хворого. Кожний боявся тифу. Нас відправили до рідних – «Ліду» забрала її мама, а мене сестра.

У Волі Володській розквартирувалася сотня «Бурлаки». В цій сотні лікарем був Богдан Гук «Скала». Він вже перехворів тифом. Під час хвороби лежав у лісі в колибі, тому запровадив мене з сестрою в те місце і наказав Юлі, щоб я лежала та щоб мені не давали нічого їсти, лише пити переварену воду. Була в дуже важкому стані, не розуміла, де я і що зі мною діється. Навіть коли сестра йшла по воду і я залишалася сама – мене це не лякало. Так пролежала більше тижня.

В той час Військо Польське проводило облаву, і саме в тому лісі, де ми переховувалися. Сестра, довідавшись про небезпеку, прибігла, щоб мене забрати. Вона, немов той ангел, мене оберігала, коли була хвора, а в час небезпеки охоронила від нещастя. Сховались ми при потічку, понад яким вилася стежка. Нею вже йшли поляки. Ми їх бачи-

ли, вони нас ні. Знайшли лише пусту колибу і спалили її.

Після тої облави ми повернулися до села. Попросили одного господаря, щоб дозволив нам сховатися в його стодолі. Дозволив, і навіть давав їсти.

Та лихо не спало. Невдовзі захворіла на тиф і моя сестра. На той час я вже видужувала і могла її доглядати. Пригадую, як одної ночі Юля, будучи в критичному стані, почала гірко плакати. Крізь сльози з великим жалем, у розпачі промовляла: «Я ще така молода, мені ще б жити, а ніхто не хоче рятувати...». Вона, схлипувала, виповідаючи свої жалі, а я почувала себе при цьому такою нікчемною у своїй безрадності і найнещасливішою людиною на цілім білім світі. Поруч лежала моя бідненька тяжко хвора сестра, їй треба допомогти, а я не знала, як, і не вміла. Дошкуляли мені різні думки: може, сестра має жаль до мене, що через мене мусить вмирати. Ці мої сумні роздуми раптом припинила Юля. Своїм благальним, кволим голоском вона просила подати їй щось зимне і покласти на живіт, бо там їй дуже пече. Не хотілося серед ночі будити людей, щоб знайти щось зимне. Вирішила піти нагребти землі і, зав'язавши в хустку, приклала цей земляний компрес до живота сестри. Вона притихла, а я почала благально молитися до Матінки Божої. Лише на неї надіялася, що почує мене і врятує сестру.

Молилась і плакала. Обіцяла Матінці Божій, що вже ніколи і нічого не буду в неї просити, лише щоб ще цей єдиний раз почула і допомогла моїй сестрі видужати. Тоді лише життя сестри мало для мене вартість. Та молитва була почута і вислухана. Вранці того ж дня я вийшла зі стодоли і пішла до хати,

щоб набрати води, напоїти сестру та вмити її і себе. Саме у той час попри хату пробігала провідниця «Офелія». Нашвидку проказала: «Бери сестру і втікай у ліс. Польське військо проводить облаву». Я швиденько збрала Юлю і клуночок, який ми зажди мали з собою. Голодні і невмиті втекли до лісу. Там поклала сестру і, присівши поруч, молилася, благаючи порятунку для неї. По кількох годинах сестра попросила пити. Неподалік протікало джерело. Але в чому носити воду? Я набирала в пригорщу і бігла до сестри, щоб встигнути їй хоч краплинку донести.

В лісі було чути стрілянину. Біля нас впала куля і по чала горіти суха трава. Я схопила сестру і потягнула її в картоплю, що росла на узлісі. Нас помітили. Два жовніри підійшли і наказали йти на галявину. Один з них, старшина, запитав, чому ми в лісі. Я відповіла, що всі люди тікали, то й ми теж. Ще сказала, що моя сестра хвора на тиф і що ми не з цього села, а з Павлокоми сироти, тут тільки служимо. Сестру залишили, а мене забрали на допит. Питали, чи бандерівці приходять до села, хто їм варить і пере бандажі. На всі питання відповідала, що не знаю. Тоді той поляк-бандит каже: «Ти будеш інакше співати, ми тебе примусимо говорити». Наказали роздягнутись догола і почали бити. Я вирішила триматися одного – нічого не казати. Мене не тільки побили, але й інші методи знущань і принижень застосували, про що соромно говорити і страшно згадувати... Але і тоді нічого не сказала. Прийшов інший військовий. Розпорядився відвести мене до старшини. Коли той побачив мене всю побиту і закривавлену – наказав відпустити до сестри. Тоді я навіть подумала, чи не змилосердив-

Мій брат Іван Коштовський «Назар» – воїн УПА.

ся він над моєю сестрою і тому відпустив мене? Так моя сестра вже вдруге врятувала мене від тюрми або й від смерті. Знов ми разом. Обнялися, вона дуже зле виглядала: сухенька, дрібненька, але жива і буде жити.

«Офелію» зловили в лісі й арештували. Страшно побиту повезли до тюрми. Ми з сестрою повернулися до села. Застали там спалену хату і стодолу, в якій раніше

переховувалися. На полі ще стояло збіжжя в полукіпках. Наш господар зробив з того «колибу», і там ми спали.

Моя сестра одужувала, почала вже ходити. Ми пішли до села Гута і замешкали в бідної вдови Єви Бревко. Вона жила в однокімнатній хаті з трьома дітьми. Ми спали на долівці. На ніч стелили солому, а вранці виносили її до стайні.

Вивозять

У 1946 році почали вивозити наших людей в УРСР. На полях залишалося необмолочене збіжжя. Ми ходили на заробітки до села Явірник, щоб намолотити трохи збіжжя на зиму. Небагато можна було намолотити за день, тому ходили кілька разів. Також наймалися копати картоплю в селян у Гуті. В такий спосіб забезпечились харчами на зи-

му. Мололи зерно на жорнах, варили кулешу і пекли паляниці. Хліб їли лише тоді, коли десь поблизу квартирував брат із сотнею. Тоді він приносив зафасованого хліба, щоб з нами поділитися. Так ми пережили зиму з 1946 на 1947 рік. А навесні, 28 квітня 1947 року, до села Гути наїхало Військо Польське. Наказали людям спакуватися протягом двох годин. А що за тих дві

Ольга Коштовська-Червінська «Калина». Лісів, 1947.

години можна було зібрати?! У цій ситуації кожен був розгублений. Та звістка немов паралізувала людей і часто, навіть якщо і мали щось найбільш потрібне, то в такому поспіху і тривозі не взяли. У нас з сестрою такої проблеми не було, бо не мали ні харчів, ні одягу. Нас під конвоем вели до Сянока. По дорозі арештували провідницю «Христю» (Дарію Кордіяк, тепер Довгун, живе біля Львова. Вона родом зі села Малковичі, що на Перемищині. В Ряшеві була засуджена на довічне ув'язнення, потім кару замінено на 12 років тюрми. Звільнена в 1954 році). В Сяноці нас протримали два дні. Зарєєстрували і відправили у вагонах разом з худобою.

Я з сестрою приєдналася до Катерини Федак, мами Софії Федак «Ліди». Ми з ними були свояками. Моя бабуся Коштовська походила з Федаків. Вуйна взяла нас під свою опіку. У вагонах було

Дарія Кордіяк (тепер Довгун) «Христя» (всередині) після виходу з в'язниці (фото з 1957 або 1958 року).

дуже тісно, сморід і плач дітей. Так нас везли кілька днів на захід. Пару разів ставали на бічних торах залізничних станцій, яких тепер вже не пам'ятаю.

Пригадую, як нас затримали на одній станції. Конвоїри з документами пішли до начальника вокзалу, а коли повернулися звідти – спрямували поїзд на північ. По кількох днях ми прибули на станцію Пасленк – це на Ольштинщині. Одну або дві родини забрали і десь повели, а нас з вуйною приділили до маєтку УБ Лісів. Це був понімецький фільварок. Там господарював Уряд безпеки. Коли прибули на місце – застали одну німецьку родину і трьох самотніх німців. У тому палаці нам призначили одну кімнатку, в яку поставили два ліжка і більше нічого. Про все інше треба було самим подбати. Відразу виникли проблеми на кухні – німкені нам не дозволяли варити. Щоб не загострювати ситуацію, ми придбали залізну пічку і так розв'язали

цю проблему. В тому селі теж поселили переселенців з-за Бугу. Ставилися вони до нас приязно і чим могли допомагали.

Чужина

Наше життя нагадувало існування невільників. Ми не могли ніде виїжджати, тому що не були прописані. За день праці нам давали так само, як німцям – 1 кг картоплі, 1 літр молока і раз на тиждень отримували ми ще солону рибу. Такою була плата за нашу працю. Але ми не нарікали. Інші люди і того не мали.

У село Длуголенка, що, може, зо два кілометри від Лісова, привезли з нашої Павлокоми дві родини: Йосифа Федака з дружиною і сином та Олександрю Потічну з двома синами. Поселили їх в одній зруйнованій хаті, без вікон і без дверей. Їм було тяжко, дуже бідували, не мали навіть що їсти. Довідавшись про цих наших односельчан, ми старалися їм трохи допомагати харчами, бо нам вистачало і навіть трошки залишалося.

І так минали перші місяці нашого побуту в Лісові, аж надійшло оголошення від влад з Пасленка, що дають допомогу бідним переселенцям. То були дари з Америки. Я попросила у начальника дозволу піти до міста. З тих дарів отримала одну суконку і плащ для нас зі сестрою.

З іншого боку того будинку, де роздавали дари, знаходився ресторан. Звідти прийшов властитель і питав, чи хтось не хотів би йти до нього на роботу. Люди слухали, переглядалися, але ніхто не зголошувався. Тоді я підійшла до того пана і сказала: «Я б хотіла у вас працювати, але ви хочете тільки

одну особу, а в мене є ще молодша сестра, з якою я не розлучаюся. По-друге, ми сюди прибули з акції «Вісла» і нам не можна ніде відлучатись без дозволу начальства». Він запитав, де ми мешкаємо, в кого працюємо. Я про все розповіла. Він вислухав і сказав: «Załatwione». Через два дні приїхав по нас один урядовець з УБ і відвіз до ресторану.

Нас купив Люціан Бухольський за горілку і кілька обідів. У тому ресторані куховаркою була німкеня. Через два дні вона мала від'їжджати до Німеччини і у тому часі вчила мене, як куховарити. Я переживала і навіть трохи побоювалася, що, може, не дам собі ради, але той пан заспокоїв і підтримав на дусі, сказавши, що чого не буду вміти – завжди можу запитати. На цій роботі до нас ставилися дуже добре. Дали кімнату на піддашші і непогану платню. Це були польські емігранти з Франції. Жилось нам щораз краще. Навіть уже могли собі щось купити з одягу і взуття. Я відважилась і звернулася з проханням до пана Бухольського, щоб нас замельдував. Це створило б нам можливість їхати куди схочемо.

У міській Раді народовій працювала українка Наталія Турчин з села Гута, звідки ми разом приїхали транспортом. Вона нас прописала. В неділі, коли ми були вільні від праці, ходили на Богослужіння до костела, а після відправи зустрічались у Наталки Турчин з дівчатами, котрих, як і нас, вивезли в ці околиці. Вона жила разом зі своєю мамою в Пасленку. Однієї неділі, коли ми, як завжди, зайшли до неї, зустріли там політвиховника «Євгена». Пізніше довідалися, що це був Осип Саноцький. Потім з Наталкою вони побралися і живуть у Щеціні.

Недовго ми працювали в ресторані, бо пан Бухольський збанкрутував і нам довелося повертатися до Лісова. На той час маєток в Лісові вже належав до ППРу.

Їздила я в тюрму у Штумі відвідати «Козака» – товариша мого брата. Він із сотні «Громенка», а родом з Лубної Березівського повіту. Потім ще висилала йому пакунки. Моя сестра Юля відвідувала в тюрмі Івана Ланчака «Зозулю». Це було в 1949 році. В тому ж році віднайшов нас брат Іван, який зі сотнею «Громенка» рейдом перейшов до Німеччини.

То були часи, коли люди одне одного розшукували. Нас також віднайшов один жид з нашого села, а ще також Стефан Афтанас. Ця зустріч мала потім продовження. На початку 1950 року ми зі Стефаном побралися, а під кінець цього ж року – 13 грудня, збагатіли, – народився син Андрійко. Мій чоловік мешкав і працював на Шльонську, а я з дитиною – у Лісові, тому що не мали помешкання в місті. В 1951 році я з сином виїхала до Кошаліна. Там знайшла невелике помешкання на передмісті – в Рокосові. Отримала працю в Spółdzielni «Samorotoc», але працювала недовго, бо, не маючи досвіду, по трьох місяцях звільнилася, боялася, щоб не зробити розтрати.

Довелося шукати іншу працю. І знайшла в «Domu Książki». Мене прийняли на посаду фактуристки. Невдовзі виявилось, що їм потрібна особа, яка б знала російську мову. Зголосилась, але не признавалася, що я українка. Сказала лише, що трохи знаю російську. Мені і тут пощастило, бо керівницею була Гонората Шафруба – дуже добра людина. Вона знала, що мені доводиться щодня водити

дитину до дитячого садочка аж до Кошаліна, майже два кілометри в одну сторону. Пожаліла мене і запропонувала одну кімнату в своєму помешканні, що на вул. Виспянського, 5. Тепер ми з сином вже мешкали в Кошаліні. Мене перенесли з бюро до «Wydziału Propagandy». На цьому місці була потрібна партійна людина. Мені запропонували записатися до партії. Вдалось викрутитися поясненням, що я самотня мама і не зможу ходити на партійні збори і вишколи, що не буду мати з ким залишати дитину.

І знов пошук нової праці, яку знайшла у Відділі здоров'я. Там пропрацювала до 1954 року.

В тому часі мій чоловік отримав помешкання у Вроцлаві і забрав мене з сином до себе. Я працювала в швальні до 1964 року.

Здавалося б, що нам тепер тільки жити і радіти з того, що ми всі разом, та, на жаль, наше подружнє життя не укладалося добре.

За океан

Я написала до брата, який у той час вже жив у США. Написала про те, як виглядає моє життя і попросила, щоб запросив мене на постійно до Америки. Так він і зробив. Разом з сином 13 грудня 1964 року покинула Польщу. Брат жив у Рочестері. Три роки там працювала у фабриці, де шили чоловічий одяг. Почали боліти руки, і український лікар Григорій Димитрів порадив мені змінити клімат. Досить швидко я полагодила переїзд у Каліфорнію, бо мала там знайомих. Вони запросили до себе. Працю знайшла у швальні. Але не суджено було там прижитись, і через півроку я з сином

повернулася до Рочестера і до своєї попередньої праці, а також вступила до Союзу Українок Америки.

Зі Стефаном Афтанасом ми розійшлися. Я познайомилася з Нестором Червінським, родом з Судової Вишні, з України. Ми одружилися і замешкали разом з сином у Червінського. У 1978 році спіткало мене страшне горе – на 28 році життя трагічно загинув мій єдиний син, Андрійко.

Незнані дороги життя. Я, уродженка Павлокоми: де Польща, де Америка, де Україна... І всюди я була.

У 1985 році вийшла на пенсію, а в 1989-му разом з чоловіком у складі туристичної групи їздила в Україну. Нестор відвідав могилу батька.

Зустріч з Україною – це особлива, незабутня зустріч...

Вони теж з Павлокоми...

В УПА служили 34 мешканці Павлокоми. В бою загинуло 13 осіб. В тюрмі помер один. Після звільнення з тюрми померли 5, страчено поляками 5. За даними на 1996 рік живе 10 (в Україні, у Львові – Петро Мудрик; у Польщі – Іван Федак, Софія Врубель з дому Федак, Юлія Жук з дому Коштовська, Северин Карпа; в США – Іван Коштовський, Ярослав Вацяк, Ольга Червінська з дому Коштовська; в Канаді – Андрій Курись і професор Петро Потічний).

Воля за ґратами

---

1. Марія Тесля-Павлик «Мотря» з Ляцька Добромільського повіту. Арештована в Перемишлі 16 листопада 1947 р. Засуджена в Ряшеві на 12 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Фордону, Ґрудзьондза, Тарнова, Києва і каральних таборах Магадану та Воркути. Звільнена у квітні 1958 р.

2. Вилітай, моя пісне, та лети в Україну!

3. Анна Лісна-Лемеха з Молодича Ярославського повіту. Арештована 7 вересня 1948 р. Засуджена в Ольштині на 8 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена в 1953 р.

4. Розалія Романик-Ткачик з Ванькової Ліського повіту. Арештована навесні 1949 р. В Члухові УБ піддана жорстоким допитам. Не суджена.

5. Катерина Скрекля-Зубенко «Катя» з Постолова Ліського повіту. Зв'язкова УПА. Арештована на Чехословаччині 11 вересня 1947 р. Засуджена в Перемишлі на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Ряшева, Перемишля, Тарнова, Ґрудзьондза, Фордону. Звільнена 9 березня 1954 р.

6. Стефанія Метик-Тхір з Жогатина на Перемищині. 22 травня 1947 р. ув'язнена в концентраційному таборі в Явожні. 2 вересня 1947 р. засуджена у Кракові на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Іновроцлава, Ґрудзьондза. Звільнена 25 грудня 1953 р.

1

2

3

4

5

6

7. Ірина Лопатко-Колесар з Дубна на Львівщині. Арештована в Студенному Ліського повіту. Засуджена 13 лютого 1947 р. в Ряшеві на 10 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена 6 травня 1956 р.

8. Софія Чех-Байко «Зеня» з Загутиня Сяніцького повіту. Зв'язкова УПА. Арештована 2 травня 1947 року. Засуджена в Ряшеві на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Сянока, Ряшева, Варшави, Грудзьондза, Тарнова, Фордону. Звільнена 20 лютого 1954 р.

9. Ярослава Наконечна-Михалик «Калина» з Потоцька Городенківського повіту. Арештована на Станиславщині 1 квітня 1945 р. Засуджена на 10 літ каторжних таборів СРСР. Присуд відбувала в Магадані, Сусумані, Вакханці і Транспортному. Звільнена в 1955 р.

10. Теодора Дацько-Бубняк, нар. в Перегримці на Лемківщині. Арештована в Прісью Любачівського повіту 21 травня 1947 р. Ув'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Засуджена в Кракові на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Іновроцлава, Грудзьондза, Фордону. Звільнена 8 грудня 1953 р.

11. Марія Кухарук-Данелюк «Світлана» з Берестя на Любачівщині. Арештована в Длугополі Клодзького повіту в серпні 1948 р. Засуджена у Варшаві на 12 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Варшави і Фордону. Звільнена 27 листопада 1954 р.

12. Марія Цьок-Опар «Мирослава» з Пантної Горлицького повіту. Санітарка у «Смирного» на Лемківщині. Арештована в Горлицях в січні 1948 р. Де і на яку кару була засуджена, коли звільнена – не встановлено. Померла в 1999 р. в Канаді.

13. Марія Якубовська-Ткачик з Угнова Рава-Руського повіту. Арештована в червні 1947 р. Ув'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Звільнена 6 січня 1948 р. Вдруге арештована в липні 1950 р. і ув'язнена у вроцлавській тюрмі. Звільнена 1 грудня 1950 р.

14. Меланія Кушнір-Вербова з Новосілок Кардинальських Томашівського повіту. Арештована 4 жовтня 1944 р. Засуджена в Любліні у квітні 1945 р. на 10 літ тюрми за діяльність в ОУН. В'язнена в Любліні і Фордоні. Звільнена в березні 1951 р.

15. Людмила Кот-Павлище «Бурлачка» з Перемишля. Арештована у Кракові 12 травня 1947 р. Засуджена в Ряшеві на 15 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Тарнова, Грудзьондза, Фордону, Іновроцлава. Звільнена в 1956 р.

16. Марія Богоніс-Фартушок-Шмілик «Незабудка», «Гая» з Трушевич Добромильського повіту. Зв'язкова Надрайону ОУН «Холодний яр». Вперше арештована НКВД в Трушевичах у 1944 р., вдруге – УБ в Гапіні (пов. Томашів Болеславецький). Втретє арештована 15 вересня 1951 р. Не суджена.

17. Стефанія Каламай-Стех з Вербиці Томашівського повіту. Арештована в Ружанім Бранєвського повіту 12 червня 1947 р. В'язень Явожна. Засуджена в Кракові на 1 рік тюрми. В'язнена в іновроцлавській тюрмі. Звільнена 16 червня 1948 р.

18. Леонтина Мальвіна Вуйціцька-Менціньська з Хіднович Перемиського повіту. Арештована НКВД в Храпличах 9 листопада 1944 р. Засуджена у Львові на 10 років каторжних таборів. В'язнена в Казахстані. Звільнена у 1955 р., повернулася до Львова інвалідом. Померла в Перемишлі 12 грудня 1980 р.

13

14

15

16

17

18

19. Анна Черешньовська-Солтис зі Стежниць Ліського повіту. Станична. Арештована в Стежниць в 1947 р. і піддана жорстоким допитам. Не була засуджена.

20. Ольга Шимків-Пуцало «Тетяна», «Липа», «Ліда» з Лещкова Сокальського повіту. Арештована в Лещкові 19 липня 1947 р. Засуджена в Любліні на 5 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Любліна, Тарнова, Грудзьондза, Фордону. Звільнена 19 вересня 1951 р. Померла 27 лютого 1991 р. на Ольштинщині.

21. Ірина Вовк-Кульчицька «Іда», «Ярослава» з Кракова. Зв'язкова куца Ришкова Воля, районна провідниця УЧХ на Перемищині. Арештована 16 серпня 1947 р. Засуджена в Ряшеві на 15 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Ряшева, Тарнова, Грудзьондза. Звільнена 16 серпня 1956 р.

22. Ірина Рузя Баран-Путко-Васильківська «Галина», «Грізна» з Любачева. Районна референтка УЧХ четвертого району Надрайону ОУН «Батурин». Померла в Монреалі 30 листопада 1999 р.

23. Анна Милик-Мартинюк «Ганя» з Мицова Грубешівського повіту. Зв'язкова УПА, санітарка УЧХ. Арештована у Варшаві 4 травня 1951 р. і вивезена НКВД до Києва. Засуджена на 10 літ тюрми. Разом з чоловіком Сергієм і сином Олесем, який народився в неволі, в'язнена в тюрмах Києва, Верхньоуральська, Москви, у каторжному таборі Потьма (Мордовська АРСР). В 1955 р. передана до тюрми у Фордоні (Польща), звідки була звільнена.

24. Катерина Кіндро-Мудра з Лазів Ярославського повіту. Арештована 2 червня 1947 р. В'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Звільнена 5 січня 1948 р.

19

20

21

22

23

24

25. Марія Грицина-Вербова з Корнів Томашівського повіту. Арештована УБ і 10 червня 1947 р. запроторена разом з 13-річною донькою Любою у концентраційний табір в Явожні. Засуджена в Кракові 23 вересня 1947 р. на 5 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова і Фордону. Звільнена в квітні 1950 р. Померла 2 березня 1999 р. у Варшаві.

26. Марія Максимішин-Грінчишин зі села Корещок Перемишлянського повіту. Вперше арештована в 1938 р. після вбивства Коновальця. Вдруге арештована в 1947 р. Засуджена і в'язнена в тюрмах Львова, Золочева, а потім в каторжних таборах Радянського Союзу.

27. Анна Скірка-Зельонка «Чорна» з Будзиня Ярославського повіту. Зв'язкова УПА. Арештована в Ланцуті 10 травня 1947 р. В'язень Явожна. Засуджена в Кракові на 12 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена 6 травня 1954 р.

28. Марія Крут-Шнайда з Себечева Сокальського повіту. Арештована 11 вересня 1944 р. Військовим трибуналом засуджена на 10 років позбавлення волі. В'язнена в каторжних таборах Радянського Союзу. Звільнена 5 лютого 1955 р.

29. Марія Канцір з Горинця Любачівського повіту. Вчителька. Арештована навесні 1947 р. В'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Звільнена 18 червня 1948 р.

30. Домця Хархаліс з Яворова, що біля Львова. Арештована в 1947 р. Засуджена на 25 років «Берлагівських ісправительних лаґерей». Відбувши прилюдний суд, залишилась на Колимі.

31. Марія Кузьма-Капустинська з Піддубців Томашівського повіту. Арештована УБ. Від 26 червня 1947 р. до 5 січня 1948 р.: в'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Вдруге арештована в 1950 р. і ув'язнена у вроцлавській тюрмі. Через 9 місяців звільнена.

32. Марія Гіль-Зрада з Вербиці Томашівського повіту. Арештована УБ. Від 1 липня 1947 р. в'язень Явожна. Засуджена в Кракові 30 вересня 1947 р. на 10 років тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Тарнова і Фордону. Звільнена 24 листопада 1953 р.

33. Євстахія Шевчик-Вальницька з Великих Очей Ярославського повіту. Ланкова ОУН. Арештована в листопаді 1944 р. і після року слідства засуджена у Ряшеві на 10 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена в лютому 1953 р. Померла 20 травня 1987 року в селі Врублі, похована в Банях Мазурських.

34. Параскевія Притула з Вербиці Томашівського повіту. Арештована 14 червня 1947 р. В'язень концентраційного табору в Явожні. Засуджена в Кракові 18 вересня 1947 р. на 1 рік тюрми. Звільнена у вересні 1948 р.

35. Антоніна Кобилевська-Мотиліцька «Гайка» з Матяшівки Біло-Підляського повіту. Арештована 13 серпня 1946 р. в Матяшівці. Засуджена в Любліні на 5 років тюрми. В'язнена в тюрмах Любліна, Тарнова, Іновроцлава, Фордону. Звільнена 8 січня 1951 р.

36. Євгенія Вахнянин-Сухорончак з Любачева. Арештована у Вроцлаві в серпні 1948 р. Там же засуджена на 12 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Вроцлава, Фордону, Іновроцлава. Звільнена 26 березня 1955 р.

37. Марія Королінчак-Гуменюк із Здвиження Ліського повіту. Арештована в Осьвенцімі 12 травня 1947 року і запроторена у концентраційний табір в Явожні. Звільнена 31 січня 1948 року.

38. Марія Косьор-Турко з Лазів Ярославського повіту. Арештована в червні 1947 р. В'язень концентраційного табору в Явожні. Звільнена 5 січня 1948 р.

39. Ярослава Брехун із Загір'я, що біля Сянока. Засуджена в Ряшеві 21 листопада 1946 р. на 4 роки тюрми. В'язнена в тюрмах Сянока, Перемишля, Іновроцлава, Грудзьондза.

40. Люба Онишкевич-Кузів з Угнова Рава-Руського повіту (від 1944 р. – Томашівський). Наймолодша сестра Мирослава Онишкевича «Ореста». Арештована в 1944 р. в Дрогобичі. У львівській слідчій тюрмі сиділа 2 роки, потім, разом з 4-річним сином, запроторена на каторгу в Сибір. Померла в рідному Угнові у 2000 р.

41. Ірина Дейнека-Мельничук-Біда «Пчілка» з Гільча Грубешівського повіту. Дружина Володимира Мельничука «Ясеня», командири боївки. Арештована 9 травня 1947 р. в Гільчі і ув'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Там народила сина Степана. Звільнена 20 лютого 1948 р.

42. Катерина Шустакевич-Лазар з Угнова Рава-Руського повіту. Арештована влітку 1947 р. і до лютого 1948 р. в'язнена в Явожні. Вдруге арештована 3 березня 1948 р. в Карчевісках, що біля Лігниць, разом з Мирославом Онишкевичем «Орестом». Засуджена у Вроцлаві на 10 років тюрми. В'язнена в тюрмах Вроцлава, Варшави, Фордону. Звільнена в 1952 р. Померла 29 січня 1999 р. у Воломіні біля Варшави. Похоронена в Лосі на Лемківщині.

43. Марія Метик-Доскоч «Зірка» з Жогатина Перемиського повіту. Арештована 24 травня 1947 р. В'язень Явожна. Засуджена в Кракові 10 вересня 1947 р. на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Грудзьондза, Іновроцлава, Фордону. Звільнена 24 грудня 1955 р. Померла 12 жовтня 1996 р. в Пененжні.

44. Текля Єдинак-Вернійовська з Туринська Сяницького повіту. Арештована в Оборотах Колобжезького повіту. Від 23 вересня до 30 грудня 1947 р. була в'язнена в концентраційному таборі в Явожні.

45. Катерина Дмитришин-Корінь «Чайка» із Заліської Волі Ярославського повіту. Санітарка УЧХ. Сестра «Нечая», засудженого на смертну кару і страченого в Ряшеві. Арештована 20 травня 1946 року в Заліській Волі. Після жорстокого слідства звільнена. Не була суджена.

46. Параскевія Бабяк «Оля» з Заліської Волі Ярославського повіту. Зв'язкова УПА, санітарка УЧХ. Арештована у квітні 1947 р. Засуджена в Ряшеві 4 червня 1947 р. на смертну кару. Страчена 9 червня 1947 р.

47. Марія Санайко-Борівець з Люблинця Нового Любачівського повіту. Зв'язкова УПА. Арештована 9 жовтня 1947 р. в Русінові на Кошалінщині. Засуджена в Новогарді на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Грудзьондза і Фордону. Звільнена 3 серпня 1953 р. Померла 13 серпня 1996 р. в Канаді.

48. Анна Ковальчик-Дорош «Ема», «Загірянська» з Гладішова Горлицького повіту. Арештована в 1946 р. Засуджена в Ряшеві на довічне ув'язнення. Звільнена в 1956 р.

43

44

45

46

47

48

49. Ольга Крамар «Чорна» з Карова Рава-Руського повіту. Санітарка УПА. Загинула в криївці у 1945 р.

50. Стефанія Соломія Бліхар «Калина», «Борова» з Войткової на Перемищині. Зв'язкова УПА. Арештована 15 травня 1947 р. і запроторена у концтраційний табір в Явожні. Засуджена в Кракові 10 вересня 1947 р. на 4 роки тюрми. В'язнена в тюрмах Сянока, Кракова, Іновроцлава і Грудзьондза. Звільнена 4 квітня 1951 р. Після 10 років праці на залізниці, пішла в монастир. Померла в 1995 р. Похоронена в Перемишлі.

51. Катерина Стасік-Юрас «Калина» із Заліської Волі Ярославського повіту. Зв'язкова УПА. Арештована 16 травня 1947 р. і ув'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Засуджена в Кракові 21 серпня 1947 р. на 12 літ тюрми. Після апеляції – признана невинною і звільнена.

52. Софія Вербова-Бречко з Корнів Томашівського повіту. Арештова в Корнях. Від 10 червня 1947 р. в'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Засуджена у Кракові 30 вересня 1947 р. на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова і Грудзьондза. Звільнена в грудні 1953 р.

53. Люба Вербова-Кобеляк з Корнів Томашівського повіту. Арештована у червні 1947 р., 13-річною дівчиною в'язнена у концентраційному таборі в Явожні. Звільнена у січні 1948 р.

54. Розалія Ходань-Осінська «Зоня» з Черця Ярославського повіту. Арештована 6 червня 1947 р. в Гродзіску. В'язень Явожна. Засуджена в Кракові 20 сепня 1947 р. на 15 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Грудзьондза та Іновроцлава. Звільнена 17 травня 1954 р.

55. Стефанія Боркова-Котевич із Селиськ Томашівського повіту. Вчителька. Арештована 18 червня 1947 р. В'язень Явожна до 26 вересня 1947 р. Засуджена в Кракові 22 листопада 1947 р. на 2 роки тюрми. Після повторного перегляду справи засуджена 6 лютого 1948 р. на 15 років тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова, Фордону, Грудзьондза, Гарнова, Іновроцлава. Звільнена 2 листопада 1954 р.

58. Марія Гриндьо-Фуга з Чашина Ліського повіту. Арештована 17 травня 1947 р. В'язень Явожна до 25 вересня 1947 р. Засуджена в Кракові 14 жовтня 1947 р. на 10 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова і Грудзьондза. Звільнена 1 квітня 1953 р.

57. Юлія Боднар-Копій з Загутиня на Сяніччині. Арештована в Мірославці на Щецінщині, 12 липня 1947 р. запроторена у концентраційний табір в Явожні. Засуджена в Кракові 19 серпня 1947 р. на 10 років тюрми. В'язнена в тюрмах Ряшева, Кракова і Фордону. Звільнена 1 квітня 1954 р.

58. Анна Гбур з Бортного на Лемківщині. Арештована в Осьвенцімі 28 червня 1947 р. і запроторена у концентраційний табір в Явожні. Звільнена 31 січня 1948 р.

59. Анастасія Бакаляр-Ногаль з Вільки Запалівської на Ярославщині. Арештована в Пшеворську 5 червня 1947 р. В'язень Явожна. 29 липня 1947 р. засуджена у Кракові на 10 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена 1 вересня 1953 р.

60. Анна Кузьма «Мирослава» з Мицова Грубешівського повіту. Зв'язкова УПА. Арештована за доносом «Юрченка» на Великдень 1945 р. Засуджена у Львові на 10 років каторжних таборів Радянського Союзу. Повернулася з Сибіру в 1955 р.

55

56

57

58

59

60

61. Теофіля Бзова-Федорів-Стахів «Марта», «Маруся», vel **Ірина Мороз** (дружина крайового провідника СБ «Дальнича»). Член ОУН-УПА, зв'язкова. Арештована 29 вересня 1947 р. в Єзьоранах на Ольштинщині. Засуджена у Варшаві на 10 літ тюрми. В'язнена у Фордоні. Звільнена 3 березня 1955 р.

62. Катерина Константинович-Маслей з Кобильниці Волоської Любачівського повіту. Арештована 17 травня 1947 р. у Великих Очах. В'язень концентраційного табору в Явожні. Звільнена 8 січня 1948 року. Вчителька, директор школи в Жабінці на Венгожівщині.

63. Марія Гук vel **Камінська «Галина»** з Новин Янівських на Ярославщині. Дружина провідника Мирослава Гука «Григора». Арештована 21 лютого 1952 р. і засуджена у Варшаві на 12 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Варшиви і Фордону.

64. Юлія Уляна Салюк-Фар'ян з Угнова Рава-Руського повіту, дворідна сестра Мирослава Онишкевича «Ореста», дружина Францішка Фар'яна «Орка». Арештована 13 березня 1948 р. і засуджена у Варшаві на 15 літ тюрми. В'язнена в тюрмах Варшави і Фордону. Звільнена 19 грудня 1953 р. Померла в США у 1971 р.

65. Ольга Наталя Ващишин-Пец з Корнів Томашівського повіту. Арештована в червні 1947 р. В'язень концентраційного табору в Явожні до 8 вересня 1947 р. Засуджена у Кракові на 15 літ тюрми. Звільнена у вересні 1953 р.

66. Домініка Кравчик-Петришин-Цесельська зі Львова. Арештована в червні 1947 р. В'язнена в концентраційному таборі в Явожні. Звільнена 6 січня 1948 р.

67. Анна (Нуся) Скірка «Дора» з Коровників Перемиського повіту. Машиністка і медсестра в Надрайоні ОУН «Баскид». Загинула 23 січня 1947 р. разом з пораненими в підпільній шпитальці УПА на горі Хрещатій.

69. Василина Шкільник-Саломон з Маковиська на Ярославщині. Арештована 19 червня 1950 р. в Рябому, повіт Устрики-Долішні. Слідство в Дрогобичі, Львові. Засуджена заочно в Москві на 10 років каторги у Сибірі. В'язнена в Інті (Комі АРСР). Звільнена в 1956 р. У 1957 р. приїхала в Польщу.

70. Христина Ващишин-Чорна з Вербиці Томашівського повіту. Арештована 25 червня 1947 р. В'язень Явожна. Засуджена в Кракові 22 жовтня 1947 року на 2,5 року тюрми. В'язнена в тюрмах Кракова і Фордону. Померла 26 вересня 1981 р.

71. Стефанія Несторак-Кульчицька з Мриглодів Томашівського повіту. Від 7 червня 1947 р. до 18 березня 1948 р. в'язнена в концтаборі в Явожні.

72. Любомира Марта Твердохліб-Богачевська-Блиźнюк з Олешич Любачівського повіту. Вчителька, кур'єр проводу ОУН. Арештована 15 вересня 1946 року, засуджена у Варшаві 23 червня 1947 р. на смертну кару, яку замінено на довічне ув'язнення. В'язнена в тюрмах Варшави, Фордону, Грудзьондза, Тарнова, Іновроцлава. Звільнена 21 червня 1956 р. Померла 18 травня 1998 р. в Перемишлі.

68. Ім'я, прізвище і псевдонім не відомі – не назвемо їхніх імен, бо відійшли у вічність безіменними. Не запалимо свічку на їх могилах, бо не знаємо де поховані. Але знаємо, що заплатили вони найвищу ціну за волю і незалежність, за Україну – віддали життя за Неї. Їм вічна наша пам'ять! Вічна слава!

67

68

69

70

71

72

Коли ми були молоді

За розповіддю Катерини Мазурок-Глух

Катерина Мазурок-Глух з сином. Фото з 1950 року.

Щораз частіше згадую минуле, повертаюся в рідний Переводів. Це невелике село на 190 номерів належало до свідомих сіл, і це завдяки о. Ріпецькому, вчителеві Іванові Тилецькому, Семенові Синюку та іншим. Була в нас читальня «Просвіти», семирічна школа, крамниця-кооператив, «Союз українок», молочарня, церква, каплиця і церковний хор, котрим диригував Олександр Шаварський.

Село жило своїм життям, дбаючи про свої звичаї, традиції. Але не завжди так було. Під час німецької окупації жилося нам нелегко. Німці стягали великі податки і забирали молодих людей на примусові роботи до Німеччини.

Ситуація змінюється ще на гірше у 1944 році, коли попадаємо під окупацію Польщі. Вже під кінець 1943 року життя наших людей ставало

нестерпним, а доля трагічною. Поляки почали палити українські села, мордувати наших людей, грабувати. Бути українцем – було надзвичай тяжко. Люди з Холмщини втікали у наші села. Тут в кожній хаті, у кожній родині вони знаходили притулок. Ми з жахом слухали розповіді про трагедії, які спіткали їхні села.

Невдовзі ця біда, як зараза, перекинулась і на нас. Коли поляки, розшалівшись у розправах з Холмщиною, пішли на нас, ми, щоб не дати вимордуватися, самотужки створили самооборону. Не передбачали, що настануть такі часи, гірші від татарських навал, про які знали тільки з книжок. Все треба було здобувати самим. Боронилися чим могли, а без справжньої зброї – це нелегка справа. Поза селом як удень, так і вночі стояла наша сторожа. Різня на Холмщині тривожила, аж поки не прийшли українські партизани з Волині.

Коли наблизився фронт і німці відступили, – «завітали» більшовики, і почалося. Військо Польське і НКВД організовували облави, почалися арешти. В першу чергу забирали тих, хто вступив у ряди самооборони, тих, які стали на захист своїх родин. Військові з Белза арештували нашого вчителя Івана Тилецького. Страшно над ним знущалися і, скатованого, вже конаючого, вивезли 3 кілометри за Белз і кинули при дорозі до рову. Один селянин з Ворохти, працюючи в той час у полі, бачив, як військові щось скинули. Пішов подивитися і знайшов помираючого вчителя, який ще встиг сказати, що він зі села Переходова. Відвіз той господар його до села і по трьох днях наш учитель помер.

Коли мені було 15

Мені ще не було 15 років, коли мене арештували. Тоді забрали ще 22 наших людей. Серед них було 7 дівчат: Параскевія Синиця, Марія і Павлина Гетьман, Катерина і Ксеня Витовчеві, і я – Катерина Мазурок, а сьомої вже не пам'ятаю. Всі вони тепер живуть в Україні. Ці арешти були проведені НКВД, і нас передали до Белза на УБ. Там часто по ночах забирали на допити і били.

Я була сиротою і жила у своєї тітки, котра мала двох синів в партизанах. Мене в основному били і випитували, щоб сказала, де вони, чи приходять додому. Били мене, звинувачуючи у співпраці з УПА. Били, але я ні до чого не признавалася. Тоді привели до мене наочного свідка. Ним був Іван Тарасюк з нашого села. Його прозивали Тротька, співпрацював з НКВД. Сказав, що я брала від нього коней і возила їсти партизанам до лісу (раз так і справді було). Питають, чи то правда, а я на те кажу, що возила, бо то він казав людям зносити до мене харчі, дав мені коней і наказав везти до лісу, а я боялася його і тому повезла. Зрадник заперечував, говорив, що я дурю, та військові повірили в те, що казала, мабуть, тому, що бачили перед собою ще дитину. Питали, чи багато було в лісі партизанів. Я, подумавши, відказала, що дуже багато, а про себе мовчки роздумувала: коли скажу, що багато, то не підуть на той ліс, бо їх, польського війська і советського НКВД, забагато в тім Белзі не було, а щоб організувати таку операцію на ліс, мусили б з Грубешева чи Любліна військо стягнути зо два дні. І ще міркувала, що коли наші довідаються про те, що мене і ще багатьох інших

людей зі села забрали на УБ, то напевно вийдуть з того лісу. Так я собі думала, і так сталося. А ще полякам я розповідала про те, що партизани мають багато зброї і радіостанцію, і про те, що бачила, як вони щось говорили до землі. На те капітан каже: «A to sukinsynu! Oni za granicę nadają. Widzicie, co się dzieje?!»

Випитували в мене також, чи носила я грипси і хто мені їх давав, і до кого носила. А я на те – що гуси пасла. Капітан примружився і до другого військового каже: «Ona nie rozumie o co ją pytam. Nie rozumie co to jest grypsy», і при цьому зложив папір у формі грипса та й каже так: «Takie coś posiadaś?». Відповідаю йому: «А на що мені таке г...». По такій відповіді мені вже дали спокій. Між собою говорили, що я ще дурне дитя.

Минуло три місяці слідства, і всіх нас випустили. Залишили тільки одного хлопця – Григорія Шелемса. Невдовзі він помер. За старанням матері його тіло привезли додому і похоронили в своєму селі Переводові.

Як ми опікувалися повстанцями

По тих арештуваннях наші партизани мусили відійти, побоюючись, щоб хто, бува, на слідстві не сказав забагато. Особливо боялися за мене, тому що я була наймолодшою. Коли мене випустили, то надвечір відразу прийшли хлопці, щоб в'яснити, як проходило слідство і що я там говорила. З цього часу почалася моя праця в УПА. Згадуючи все те, розумію, як багато щастя тоді я мала.

У 1946 році до нашого села Переводова з'їхалось багато польського війська, яке розмістилося в па-

лаці. Це створило дуже незручну ситуацію для наших повстанців. Вони не мали можливості на виконання жодної дії, не могли переховуватися в селі, тому зробили криївку в млині, неподалік палацу. Військо побудувало обсерваційну вежу, щоб мати кращий огляд терену і бачити, що робиться в селі.

Разом з Паранею Козак, санітаркою УПА, ми зобов'язалися, потихеньку, босоніж вивести повстанців у вечері до лісу, який називався Гори. Це був переводівський ліс. Потім там до них приєдналися ще й інші повстанці. Ми з Паранею щодня носили їм їсти. Це було дуже небезпечно, бо село обставлене вартою, скрізь крутилося повно військових.

Часом нас затримували, і коли питали де ми ходимо, то відповідали, що маємо роботу в полі і йдемо працювати, бо ми сироти і мусимо самі про себе дбати. Потім, коли скінчилися праці у полі, бо все вже було зібрано, ситуація змінилася, треба було їжу носити до лісу.

Одного разу, в неділю, ми сказали вартовому, що йдемо по лісові горіхи. Нас пустили. В лісі у наших хлопців-упівців ми затрималися ненадовго. Вони для нас назбирали горіхів, і ми поверталися додому. Я мала багато горіхів у кошику, і це викликало недовіру і здивування в поляків. Кажуть, що ми самі так багато нарвати не могли. Страх опанував нас. Не відразу знайшли на це відповідь. Але і тут нам пощастило – вони самі нам допомогли в цій ситуації, бо один з них, вказуючи на нас, говорить: «То parzeczzone kaprala i sierżanta».

Так минуло літо. Військові заходили до нас. Часом казали, що довго не будуть, бо, наприклад,

Які ж ми були тоді молоді... Зліва: дівчата з Лещкова та Гільча і хлопці з Переводова. Всередині: Параня Козак (тепер Войтович) – санітарка УЧХ і я (справа) – Катерина Мазурок (тепер Глух). Фото з 1948 року.

о 12-ій мають облаву (і тут казали, в якому селі). Ми відразу когось з хлопчиків відсилали в ліс, щоб попередити, остерегти наших.

Кінчалася осінь. Ставало все холодніше. Якось я отримала грипс, з якого довідалася, що мушу доставити повстанцям зброю, яку вони залишили у бункрі. А навколо військо. Радимось з Паранею, як це зробити. І придумали... Несемо зброю поза селом. Аж раптом, просто на нас ідуть два військових поляки, затримують і починають жартувати. У нас на плечах великі в'язки соломи і карабіни тяжкі, а тут ще й люфа злостиво вилізла з соломи. Параня це зауважила і штовхнула мене в ногу. Я відразу здогадалася і боком, боком відійшла, приховала люфу і почала ніби покрикувати на товаришку: «Йдемо, рандка на вечір, а вдень – робота!». Параня їм каже, що мусить уже йти, бо я нервуюся. І так ми курсували три рази. Аж сталася неприємність – за третім разом я згубила замок від

советського автомата, і аж увечері, при місяці, мусила шукати, бо один з повстанців не мав би з чим іти на Грубешів. І знайшла. Повстанці тоді багатьох у тім Грубешеві випустили на волю.

Під кінець жовтня було вже досить холодно. Хлопцям у лісі важко було без теплого одягу. Треба їх забирати з лісу додому, бо і нам було нелегко їм носити їжу. Пішли ми по них. Я йшла першою, Параня останньою, а хлопці посередині. Так один за одним ішли ми дуже тихо. Вже біля дому, коли раптом чуємо... в нас весело, повна хата поляків. Повернулися з облави, яку провели в одному селі, і до нас прийшли пити самогонку. Ми стояли за садом, там були скирти соломи. Кажу до товаришки: «Іди до хати, заклич дві дівчини і з ними голосно розмовляй, а я в той час буду по одному на гору, на стрих переводити наших бійців». В такий спосіб чотирнадцять упівців під носом у польських військових перейшли на горище. Тоді я пішла до умивальні, вмилась, перебралася і ввійшла до кімнату жартувати з поляками. Це була нелегка справа.

Роботи нам вистачало. І далі треба було варити та нагору подавати їжу. Там на горищі хлопці переховувалися ще місяць або й більше. Мали вони трохи сіна і дещо аби накритися.

Одного теплого дня я подала повстанцям їсти і вже сходила з драбини, забувши закрити двері, аж тут – два військових у сінях стоять і дивляться на мене, а я на них. Що далі? Але, на щастя, знайшлась у цій скрутній ситуації, почали розмовляти, жартувати. Один, жартуючи, помалу вилазить на драбину, шабель по шаблі. А той другий каже: «Ро со

tam włączysz?»). Перший йому відповідає: «Ja chcę zobaczyć jak tam jest». І так, розмовляючи, влазив щораз вище. І тільки ще один шабель і... він побачить, що там діється на стриху. Я ціла здерев'яніла. Думаю: «Це кінець. Зараз тебе зловлять за голову і...». Саме в той момент відкрилися двері і входить капрал. Шапку в руці тримає, весь мокрий і кричить: «A wy co tutaj robicie?! Po co przyszliście?! A ty, po co tam leziesz?!» Той: «Chcę zobaczyć, jak oni tu mają». Капрал далі покрикував, що хай це їх не обходить і щоб їх тут більше не бачив, а сам за драбину і виніс за хлів, бо я її завжди туди виносила, щоб у снігах не стояла і щоб хтось не виліз по ній. Я стояла як вкопана, мокра зі страху і сама собі не вірила, що і на цей раз обійшлося. Мати Божа послала того капрала. Це було справжнє чудо.

Той капрал любив говорити: «То moja parzeczona». Приходив до нас, розмовляв з тіткою. Ми йому давали їсти, частували. Походив він з Познання. Називався Влодко Красовський. Багато нам допоміг. Було гірше, коли військо вже збиралось відходити. Він не хотів від'їжджати з ними, хотів зі мною оженитися і залишитися в нас. Питався: «Kasiu, powiedz, gdzie wasi? Pójdę do nich, będę im pomocny...»

Одного разу хтось крикнув: «Облава!». А в нас, як звичайно, багато повстанців. Все діялось дуже швидко. Вже у сусідів поляки, і хлопцям нема куди втікати. Коло нас була стара дірява пивниця. Хлопці туди скрилися. Один з них, пам'ятаю, мав псевдонім «Володя». З ним був великий пес. До сховища його взяти не міг – це було неможливо. Закриваю вхід до сховища скринєю, а пес туди

рветься до свого господаря. І саме в цей момент входять військові. Почали сміятися, що я з псом так бавлюся. Я стала так, щоб собака скрині не відкопав, бо тоді б то було... побачили б, чому той пес так лапами гріб, що це зовсім не забава.

Подібних ситуацій було багато...

Трагедії Переходова

Облави, пожежі, нищення господарств, арештування, здавалося, ніколи не скінчаться. Під час однієї такої облави зігнали господарів до чиеїсь хати, наказавши наносити соломи. Тоді усіх їх закрили в цій хаті, облили бензином і підпалили. Згоріли живцем: Михайло Сахарчук, Максим Тарасюк з чотирнадцятилітнім сином Михайлом, Микита Гусак, Микола Залуський, Іван Синюк, Томко Мелих, п'ятнадцятирічний Василь Галант. Не пожаліли й трирічну дитину, яка вибігла на дорогу. Забили. Ця трагедія відбувалася 27 березня 1945 року. Але катам ніби здавалося, що ще замало горя, нещастя і біди завдали нам, бо ще і ще палили, мордували. Вісімнадцятирічного Івана Мазурака вбили без жодних вияснень. Хлопець не крився, думав, що військо його не чіпатиме, бо в нього мати полька.

Одного разу військо налетіло і вбивало всіх, хто тільки їм притрапився. Вбили дівчину Софію, яка гнала корову на пасовище. Забили ще Григорія і Василя Соколів та Івана Демчука.

Коли над'їжджало військо чи НКВД, люди ховалися де могли, робили собі криївки, думали, що якось урятуються. В Провідний понеділок, 13 травня 1946 року, до села наїхало багато польських

вожків. Почали обливати будинки бензином. Робили це з шаленим криком і сміхом, якби ошаліли. Тоді спалили багато господарств, церкву, каплицю і школу. Зі 190 номерів залишилось у селі тільки 13. Люди, що тоді втекли з села, – врятувалися, а ті, що поховались у криївках, – подушилися від диму. Їх було багато: Григорій Сорока, Стефан Яцейко, Іван Суниця, Григорій Романьо, Зеновій Шастало, Григорій Гетьман, Лесьо Базелевич, Михайло Мазурок, Софія Білоцеркович, Юрко, Михайло і Ярослав Косьцюречки. Тоді задушилося ще троє партизанів. Їх прізвищ і псевдонімів не знаю.

З нашого села багато хлопців пішли у партизанські відділи і багато з них загинуло: з відділу «Ема» – Андрій Хавець, Григорій Столярчик, Григорій Демчук, Василь Галант, Михайло Хрущак, Петро Калинівський, Клим Тарас, Теодор Скочиляс, Павло Синюк, Данило Сушик (впав у бою під Лісками Сокальського повіту), Василь Лукаш, Тарас Андрій і Григорій Іванойко (схоплені ВП і обидва засуджені на кару смерті, вирок виконано в Любліні), Степан Синиця (з відділу «Ягоди») і Теодор Коцовський. Павло Білоцеркович – за-

Хлопці з Переводова. Справа: Павло Шелемей (арештований разом зі мною. Нам було тоді по 16 літ. Живе у США). Середній – живе в Україні. Справа – мій стрісчний брат (сидів у Явожні, вже не живе). Фото з 1949 року.

мордований. Не відомо, за яких обставин загинув Семен Синюк.

Після нашого виселення на західні землі довідалась я, що в переводівському лісі поляки знайшли криївку і кинули туди гранату. Повитягували з криївки непритомних хлопців: Степана Бандуру «Малину» (походив зі села Ріплин Сокальського повіту), Степана Мороза «Зимного» (родом з села Василева Великого), Івана Штиколу «Аркуша» (уродженця села Ванів Сокальського повіту).

Другу криївку знайшли в лісоцькому лісі. Називали той лісок Задовга. Там загинули сотенний «Яр» (Василь Косьцюречко – родом зі села Переводова) та ще двоє партизанів, прізвища і псевдоніми мені невідомі. Майже всі хлопці загинули, в живих тільки один – мешкає в Перемишлі.

Як же багато лиха нам скоєно! А час тікає і нас забирає. Чи тільки заподіяна кривда зостане?

«Грізна»

За розповіддю Катерини Когут-Петриги-Лялюк «Наталки», «Грізної»

Народилася я в Радаві на Ярославщині. В рідному селі закінчила початкову школу. За німецької окупації виїхала до Ярослава і вчилася в дворічній школі, яка підготовляла виховательок дитячих садків. Мешкала в бурсі. Там познайомилася з багатьма цікавими дівчатами і хлопцями. Які це були чудові роки! Але безтурботне життя скоро минає. Я,

Катерина Когут-Петрига-Лялюк «Наталка», «Грізна».

мабуть, особливо подорослішала з того часу, коли одного разу товаришка з класу, Стефа Доскоч, забрала мене з собою. Це було під кінець січня, я зі Стефою вибралися на прогулянку за місто.

На місці виявилось, що нас є 9 осіб, а приїхали, щоб відсвяткувати в недалекому лісочку бій під Крутами. Це була особлива зустріч. Я була так захоплена всім тим, що там діялося, говорилося, самою атмосферою зустрічі, що відразу була готова вмирати за Україну, як ті, котрі там за неї віддали своє життя.

Мої пориви стримали, сказавши, що вмирати ще рано, що краще буде, коли житиму для України якнайдовше. Тоді, на цій зустрічі, всі ми перезнайомились. Між нами був один старший хлопець з Лазів Гриць Вергун. Невдовзі ми з ним знову зустрілися, він приїхав до нас. Багато велось розмов про ОУН і її діяльність. Я була дуже щаслива, що мені довіряють, що мене вибрали з-поміж інших до такої важливої і відповідальної справи. Він залишив мені літературу і наказував бути обережною, бо ворог не спить. В неділю приїхав Іван Доскоч «Зубатий». Тоді стався такий інцидент, котрий мене багато чого навчив на майбутнє і залишився в пам'яті на ціле життя. Я сиділа в садку і читала. Раптом зауважила, що якийсь чоловік іде в моєму напрямку. Швидким рухом все сховала під себе. Він це зауважив. Запитав, що я читаю. Відповіла, що газету. Попросив її, але я не хотіла дати. Він наполягав. Врешті вирішила, що немає сенсу перед ним критись, адже він і так знає. Тоді мені від нього дісталось, повчав: яка то буде з мене конспіраторка, коли ось так, в садочку собі почитую заборонену літературу. Після такої «сповіді» сказав, пощо приїхав сюди.

З того часу ми перебували в постійному контакті. Вергун і Доскоч часто мене відвідували, залишаючи для людей літературу, домовлялися у мене на зустріч з друзями. Ми часто виїжджали на зустріч в терен, на вишкіл, діставали різні завдання. Я ніколи від них не відмовлялася. Дуже імпонувало, що мені довіряють. Була горда, що належу до організації.

В 1944-45 роках я займалася захоронкою (працювала з дітьми) в Корениці на Ярославщині. Меш-

Закінчення навчального року. Школа вихователюк дитячих садочків в Ярославі, 1942 рік. Катерина Когут в середньому ряді шоста справа.

кала тоді у великому будинку, де містився цей цілорічний дитячий садочок. Тут була наша база, приїжджало багато хлопців з організації, навіть з України. Вергун «Тріска» зробив тут сховок для зброї. В печі для випікання хліба у попелі було замасковано пару крісів і пістоль. Так було аж до 1945 року, коли наблизився фронт, тоді хлопці забрали зброю, і яке щастя, бо перед самим фронтом я звідти втекла, а російське військо, коли прийшло, розбило двері і забрало все, що тільки потрапляло їм під руки, навіть мою перину.

Провідниця «Ірина»

Навесні 1944 року в Корениці я познайомилася зі своєю майбутньою провідницею «Іриною» – Марією Ровеньчук, по чоловікові Лабунька. Вона до нас прийшла зі Сходу для встановлення зв'язків. Зай-

мала пост надрайонового організаційного провідника.

Неподалік від Корениці було село Мякіш Старий. Там проходив військовий вишкіл, і ми з «Іриною» брали в ньому участь. Відтоді ми вже працювали разом. Я отримала завдання створювати по селах станиці, це значить, організувати жіночу сітку. Мандрували ми по Ярославщині і Любачівщині. Люди до нас ставилися дуже прихильно, а особливо, молоді дівчата. Вони з відданістю брались до праці, хоч «Ірина» відразу їм усвідомлювала про небезпеку, яка чекатиме на них скрізь. «Ірина» мала особливий дар слова, вміла переконати. Робота йшла, всі знали свої завдання, і так було аж до 1947 року, коли польський уряд розпочав виселення українців на так звані «ziemie odzyskane».

В 1948 році «Ірина» відійшла на Захід, до Німеччини, як і багато-багато інших. Вона завжди для мене була взірцем відваги, мужності, чесності, дисципліни і незламності духу – це дуже важливі риси в боротьбі. Хоч їй були притаманні й чутливість, сердечність та весела вдача. Я хотіла її у всьому наслідувати, що часом вдавалося. Хочу пригадати кілька епізодів з нашої співпраці.

В 1944 році, у травні або червні, ми мали організаційний вишкіл в селі Ляшки на Ярославщині. Нас було 27 дівчат різного віку з цілого району. Вишкіл проводила «Ірина». Тримала сувору дисципліну. Ми спали в стодолі на сіні, там теж відбувалися заняття. Дві сусідні господині постачали нам харчі. Під боком була станиця Української поліції. Заступник коменданта знав про вишкіл і в разі небезпеки повідомляв нас. Назовні, біля стодолі, в саду протягом усєї доби ми тримали стійку. Вно-

чі по дві, бо одна боялася. Очевидно, стояли на варті озброєні – з пістолем у руках. «Ірина» познайомила нас, як з пістолем треба поводитися. Вживати зброю могли тільки в разі справжньої небезпеки. Більшість з нас вперше тримала пістоль у руках. То ж не дивно, що спочатку у нас зуби стукотіли зі страху.

Тільки після закінчення курсу, який тривав три тижні, «Ірина» зрадила нам таємницю, що цей пістоль був без набоїв. «Ірина» зробила це спеціально, боячись, аби під впливом страху котрась з нас не вистрілила в ката, який ворухнеться в куцах, або в пташину. А скільки ми пережили страху, бо, як у нас казали: «пістоль раз на рік сам стріляє!»

Одного разу, коли ми йшли з «Іриною» на зв'язок до Радимна («Ірина» там мала зустрітися з кимось із проводу), по дорозі з нами порівнялась колона червоноармійців, яка йшла, як говорили, на Берлін. «Ірина» нав'язала розмову з першим в ряду вояком ось такими словами: «Куди ви йдете? За кого воюєте? А що то за армія, коли ви виглядаєте, як голодранці? Який у вас одяг та взуття, чи ви бачили колись таку армію?»

Та й справді, не один з них мав чоботи, зв'язані шнурками, щоб не розлетілись. Брудні, обдерті, неголені, аж жаль було дивитись на них. Потім ми з «Іриною» говорили між собою про те, скільки серед них могло бути українців. Я тільки збоку спостерігала за цією сценою і боялася, чи зараз не приступить до нас якийсь політрук і не забере нас із собою. Тому тихо до «Ірини» шепнула: «Ось дороги розходяться, відлучаймось скоріше від них, бо може бути запізно», – а вона мені на те: «Хтось їм мусить про це сказати».

На зв'язку

На початку березня 1947 року надрайоновий провідник «Корнійчук» вислав Богдана Петригу «Крука» (в той час ми вже були нареченими) на захід до Явора у Вроцлавське воєвідство, щоб там у брата, який повернувся з родиною з Німеччини, де був на примусових роботах, почекав на зв'язок. Брат, очевидно, ні про що не знав і не здогадувався.

Наприкінці березня мене вислали туди. Я поїхала до «Крука» в ролі нібито його нареченої для того, щоб познайомитися з родиною. Прибувши на місце, дізналася, що до цього часу ще ніхто не зголосився. Ми були цим стурбовані. Що робити далі? Вирішили, що я повертаюсь на Ярославщину. Провідника «Корнійчука» зустріла в селі Заліська Воля. Розповіла йому про все. То був час, коли велась підготовка до виселення на Захід (акція «Вісла»). «Корнійчук» мені радив шукати зв'язку і також вибиратись на Захід. У родини я не могла показуватися, щоб мене, бува, хто не зрадив, а, крім того, я мала фальшиві документи.

Ще навесні 1945 року від районного провідника «Жана» я отримала фальшивий «dowód osobisty» на прізвище Горбач Гелени (це було прізвище дівчини з Собятини, яку руські вивезли в 1940 році на Бессарабію) і користувалась ним аж до арештування мого чоловіка, до 1954 року. З цим документом пов'язана пригода, а саме, в 1946 році я мусила перейти міст на річці Шкло в Муніні, неподалік Ярослава. Цей міст день і ніч охороняло Військо Польське. На мості мене затримав військовий. Перевірив документи і відпустив. Я йшла до Собятини на зв'язок зі Славцею Кіндзерською. Там за-

ночувала. Ранком до кімнати, де я спала, увійшов той військовий, що перевіряв мої документи на мості. Вдав, що не впізнав. Я зробила те саме, але дуже налякалась. Куди я попала? При мені компрометуючі матеріали і ліки. Виходжу до кухні і запитую тихенько у Славці, хто це. Вона мене заспокоїла, сказала, що це її швагер-поляк, що він тут мешкає і що тут я безпечна, а також сказала, що він ще нікому не зашкодив, а навпаки – багатьом допоміг. Я про себе міркувала: він з того села, і добре знав, що та дівчина, на прізвище якої я мала вироблений свій фальшивий «dowód osobisty», тут не живе. Знав, але не зрадив мене.

В Сурохіві я знала одну дівчину, яка повернулася з Німеччини, де була на примусових роботах. Вона мені сказала, що вибирається на Захід. У неї в Валбжиху стрийко комуніст, репатріант з Франції. Він був у них у Сурохіві і запрошував її до себе. Вона мене запевняла, що якийсь час я зможу там затриматися. Вже на місці виявилось, що цей стрийко – запеклий комуніст, а упівців називав бандитами.

Довго тут не затримувалась, бо надійшла звістка від «Корнійчука», щоб затриматися в Єленій Горі. Виїжджаю туди і відразу берусь за пошук праці. Знайшла – в їдальні для військових інвалідів. Я знала, що тут повинен до мене хтось зголоситися. Так і сталось, невдовзі приїхала до мене Євгенія Скаб «Феська». Розповіла про те, що діється на Ярославщині, кого арештували, і що я далі маю тут чекати на контакти. Незабаром приїхала «Ірина» і «Оксана» (Марія Бондаренко-Ріпецька). Затрималися в мене тільки на чотири дні. Контакти їм не вдавалося встановити, люди були недовірливі,

Травень 1948 року у Вроцлаві. До мене приїхала Соня Ольга «Зонька» (зліва) зі своїм нареченим Миколою Тарабаном «Тучею» (посередині). Я – справа.

раті. Намовляла поїхати з нею, що там запишемось до гімназії і що її сестра нам допоможе. Я дуже зраділа такій перспективі, розуміючи, що у великому місті легше загубитись. Всюди розповідала про те, що я кругла сирота, повернулася з Сибіру, де повмирали мої батьки. Мала на це посвідку. Про свою сирітську долю розповіла в дирекції школи, і мене прийняли. Була щаслива, що так легко вдалося і тим разом полагодити справи, але і тут довго місця не загірла.

У травні чи на початку червня, вже добре не пригадую, 1948 року приїхав до мене сотенний Микола Тарабан «Туча» зі своєю нареченою Сонею Ольгою (тепер Тарабан) пс. «Зонька». Ми ночували на

перелякані, багатьох під час виселення арештовували, відправляли в концентраційний табір у Явожні, в тюрми. Поляки скрізь слідкували за нашими людьми. Мої подруги трошки тут відпочили, підживились і відїхали. То було навесні 1948 року. Коли «Ірина» з «Оксаною» відїхали, я знову шукала нове місце праці. Зі мною в їдальні працювала молода полька Ванда. Вона до мене дуже добре ставилася. Якось сказала, що їде до Вроцлава і що її сестра там працює в інспекто-

б'єрезі ріки Одри, тому що в мене у бурсі, де я мешкала, було небезпечно. Вони затрималися лише на один день, бо йшли на Захід і вивчали терен для переходу, шукали зв'язку. А мені знову треба було міняти місце. Порадили їхати до Льондка-Здрою – це неподалік чеського кордону. Там я знайшла працю в санаторії, в якому перед тим працювала Ірина Борівець «Рента». Вона теж вибиралася в рейд. І невдовзі пішли «Оксана», «Рента» і Юстина, яка теж хотіла дістатися до Німеччини до свого брата-упівця. Їм трьом – відважним дівчатам – вдалося перейти кордон.

Якось невдовзі приїхала до мене «Ірина». Була дуже бідненька: мізерна, виголодніла, бліденька, без грошей. Я в той час теж не дуже багато могла їй допомогти. Дала на дорогу свої мешти і теплий светр. Вкрала у кухні трохи харчів (з цього гріха потім висповідалася) і все це занесла «Ірині» в ліс. В мене вона не могла затриматися – це було небезпечно, міг хтось побачити і донести. Вона так швидко і жадібно їла, що аж по якомусь часі, коли заспокоїла перший голод, сказала: «„Грізна“, мені соромно, що я так захланно при тобі їм, але знаю з досвіду, бо так вже бувало, що, не скінчивши їсти, не раз мусила все залишати. Тож не дивуйся». Я все добре розуміла, бо теж бувала голодною.

Неподалік Льондка-Здрою, в селі Стуйкув, жив упівець з Молодича Губач «Жук». Він приїхав сюди до брата, котрий повернувся з Сибіру разом з молодшою сестрою і братом. Батьки в Сибіру повмирали. А вони думали – терен трохи віддалений від людського ока, і він може бодай якийсь час тут перебути. З «Жуком» тоді зустрілась випадково. Він мені сказав, що теж шукає дорогу на Захід.

Ходив поблизу кордону, ніби за грибами, і придивлявся до того, що там діється, коли прикордонники ходять, коли в них міняється зміна. Ми з «Іриною» пішли до нього. Вони знали ще з Ярославщини. «Жук» нам розповів про свої плани, навіть хотів, щоб «Ірина» до нього приєдналася. А «Ірина» тимчасом отримала звістку від «Тучі» про те, що вони вже відходять на Захід. Вона відразу відійшла на домовлене місце і мала велике щастя, бо «Жука» через кілька днів арештували. Він нікого не зрадив, але на допити взяли з хати всіх. А наймолодший брат Стефцьо, він мав тоді 16-17 літ, сказав усе, що знав, хоч знав небагато, але їм і того вистачило. Може, не у все повірили, бо він був недорозвинений, і вони це використали. Сказав, що приходила гарна чорна паненка з Геленком (моє фальшиве ім'я), а та Ірина мала такі гарні чорні коси, та такі гарні, що аж по всій голові, і мусив то намалювати. Про це я довідалась випадково, йдучи в неділю до костела (церкви, очевидно, там не було). Коли я вийшла з костела, за мною вийшла Стефця, сестра «Жука» і шепнула на вухо: «Йди, не затримуйся і не оглядайся, бо за нами можуть стежити». Так ми йшли на певній відстані одна від одної, і Стефця мені розказувала про все, що в них сталося. Я зрозуміла, що мушу негайно міняти місце проживання, але також мусила ще дочекатися вістки від «Ірини».

Недовго довелось чекати. Від «Ірини» надійшов зашифрований лист, у якому сповіщалося, де і коли ми маємо зустрітися на залізничній стації, неподалік чеського кордону в Щепановіцах. Наступного дня я туди приїхала, і мене зустріла «Соня». Завела до лісу, де вони квартирували. Тут вже на

Марійка Ровенчук-Лабунька «Ірина». Поруч сидить Софія Ольга-Тарабан «Зонька». Фото зроблене в 1948 році у лікарні в Регенсбругу (Німеччина).

мене чекала «Ірина», був також санітар «Мак» і молоденький Ромко Мац, який теж з ними вибирався. Він був наймолодшим «райдовцем». Ми з «Сонею» придбали на дорогу дещо з харчів, переказали одна одній, що треба, і стали прощатися, бо час поганяв.

Прощання

Мій Боже, що ж то було за прощання! Пообіймались, розцілувались, поплакали, побажали щасливої долі. Адже тоді ніхто з нас не знав, чи ще колись зустрінемося. Скільки це життя, хоч таке коротке, ще таїло для нас несподіванок! На щастя, погода була дуже гарна, але дорога до вимріяної волі ще дуже-дуже далека і небезпечна.

До Льондка я вертала поїздом. Усю дорогу плакала і молилась, щоб добрий Бог допоміг їм

Німеччина, весна 1948 року. Сидять зліва: Марія Бондаренко «Оксана», Модест Ріпецький, Марія Ровенчук «Ірина». Стоять: Чарський «Беркут», Роман Мац. Ім'я і прізвище хлопця, що стоїть справа, мені невідоме.

щасливо пройти той тяжкий, ще незнаний тернистий шлях.

Довго, дуже довго довелось мені чекати на звістку від них. Весь час думала про моїх друзів, чи перейшли щасливо, чи живі, чи здорові? Аж нарешті, по трьох місяцях, я отримала довгожданого листа. Він був надісланий на домовлену адресу і зашифрований, з маленькими знімками «Ірини» і «Соні», надісланий з лікарні з Регензбургу, з Німеччини. Писали: «Ми всі живі, хоч дуже ослаблені довгою і тяжкою подорожжю, а також пережиттями. „Ірина” змушена була лягти в лікарню, щоб підлікуватися», – як вона казала: «сходила ноги!»

Це була величезна радість, але нею навіть поділитися не було з ким, бо тут, де я жила, нікого з наших людей не було. З того часу багато змінилося і,

хоч ми рідко мали контакти, але різними доступними нам дорогами давали про себе знати. Я знала, що «Ірина» й інші друзі виїхали до Америки, Англії, Канади, Австралії.

Через життя разом

В Льондку-Здрою я була ще до червня 1949 року, потім ми з моїм нареченим вирішили йти через життя разом. Ми замешкали окремо від родини в селі Томкова біля Свідниці. Мій чоловік, Богдан Петрига, працював кравцем, мав багато роботи, я йому допомагала. В березні 1950 року народився наш перший син Мирослав. Після повернення з лікарні ми мусили міняти місце проживання, бо від нас забажали додаткових документів, а ми їх не могли дістати. Перенеслись до Зембовіц, поблизу Явора – це вже був квітень 1952 року. Треба було поміняти мій тимчасовий «dowód osobisty» на постійний, але для цього була необхідна метрика, якої я не мала.

Тоді, коли був у нас Камінський «Дон» (про що згадуватиму далі), я йому про це розповіла. Він заспокоїв і запевнив, що метрику отримаю, тільки потрібна метрика з тої місцевості, яка служитиме за взірець для виконання нової. В Собятині я знала одну старшу жінку. Поїхала до неї позичити на тиждень метрику. Вона знала, хто я, бо її син теж був в УПА. Завезла метрику до Валбжиха і залишила у Лінкевича. До нього мав зголоситися по неї «Дон». За тиждень поїхала за метрикою, але виявилось, що той, хто мав її виконати, лежить у лікарні на операції. Я дуже зажурилась, адже обіцяла віддати цей документ. Що робити?! Телефону не

було. Вирішила знову їхати і, на щастя, метрика вже була готова, та ще й на додаток отримала кілька чистих бланків, на випадок, коли б хтось потребував. З тою метрикою я зголосилася до Явора в міліцію, бо там видавали документи. В міліції мене прийняли дуже чемно, ні про що не розпитували, лише сказали за тиждень знову зголоситися. Так і сталося. За тиждень я отримала «dowód osobisty». Від щастя не чула ніг під собою, хоча йшла зо три кілометри. Тоді з чоловіком ми ще ні про що не здогадувались, а вони, як потім виявилось, весь час за нами слідували. Десь за пару тижнів приїхала до нас міліція, а точніше, до господині, в якій ми мешкали на квартирі. Претекстом для їхнього приїзду була нібито сварка господині з сусідкою. Тоді приїхало двоє – що виробляли мені «dowód osobisty». Спершу закликали мого чоловіка, переглянули його документи, а потім мої також перевірили. Розпитували чи я чула цю сварку сусідок і відїхали.

Наступного дня від сусідів ми довідались, що ні в кого, крім нас, документів не перевіряли. Мій чоловік відразу сказав, що йому тут щось не подобається. Я на те заспокоювала, що нічого підозрілого не бачу, і що коли б вони щось знали, то відразу б нас арештували. Говорила так, бо ще не знала, що за нами вже тоді слідували. Ще й до сьогодні не знаю, з якого часу і хто зрадив.

Арешт

Аж за два роки, це було в квітні 1954 р., приїхали арештувати чоловіка. То було УБ з Тшебніці. Тоді ми мешкали в Осолі. Їх приїхало четверо, двоє

з них – ті самі, що в 1952 році перевіряли наші документи. Один з них сказав: «*My się przecież skądś znamy*». Ми їх також впізнали.

Тепер, з відстані часу, бачу, які ми були наївні, міняючи місце проживання, як тільки зауважували (на нашу думку) якусь небезпеку. Ми 13 разів переселялися, не здогадуючись, що вони і так мають нас увесь час «на оці».

Цього разу, приїхавши, вони зупинились за два будинки від нашого. Залишили там авто і бігом на подвір'я, по сходах догори. Відчинили двері до кухні, пістоль у руках, з криком: «*Ręce do góry*». Обшукали кожного з нас. Тоді у нас був кузен мого чоловіка з Ельблонга Терebeneць. Його також обшукали. Запитали, хто він і відколи тут перебуває. Зробили обшук, але дуже побіжний. Я знаю, який обшук вони вміли зробити. Сказали: «*Pan jest aresztowany! Niech się pan sierpio ubierze*». Тоді було досить холодно. На ці слова до кімнати якраз увійшла чоловікова племінниця з Лігниць, молода дівчина. Вони і її хотіли обшукати, але вона почала кричати і не дозволила до себе торкатися. Сказали їй пару нечемних слів і залишили в спокої. То було 24 квітня 1954 року. До мене промовили: «*A pani ze względu na małe dziecko tymczasowo zostanie, pani „Groźna”*». *Już teraz pani nie jest groźna*». Я кажу, що такої не знаю.

«А Когут пані зна?» – запитав і далі продовжував, питаючи, з яких документів користала до 1945 року.

Тоді я зорієнтувалася, що вони, як не все, то багато чого про нас знають. І знову думка: хто нас зрадив? Ще наказали не робити паніки, а господарям сказати, що чоловік захворів на серце і оце

приїхали колеги і забрали його до лікарні. Кайданів не закладали, тільки взяли поміж себе і так його вивели. Ми з чоловіком попрощалися без слів. Я як скам'яніла, навіть не заплакала. Тільки подумала: «Мій Боже, може бачимося востаннє?» А мені сказали, що зі мною ще зустрінуться, в чому я не сумнівалася.

Кузен відразу виїхав, і я мала нагоду переказати своїй родині про те, що у нас сталося. А тій молодій кузинці (вона мешкала з мамою) сказала, що коли мене арештують, аби забрала сина. Синові тоді було вже чотири рочки.

Я була в чорному розпачі, між ворожими людьми, з малою дитиною, і нікого з рідних. Я ні на хвилинку не сумнівалася, що за мною прийдуть, арештують, а сина заберуть до якогось сиротинця, і виховують його чужі люди, і я його може вже ніколи не знайду. А мій чоловік, як усе буде добре, то, в найкращому випадку, побачить свого сина за 10-15 років, а, може, й за 20, і, може, син не захоче признатися до батька «бандита», коли його так виховують чужі. Мене постійно переслідували страшні думки. Що робити? Навколо всі чужі, ні від кого поради. З родиною ми не підтримували зв'язків, щоб у разі нашого арешту вони не потерпіли.

По двох днях я виїхала до Вроцлава. Розпитувала за адвокатськими конторами, і з-поміж усіх прізвищ адвокатів вибрала одне, котре мені сподобалося – Панас. Пізніше я довідалася, що він українець і родом з Великих Очей, що на Ярославщині. У Вроцлаві мешкали люди з того села і знали його родину. Розказала йому, що і як, очевидно, тільки те, що вважала за потрібне, хоч він мені пригаду-

вав, щоб говорила правду і тільки правду про все. Раджусь з ним, що маю зробити з дитиною. Сказав мені приїхати за два тижні, може, до того часу йому вдасться щось в'яснити. Запитав, чи в цій справі є ще хтось арештований. Тоді я ще не знала, що того самого дня було арештовано понад 40 осіб майже по всій Польщі. І ще каже: «Коли арештована одна особа, то справа виграна, а коли дві – то програна». А мені радить сидіти в хаті: бо так чи так – вони тебе знайдуть, а дитину віддай комусь під опіку.

Повернувшись додому, сказала своїй господині, що коли б зі мною щось сталося, якби я захворіла чи щось інше, – то кого має повідомити і кому віддати дитину. Більше я їй нічого не могла сказати, бо вона абсолютно ні про що не знала.

Минуло кілька днів. Приїхав мій брат Андрій з Пасленка, куди були вивезені під час акції «Вісла» мої батьки. Коли дізналися, що мого чоловіка арештували, відправили до мене брата. Для мене це була велика несподіванка, адже я переказувала, щоб у мене ніхто не появлявся. Наказала братові йти до ближнього ліска. Зібрала дитину і пішла на зустріч з ним. Ми поговорили, але дитину наразі вирішила не віддавати. Брат дав мені трохи грошей, а що буде далі – час покаже. Через два тижні я знов поїхала до адвоката. Він був досить здивований, коли мене побачив. Може, думав, що я вже повинна була бути арештована, а тут... Сказав мені, що нічого не довідався, тому що коли справа знаходиться в слідстві, то він нічого в цей час не може зробити. Такий закон. Сказав лише, що мого чоловіка тримають в УБ на вул. Сондовій у Вроцлаві.

Обіцянки дотримали

Ті, що обіцяли зі мною ще зустрітися, обіцянки дотримали. Приїхали і наказали віддати їм чисті бланки метрики, вказавши точно на місце, де вони заховані, що мене вразило і здивувало. А були вони зашиті в подушці з ватоліною. Тоді я подумала, що вони зробили з моїм чоловіком, коли він їм признався про ту схованку. Самі вийшли до спіжарні і витягнули звідти подушки. Лише після виходу чоловіка з тюрми я довідалася, що вони про метрики знали. А де сховані, чоловік сказав, тому що боявся за мене. Він знав, що я не захочу їм сказати, і мене будуть катувати.

Минув ще місяць, і я знову на вулиці Сондовій, і знов нічогісінського не довідалася. Навіть не знаю, чи мій чоловік ще живий.

Під кінець червня 1954 року приїхав до мене після звільнення з в'язниці в Равічі наш знайомий Микола Смук «Камінь». Він займав посаду районного організаційного провідника в чоловічій сітці. Був арештований у березні 1945 року на присілку Вільхова, неподалік Маковиська, що на Ярославщині. Його, пораненого у голову і ногу, зловили і завезли до Ярослава в лікарню. Там зробили операцію. В гарячці порозривав шви, все дуже погано позросталося. Він на цю тему жартував, що на голові шрам, як «канал Ламанш». З ногою теж було кепсько, почалася гангрена і довелось її ампутувати аж по коліно. Те, що йому довелось пережити, то тільки чудом можна пояснити, що вижив. На допитах били і копали по цій раненій, гнійній нозі.

Він родом з Мостиськ. Нікого з родини тут не мав. З в'язниці писав до мене листи і я йому від-

повідала ніби як наречена, хоч була вже заміжня. Зробила це для того, щоб не викликати підозри до листування. Час від часу висилала посилку з харчами. Після арешту мого чоловіка листування припинила. Микола був засуджений на смертну кару, яку після амністії замінили на 15 літ тюрми, з яких відсидів 9 років. Після звільнення з в'язниці не мав куди податись, та ще й на милицях (кулях) без ноги. Тоді йому пригадали: «До тебе пише якась дівчина, чому до неї не їдеш?» Він відказав, що не має адреси, бо дівчина перестала до нього писати, може, вже вийшла заміж і змінила адресу. Ми дійсно мешкали вже деінде, бо котрийсь раз з черги переїхали на інше місце. Вони йому віднайшли мою адресу, купили квиток до Осолі. Тоді він ще не знав, що мій чоловік у тюрмі. Замість тішитися, що по 9 роках зустріла товариша, що він на волі – я зажурилася. Що сказати сусідам, хто він і чому до нас приїхав? Стільки клопотів: я без праці, дитина мала, чоловік у в'язниці, а він без ноги. Що робити? Відразу, наступного дня Микола зголосився в міліцію. Запитав у них, де йому шукати працю, бо мусить з чогось жити. Сказали, щоб їхав до Тшебніци до якоїсь фабрики. Так і зробив. Там йому обіцяли працю сторожа, але коли показав посвідку про звільнення, на якій було зазначено, за якою статтею ККВП був суджений – то відразу виявилось, що праці вже нема. Така історія повторювалася в кількох місцях. Тоді пішов знову в міліцію і сказав їм, що мусить зробити який злочин, щоб його знову арештували, бо не має де, ані за що жити. Врешті порадили йому виїхати до Вроцлава до інтернату інвалідів. Поїхав. Там записався на курс палітурників. Ми теж мусили перебратися до Вроц-

лава, бо і йому було краще, і мені на руку, а на селі праці не знайду, та найважливіше, що буду ближче до чоловіка. Мешкання, яке ми знайшли, було без вікон, без дверей і без печі на третьому поверсі. Миколі на милицях нелегко було вибиратись нагору. Коли він почав працювати, дістав протез, я теж знайшла працю і нам стало трохи легше жити.

Перша вістка

Аж у грудні, перед латинськими Різдвяними святами я одержала від чоловіка першу вістку, що живий, здоровий. Питав, що у нас. Писав: «Старайся про побачення зі мною».

Поїхала до прокуратури, стала в черзі до віконця. Коли дійшла моя черга, кажу, в якій справі, що хочу побачитися з прокурором (бо тільки він давав дозвіл), при цьому плачу і не можу стриматись, а офіцер по другому боці віконця каже: «Czego płaczesz ty k... Jakby nie był winny, to by tutaj nie był». Картку до прокурора дав, бо мусив.

Прокурор прийняв мене в тому ж дусі. Вислухавши, сказав, що не можу побачитися з чоловіком, бо слідство ще не закінчене. Від квітня до грудня! Тут знову на допомогу мені прийшов чистий випадок. Я всюди за собою мусила брати сина, бо не мала з ким його залишити, та й мені здавалося, що так безпечніше. Коли я стояла в черзі до віконця, він відійшов від мене, чого я не зауважила. Підійшов до дверей-маятників (йому це сподобалося). Якраз хтось увійшов, попхав двері, і вони дитину вдарили в ніс. Потекла кров, закривавилося личко, а також плащик, рученята, бо він плакав. Я не мала ані де, ані чим його

вмити, і так ми увійшли до прокурора. І знову я плачу, не можу вгамуватися, кажу, що дуже прошу про побачення з чоловіком, що маю хвору дитину, що знову дістав якоїсь кровотечі. Прошу і пояснюю, що хочу з ним поговорити, порадитися про те, що мені робити з дитиною, до якого лікаря податися.

Не знаю, що тут допомогло: чи зм'якло його прокурорське серце, може він теж був батьком, чи, може, те, що мав таке саме прізвище, як я дівоче – Когут. Лише через кілька років ми довідалися, що він українець, його також арештували у Вроцлаві в 1964 році і засудили на 13 років ув'язнення, ніби був замішаний у гендель валютою – про це ми самі читали в польській пресі.

Побачення

Пішли ми на побачення з батьком і чоловіком. Його привели просто з тюремної камери. Виглядав дуже погано: блідий, зарослий, худий. Ми сиділи навпроти один одного і не мали про що говорити. Який розпач! Час втікає, а ми мовчимо! Поруч з нами сидів слідчий і ніби читав газету, але коли син дістав з кишені цукерку, яку приніс для тата (зняв з ялинки), то слідчий відразу zareагував і наказав папірець від цукерки йому віддати. Взяв і сховав до шухляди, мабуть, побоювався, щоб якоїсь записки там не було. 15 хвилин швидко промайнули. Син ще встиг сказати татові, що в нас є вуйко Смуk, хоч я цієї теми уникала. Син допитувався в тата, чому він не йде з нами. Я пробувала синові пояснити, що тато хворий і мусить ще лікуватися в санаторії.

Богдан Петрига «Крук». Фото з в'язниці, 1954 рік.

З тією вигадкою про санаторій теж не дуже вдало вийшло. Але що ж, малій дитині всього не поясниш. Своім сусідам я сказала, що мій чоловік лікується на серце в санаторії. Коли ми повернулися, сусідка запитала, як себе почуває мій чоловік, і тут мене син випередив, сказавши їй, що поліцай говорив, що тато скоро вийде. Вона, очевидно, більше ні про що вже не питала.

Під кінець квітня 1955 року, після закінчення слідства, чоловіка перевели у в'язницю, що містилася на вул. Кленчовській. Я ще про це не знала. Довідалась лише тоді, коли приїхала на вул. Сондову, а мені кажуть, що чоловіка тут нема, що його перевели в іншу тюрму і що на днях має вийти на волю. Щоправда, я особливо не тішилась цій новині, бо не дуже вірила в почуте, а також ще не знала про амністію.

Знов разом

7 травня я знову пішла до в'язниці. Звертаюсь до чергового, а він мені у відповідь, що чоловік півгодини тому вийшов на волю і пішов додому. Тоді я вже мешкала у Вроцлаві і то зовсім недалеко від тюрми. Швиденько з сином повертаємось додому, а мій чоловік стоїть перед будинком і заглядає, як

туди можна увійти. Будинок бомбою був так пошкоджений від вулиці, що всі шибки повилітали, і вікна зяяли сліпими очодолами. Деякі були позабивані дошками, і лише друга його половина, від подвір'я, була замешкана. Чоловік, як потім казав, був переляканий побаченим, може, більше, ніж тюрмою. Я йому ніколи не писала, як ми мешкаємо, не хотіла журити. Ми разом увійшли до хати, котра всередині не була така страшна, як назовні. І тільки тоді повірила, що ми знову разом, що це правда.

9 травня в Польщі святкували закінчення війни, і до мене приїхав брат Андрій. Для нього дуже великою несподіванкою була зустріч з моїм чоловіком. Цього він ніяк не сподівався. І так ми вдруге віднова почали наше щасливе життя, хоч таке убоге. Але як коротко воно тривало! Під кінець травня, а, може, червня приїхало до нас з Варшави двоє в цивільному одязі. Це було ранком, ми ще спали. Показали нам легітимацію. Сказали, що хочуть зі мною розмовляти. Мене огорнув панічний страх. Ми одягнулися, я приготувала сніданок. Вони витягнули свої канапки. Запропонувала їм чай або каву. Подякували. Я сказала, що отрути в хаті не маю, але вони на це нічого не відказали.

Поснідавши, один з них узяв сина на руки, посадив на коліно і почав з ним таку розмову. Запитав, чи ходить у садочок. Син відказав, що ні. Чи знає якісь вірші. Так. А чи може якийсь розказати. Син став струнко на крісло і почав голосно декламувати:

Я маленький хлопчик,
П'ятий рочок маю,
Але про Тараса
Я багато знаю.

Похвалили дитину, тільки я не знаю, чи вони щось з того зрозуміли, бо нічого не питали. Я розчервонілась від хвилювання і страху. Він знає стільки віршиків, а вибрав саме цей. Аж потім я додумалась, чому. Коли до нас приходили знайомі, він часто для них декламував саме цей вірш, і всі його завжди хвалили, тому й для них вибрав саме його. А тому, що ми мали лише одну кімнату, то вони наказали чоловікові взяти дитину і піти прогулятись, бо вони тільки зі мною хочуть розмовляти. Чоловік з дитиною вийшов, а мої добродії давай мене намовляти до співпраці. І сказали: «Соś za соś». Ми тебе не арештовували, бо не хотіли розлучати з дитиною і ти повинна нам за це бути вдячною і зробити щось для нас.

– А саме, що? – питаю.

– Встановити знову контакти зі своїми друзями з організації.

Я їм на це відказую, що всі контакти зірвала, а адреси понищила. І це була правда, бо після арештування чоловіка я дала знати, щоб до мене ніхто не писав.

– Ми тобі адреси дамо і скажемо, що маєш написати до своєї товаришки «Оксани» – Марії Бондаренко-Ріпецької. – Вона вже тоді з чоловіком мешкала в Чикаго, де живуть і донині. – І до інших мусиш написати.

Я категорично відмовилася, сказала: «Ні! Я з тим скінчила, і жодною силою мене не намовите і не змусите». Страхали мене арештуванням. Казали потім, щоб ще тільки одного листа написати. Але я стояла на своєму: «Ні!» Я вже не боялася так, як колись, і була трохи зорієнтована, що коли мене до цього часу не арештували, то вже не арештують,

а також знали про дві амністії, котрі торкалися і УПА. Чоловіка натомість звинувачували у новій справі «Wywiad». Сказали, що для нього був приготований новий фальшивий документ у скритці в лісі під Плоцьком коло Вроцлава. Скільки в тому всьому було правди, ми так ніколи й не довідалися, а чоловікові з організації ніхто про це не говорив. Може, «Зенон» про це знав?

Після цієї невдалої спроби мене віддали під опіку вроцлавського UB. Невдовзі знову прийшов убек і показав мені легітимацію. Я прочитала: Ярослав Бжескі. Тоді я була сама в хаті. І знову та сама розмова про співпрацю. Приходив ще 9 або й 10 разів, і завжди тоді, коли чоловік був у праці. Одного разу застав у нас Камінського – «Дона». Ми обоє сиділи в кухні. Убека я впровадила до їдальні, а «Донові» лише устами дала знати, що це убек. Він сказав мені йти до нього. Увійшовши в кімнату, сказала, що маю гостя. Не питав, хто, тільки відразу пішов. Одного разу, не пригадую, котрого з черги, я йому сказала, що маю клопіт з чоловіком, бо він мене підозрює, що маю когось (коханця), котрий мене часто відвідує, коли чоловіка немає в хаті, що так йому потай доносять сусіди. Вислухав і поцікавився лише, котрі з сусідів. Я сказала, що не знаю. Тоді запропонував зустрічі у каф'ярні. Я категорично відмовилась.

Врешті усі наші знайомі і діти дзвонили в особливий (домовлений) спосіб, бо в іншому випадку я не відчиняла дверей. Через вікно я ще пару разів бачила, як убек відходив, аж нарешті дав мені спокій.

Мій чоловік почав працювати у військовому ательє кравцем, я – в кооперативі (spółdzielni) інвалідів в архіві.

Ми з Богданом щасливі – збагатіли ще на одного сина Ярослава (його тримає на колінах син Мирослав). 1956 рік.

До Вроцлава після звільнення з в'язниць повернулось кілька наших знайомих: Іван Новосад, його сестра Леся П'єх, Ірина Тимочко-Камінська, Мирослав Камінський, Меланія Вітяк-Поліщук, Анна Карванська, Марія Гамеля-Теребенець – дружина сотенного «Бриля». Ми всі сходились, і в 1956 році створили вроцлавське УСКТ.

В 1956 році народився у нас другий син Ярослав. Ми з чоловіком працювали, діти ходили до школи. Старший син ходив до світлиці на українські танці.

Так ми жили до 1971 року. І навіть ще тоді прийшов убек до чоловіка до праці і питав чому він не признався і не подав в анкеті, що я маю сестру

у Франції. Моя сестра виїхала ще в 1935 році. Чоловік сказав: «То не моя сестра, а лише сестра моєї жінки». Потім той убек ще сказав, що ми ще зустрінемося на нейтральному ґрунті, а чоловік йому на те, що якраз виїжджає у відпустку. То був вересень. Директор чоловікові порадив, щоб він нічого тому не говорив, бо від таких людей треба триматися здалека. Видно, він не був втаємничений.

1 жовтня 1971 року мене спіткало велике горе – помер чоловік. Убек, виявляється, про це не знав, бо ще приїхав до хати і хотів з чоловіком поговорити. Не знаю, про що і навіщо! Сказала йому, що запізнився, бо чоловіка вже нема. Відразу ж відійшов.

На цьому закінчується етап нашої особистої історії і починається другий. В 1978 році я виїхала до Нью-Йорку.

Чимало минуло років, коли я знову зустрілась зі своїми подругами, тільки тепер уже в Америці. Першими були Ірина Мац-Білевич, Анна Карванська-Байляк, Ірина Костів (вже не живе). Особливою була зустріч з Іриною Білевич. Ми поїхали до Філадельфії до «Ірини» – Марії Ровеньчук-Лабуньки, моєї колишньої провідниці. Мій Боже, скільки то було радості! Питанням і розмовам не було кінця. Відтоді ми листувались, вели часті телефонні розмови, зустрічалися на з'їздах УПА і українських фестивалях. Аж нараз, як грім з ясного неба, «Ірина» пише мені: «Катрусю, мені ампутували грудь». І це страшне слово-вирок: «рак!». Чи можна в такій ситуації знайти відповідні слова, сказати щось на по-

Світовий з'їзд УПА в Нью-Йорку, 1987 рік.

Упівці з Рочестеру на святкуванні 40-ліття Української Повстанської Армії. Зліва: Володимир Гулькевич «Рубач», Іван Лико «Скала», Іван Петрик «Грізний», Іван Лялюк «Камінний», Катерина Лялюк «Грізна», Теодор Бабюк «Свист», Оля Червінська «Калина», Петро Потічний «Воробчик», Осип Назаренко «Назар», Степан Адамчук «Семко», «Рись» (з Сиракуз).

На з'їзді Об'єднання колишніх вояків Української Повстанської Армії Сполучених Штатів Америки і Канади. Торонто, 3 жовтня 1997 року.

З'їзд УПА на «Верховині», 1987 рік. В першому ряді зліва: Анна Мартинюк «Ганя», Марія Бондаренко-Ріпецька «Оксана», Ірина Мац-Білевич «Леся», Марія Ровенчук-Лабунька «Ірина», Оля Коштовська-Червінська «Калина», Леся Новосад-П'єх «Чорна», Катерина Когут-Петрига-Лялюк «Грізна».

На з'їзді УПА в Торонто, 3 жовтня 1997 року. Зліва: Софія Тарабан «Зонька» (Тексас), Зеня Максйчук «Стефа» (Торонто), Анна Мартинюк «Ганя» (Варшава), Катруся Лялюк «Грізна» (Рочестер), Оля Червінська «Калина» (Рочестер).

тіху? Тоді я не знала таких слів, усе, що приходило на думку, здавалось, було не відповідне до ситуації.

Потім щосуботи я дзвонила до «Ірини», і за кожним разом тремтіла зі страху, який голос сьогодні почую. Останній раз, коли я задзвонила, почула голос професора Лабуньки, її чоловіка. Він сказав мені: «Марійка вмирає в лікарні». А я весь час вірила, що і тим разом «Ірина» своїм міцним, незламним характером та сильною волею до життя поборе хворобу, не піддасться. Одначе, тим разом не вдалося, боротьба закінчена!

Великий жаль огортає душу, коли думаю, що так багато тих, хто боровся, страждав по в'язницях і концентраційних таборах за Україну, а серед них і мій чоловік, не діждали найщасливішої миті, коли Україна стала вільною. Вічна їм пам'ять! А нам, котрі дожили цього великого часу – легше буде вмирати зі свідомістю, що наша боротьба і наші жертви були не даремними.

Літа молодії

За розповіддю Теклі Ярмоли-Влашинович

Згадуючи наймолодші роки, повертаюся в родинний дім. Разом з братами і сестрами допомагали батькам у господарстві, вчилися. За німців я закінчила Торгівельну школу в Раві-Руській, а в 1945 році вчилася в Угнові. Мешкала разом з товаришкою Христиною Ващишин. То була дуже розумна і гарна дівчина. З нею ходили до школи пішки по 6 кілометрів. Але це тривало недовго. В тій школі ми вчилися тільки 6 місяців. Я важко захворіла, і Христина кинула навчання. Самій тоді було небезпечно ходити, а доїжджати не було чим.

Кулька

З моєю хворобою було так. Зовсім випадково я була важко поранена. Куля пройшла біля самого серця і там залишилась. Возили мене до Угнова до лікаря, він скерував у лікарню в Томашів. Я дуже не хотіла їхати, щоб ніхто не знав про цей випадок, бо треба було б про все розповісти: хто і що, чим і за чим... То був тривожний час. Всюди роз'їжджали військові, перевіряли кожен фіру, і важко було проїхати непоміченим. Тоді вночі повезли мене у Мриглоди до лікаря. Якось доїхали, той лікар оглянув мене і сказав, що куля вийшла. Говорю йому, що виразно чую, як вона в мені обертається.

Подруги-однокласниці. Перша зліва – Текля Ярмола (тепер Влашинович).

Тоді він радить залишитися на тиждень на обстеження. Я відмовилася. Мене знову повезли додому. Перед хатою, на вулиці, поставили табличку, що тут є хворий на тиф. Ми мешкали недалеко солтиса, де завжди крутилося повно військових: і польських, і російських. Вони переважно бували п'яні і не звертали уваги на табличку, входили до дому в пошуках горілки, все перевертали. Мені ставало щораз гірше, велика гарячка, вже не могла ходити. А тут така ситуація, що треба йти з дому, щоб не накликати біди на родину. Приїхала тітка і возом забрала мене до себе. Минуло ще кілька тижнів, весь час висока температура, я маячила, нічого не пам'ятала. Тоді мене повезли додому, бо вже цілий бік посинів. Весь час приходила санітарка УПА і робила перев'язки, а вже далі – ніщо не допомагало. Була необхідна операція. Я на все погоджувалася. Покликали санітарку і двох свідків. Моя родина вийшла, залишилися зі мною тільки Софія Притула, Марія Гіль і санітарка «Оля»

Учениці шостого, сьомого і восьмого класів з Вербиці. Фото з 1942 року.

(її прізвища не знаю). Вийняла кульку, бо була маленька, але поіржавіла. Операція вдалася. Всі дуже зраділи. Санітарка «Оля» ще який час мною опікувалася. Коли я «прийшла до себе», не могла зрозуміти, що біля мене роблять товаришки Софія і Марія. Ту кульку я поклала в коробку як пам'ятку і сховала під бляхою на даху, але коли нас з родиною вивозили з рідного села, то все, разом з тим і моя пам'ятка, там залишилися.

Нас вивозять...

Це почалось влітку 1947 року, точніше, 10 червня, до села увійшло польське військо. Того дня забрали мого батька, а наступного наказали всім виходити з будинків на вулицю. Потім усіх повели до млина. Мужчин забрали і автами кудись повезли, ніхто не знав, куди. В млині тримали і молодих, і старих. По трьох чи чотирьох днях нас випустили, наказавши за дві години спакуватися. Ми не мали

З цими хлопцями ходила до школи. Зліва – Ярослав Тимочко, справа – Іван Кіт, посередині – я.

чого пакувати, бо нам все понищили, хліб і борошно забрали, батька теж. До нашого будинку підїхала одна фірманка. Діти і мама посідали, взяли корову і з тим вирушили... На станції було тривожно і шумно, метушилось багато людей. Нас завантажили у вагони і повезли до Орнети. Там отримали приділ на замешкання на господарстві в Пьотровці. Ми з сестрою йшли за возом, на якому сиділа мама з дітьми.

Назустріч нам вийшов «панок». Спитав моє прізвище. Сказала. Запропонував іти за ним, бо він ще раз мусить перевірити мої дані в своїх записах. Сестра пішла далі за возом, а мене той панок повів до великого будинку. Увійшли, там нікого не було. Він відчинив двері до пивниці, впустив мене і зачинив їх за мною. Тут я побачила ще двох дівчат: Христину Вацшин і Софію Притулу. Втрійку просиділи цілу ніч. На другий день до нас приєдналися в подібний спосіб ще Марія Гіль і Параскевія Притула. Три доби протримали в тій пивниці. Не давали ні їсти, ні пити.

На третій день, підвечір, а було це 14 червня 1947 року, повезли нас до Бранева, де тримали три дні і три ночі без їжі і води, ні про що не питаючи, а потім повезли до Томашова, де знову на нас

чекала пивниця. Час від часу нас заводили у досить велике приміщення, в якому лежало багато хворих і поранених мужчин, питаючи, чи ми когось тут не впізнаємо, або вони нас. Ніхто нікого не знав і не впізнавав, тому нас повезли далі, до Ольштина. В пивниці протримали майже тиждень. Спали ми на дошках без жодних підстилок чи коців. Холодом тягнуло від цементної долівки, ще й було заборонено сідати. Давали нам тільки гірку чорну каву. Сюди привезли ще двох дівчат: Анну Назар і Стефанію Каламай. Трохи нас порозпитували і повезли в супроводі чотирьох військових охоронців до Любліна. З нами теж везли одного хлопця, з яким ми розсталися в Любліні, бо на нього чекав допит, а нас, семеро дівчат, тут тримали недовго. Нас чекало Явожно...

В Явожні

Везли поїздом у супроводі війська. Як довго їхали – вже не пригадую. Потім казали висісти, і близько чотирьох кілометрів вели нас колоною, оточеною з обох боків озброєними військовими, щоб хтось, бува, не втік. Йшли ми голодні, втомлені, сумні, а люди кричали за нами, обзивали і кидали в нас камінням. Врешті дійшли до табору. Все було яскраво освітлене, висока огорожа з колючого дроту, і всюди цвіли квіти. Дуже гарно це виглядало. Ми входили в якийсь дивний, як із сонного марева, світ. Впустили за браму, завели до лазні. Ми помились, переодягнулися, і нас повели в барак. Це було величезне приміщення. Ліжка в три поверхи і на них тонесенькі сіннички, коци. Тут помістили майже 150 жінок.

1 липня 1947 року. Першу ніч якось переночували, а вранці з казанками по каву. І ми побачили, що наші батьки і всі чоловіки з Вербиці тут. Ми знову всі разом, тільки тепер – за колючим дротом. Ще не знали як себе поводити в цьому таборі, не знали, що нам можна, а чого ні. Хотілось поговорити, але тут увійшла старша наглядачка і відразу зауважила, що між собою розмовляють Марія Гіль та Іван Левко (вони обое з Вербиці). Забрала їх до бараку, туди викликала наглядача над чоловіками. Побили їх грубими гумовими палицями так, що плечі були посічені. Кожний дістав по 25 ударів. З того часу ніхто ні з ким вже не починав розмов, тільки обмінювалися поглядами.

Минув тиждень, і нас почали забирати до праці. Переважно це було шиття на машині, оброблювання петель у сорочках і пришивання гудзиків. Тим, що працювали, давали трохи більше хліба. В таборі всі були дуже голодні. Нас годували зіпсутими сухарями, гіркою кавою і дуже рідкою зупою.

Одного разу привезли брукву і зсипали неподалік бараків. Ніхто цього добра не охороняв. За кілька хвилин від неї і сліду не залишилося, в'язні все розібрали вмить і поховали в сінниках. Я теж так поступила. Коли охоронці зауважили зникнення брукви, організували в бараках обшуки. Так що дуже швидко бруква повернулася на місце, а нас покарали – змусили кілька годин скакати «жабкою» навколо бараку. Цю кару досить часто, за найменшу провину, та й без провини, застосовували щодо нас. Усе наше існування в цьому таборі було організоване так, щоб страх і кара супроводжували в'язня весь час і всюди. Могли раптом вночі почати перевіряти чистоту наших ніг і завжди

при цьому знаходили, кого покарати. Тоді всіх виганяли з бараку і серед ночі веліли скакати жабкою. Щодня, в будь-яку погоду, виганяли нас на кількагодинну гімнастику.

Так минуло кілька тижнів. Почали нас брати на допити. Першого разу мене покликав поручник. Називався він Ян Валящик. В основному питав, чи я була санітаркою в УПА. Я відповідала, що ні. Порадив, щоб добре подумала і на другий раз відповіла. По кількох днях мене знову викликали. Допитував у присутності свідка, якого я не знала. Тоді пан поручник кілька разів вдарив з розмаху мене в лице, після чого відвів далеко від бараків до пивниці, що знаходилася під кухнею, де варили їжу для в'язнів. Наказав скинути одяг і залишити в коридорі. Закрив мене на ключ у маленькому пивничному приміщенні, де нічого не було, дозволялося тільки стояти. Простояла я там три дні в темряві і холоді, і тільки чула, як десь наді мною розмовляли по-німецьки: добрий день або добраніч і лише стільки могла з тих розмов зрозуміти і здогадатися, що вже день чи ніч. В обід стукали котлами. Ні їсти, ні пити мені не давали. Здавалось, що про мене всі забули.

Сумні думки докучали, аж раптом – рух біля дверей, то прийшов поручник і знову забрав мене на допит. Привів до бараку, і ті самі питання, на які відповідаю так само. Почав мене бити і копати де попало. Потім відпустив. Ледве дійшла до того льоху, де закрив мене на ключ. Тоді не вірилося, що ще доживу до наступного переслуховування. В темній сирій пивниці, гола, холод і біль побитого тіла страшно дошкуляли. Весь час молилась і... дочекалася. Відчинилися двері. Той самий поручник

кинув мені мої лашки, я одягнулася, і повели на допит. Від холоду вся почорніла. Він це бачив, тому сказав, що тепер я заговорю і у всьому признаюся. Посадив у крісло і знову питав, бив, бив... і копав. Мабуть, з десятків разів я разом з кріслом падала. Відчуття болю притуплювалося. Потім відпустив до бараку. Трохи дав мені спокою і якийсь час не викликав, дав змогу відпочити і надуматися. Але тривало це недовго. Мене знов викликали, допитували і відправляли до цього льоху. Так тривало понад тиждень. Одного разу я зауважила в коридорі чоловіка. Поручник закликав нас обох і спитав чи, я його знаю. Відповіла – ні. І це була правда. Я була здивована, коли той чоловік сказав, що мене добре знає. Написав на мене донесення, мене теж посадили писати. Прочитала підпис – це був Гембаровські Владислав, а я не хотіла підписатися, то покликали до нас інших свідків, і серед них був чоловік, що говорив по-російськи.

По тюрмах

Минуло три місяці, і 10 вересня 1947 року мене з моїми товаришками та ще кількох мужчин повезли автомобілем з Явожна до Кракова у в'язницю на Монтелюпіх. Там завели нас у зал. Приходили вартові, розпитували, за що ми сидимо. Котру собі вибрали, виводили в коридор і били. Тоді дуже побили Анастасію Пахолок (з «Корнівського» транспорту) та інших. Так було тільки на початку, пізніше ставало трохи легше.

Мене і товаришок з мого села помістили в одну камеру. Було нас там 32 особи. При собі не дозволялось мати жодних гострих предметів. Але в'язні

умудрялися все тихцем робити. З відірваних від простирадла шматок шили для себе найнеобхідніше, бо кожна по тих переслуховуваннях мала на собі все подерте, знищине, саме лахміття, не було навіть сорочки цілої. Я в думках не раз дякувала товаришці Марії Галай за сорочку і за хліб, які подарувала мені у Кракові. Минуло небагато часу, як хтось доніс, що в'язні шиють і ма-

Анастасія Пахолук з Корнів. В'язень Явожна. 29 вересня 1947 року у Кракові засуджена на 10 літ тюрми.

ють голки й нитки. Зробили обшук. Моє простирадло було надірване, і за це покарали мене на сім днів голодом і твердим ліжком у льосі. Коли відсиділа своє, прийшов до мене начальник. Я була дуже виснажена, не могла навіть ні говорити, ні йти за ним. Якось завів мене до своєї кімнати і питає, чи я відрізала шматок від простирадла. Сказала, що ні, бо я останнім транспортом приїхала. Домався сказати, хто міг те зробити. Довелося взяти вину на себе.

До оголошення вироків ми ходили в своєму одязі. Після винесення присуду нам видали в'язничний одяг.

Мене судили 2 жовтня 1947 року. На розправу прийшов і мій свідок. На суді теж свідчив проти мене. Але з огляду на мій молодий вік – засудили мене лише на 3 роки тюрми. В той час і мої товаришки-односельчанки були вже по вирокках.

Zarząd Gminny Ugnów
 stwierdza tożsamość niżej wymienionej osoby

Nazwisko NAZAR
 i mezaltek panieńskie X
 imię Anna
 Data urodzenia 28. V. 1929z.
 Miejsce urodzenia Hienbrica
Gmina Ugnów
 Zawód rolnicza
 Zameldowany/jąs data od urodzenia
 w Hienbricy
 Urodzony domu 194.
 Data wystawienia świadectwa 7.7.1946.

(Official stamp: Gmina Ugnów, Urząd Gminny, Ugnów, Powiat Łódzki)

№ 1479/46

Anna Nazar
 własnoręczny podpis

RYSOPIS

Wzrost średni
 Oczy nie
 Włosy czarne
 Znak szczególne X

(Official stamp: Gmina Ugnów, Powiat Łódzki)

Фотокопія свідоцтва totoжності Анни Назар з Річиці, виданого у 1946 році Гмінним управлінням в Угнові. Анна Назар – в'язень Явожна, а потім, 22 вересня 1947 року у Кракові засуджена на 10 літ тюрми.

Не пригадую, скільки я відсиділа в тій тюрмі. Потім перевезли нас до в'язниці в Іновроцлаві. Поселили в камері біля дижурки, в якій приймали хворих. Тяжко хворих давали в нашу камеру. Ми мусили їм робити масажі і доглядати. Потім вже писали додому, і дехто з нас отримував посилки. Мішки, в які вони були обшиті, ми ховали під сінник, не знали, що цього не можна роботи. Прийшов контроль, знайшли мішки і знову мене покарали.

Покарання переслідували мене. Сіла на ліжко – і знов кара, бо не можна сидати. Тим «не можна» не було кінця. Минуло вже кілька днів. Мене повели у склад, одягнули в чоловічий робочий одяг. Вартовий впустив мене у камеру, а сам через візир підглядавав, що я роблю. А я взяла товаришку за руку і кажу: «Масте вже хлопця, можемо танцювати».

А він відчинив двері і каже, що нам тут щось завесело – і знов, мене карають на три дні, поміщають в порожню камеру і морять голодом. Пізніше і моїх товаришок так одягнули – і до роботи. Ми весь час були під наглядом. Цілими днями пиляли і рубали дрова, потім складали їх. Часом ходили до міста з візком по хліб, і охоронці з нами. В такі дні час минав швидко. Коли мої товаришки, відсидівши рік, виходили на волю, мене огортав сум, бо ми були з одного села. Мене перевели до іншої камери, в якій сиділи в'язні з більшими вироками. Вони працювали на місці.

Хвороба

Ще кілька разів мене брали на різні роботи, але потім я почала хворіти. Звернулася до лікаря. Виписав мені рецепт, який я вислала додому і в такий спосіб отримала ліки. Але вони мені не допомагали, незважаючи на те, що минуло кілька місяців лікування. До роботи вже не брали, бо я нездужала навіть ходити.

Одного разу, коли всі спали і панувала нічна тиша, вартовий відчинив двері і каже: «Ярмола Текля, забирати коц, миску і в'язничний одяг з коридору» (все на ніч виставлялося в коридор). Я все забрала і пробувала йти за ним, але не давала собі ради, тоді він забрав мої речі, і я помаленьку, ледве встигаючи, пішла за ним у склад, здала всі свої речі. І тут я була дуже здивована: мені видають мій власний одяг і кажуть одягатися. Одягнулася, а в думках відразу стільки питань: «Куди? Що далі? А може, вже додому? Куди мене забирають?..». Випровадили на подвір'я, там стояла швидка допомога

і біля неї двоє вартових. Посадили в цю машину мене і ще трьох жінок та й повезли до Грудзьондза. Їхали майже цілий день. Вже на місці вийшли медсестри з ношами і забрали нас у зал, де ми перебували до ранку. Потім прийшов лікар і спитав, чи я погоджуюсь на операцію, і показав, де маю підписатися. Погодилася, все підписала, а на третій день взяли мене в операційну. Операція вдалася, і через місяць я вже написала до родичів листа, що лежу в лікарні. Батьки відразу до мене приїхали. Я була ще дуже квола, лежала в маленькій кімнатці. Медсестра допомогла мені зійти вниз, де мало відбувся побачення. Ще не знала, куди йду, але коли побачила ґрати і за ними родину, а поруч себе вартового – лише тут зрозуміла, що знаходжуся у в'язничній лікарні. З родичами не наговорилося, бо на побачення дали тільки десять хвилин, і той час пролетів як одна мить.

Я ще довго лікувалася, а коли видужала, по кількох місяцях відвезли мене до Фордону. Там зустріла багатьох товаришок з Явожна. Всі працювали, і я теж. Спочатку вчилася прясти вовну з ангори, потім в'язали з неї светри. Працювали в три зміни. За роботою час минав швидко. І так місяць за місяцем, аж до звільнення – 14 червня 1950 року.

Літа минають...

Відходять назавжди мої товаришки, а я на пенсії, хворію, лікуюсь і чекаю завтра.

У ніч Святого Миколая

За розповіддю Параскевії Ротко-Грицай «Пчїлки», «Парані»

В селі Пантна Горлицького повіту в червні 1925 року в родині Афтана і Антоніни Ротко прийшла на світ дитина, і назвали її Параскевія. Радість дитячих років була перервана, коли дівчинка мала лише 9 років – помер батько. Мати у великій розпачі, адже на її плечі впав увесь тягар життя: семеро дітей (найстаршому 14 літ, а наймолодшому тільки 2 рочки) і 77-літня бабуня.

Від наймолодших літ нам довелося тяжко працювати, а було на чому, бо мали аж 25 моргів землі. Життя виставило нас на великі випробовування.

Під час німецької окупації студенти з нашого села (Теодор Баюс – закінчив гімназію, Мілько Цьок і Василь Гривна – студенти теології та інші) відновили нашу Ук-

Параскевія Ротко-Грицай «Пчїлка», «Параня».

раїнську школу і почали навчати рідної мови. До того часу в школі вчили тільки польською мовою. Ці студенти з ентузіазмом взялися до праці, організували також курс німецької мови. Наша молодь

Хор з Гладишова (Горличчина) під час однієї з імпрез на горі Магурі Маластівській (початок 40-х років). Диригентом хору був Присляк з Бірки. Справа від нього: Анна Ковальчик – зв'язкова і станична з Гладишова.

Курс вихователек дитячих садків у Маластові (1944 рік). Марія Шкирпан «Соня» стоїть в середньому ряді друга справа (тільки голова видніс). В першому ряді третя зліва стоїть Параскевія Ротко «Пчілка», поруч вчитель історії, керівницка курсу Анна Шваківна, вчитель (прізвища не пригадую), вчителька дитячих забав і танців. На землі сидять: Стефанія Цпін, Анна Тарабай, Гбур. В першому ряді справа друга стоїть Марія Галушак. На курсі були дівчата з Крамної, Смереківця, Чертіжного, Лося, Пантної, Маластова, Мацини, Дошниці та Свіржови.

Пантна, правдоподібно 1945 рік. Зліва: Дмитро Тиханич «Вуйко» з дружиною Параскою з дому Ротко та сестрою Антоніною, поруч котрої – Петро Слота, її чоловік.

була охоча до науки і користала з цього до того часу, поки німці не заборонили. Між курсантами був мій брат і нас, дві сестри.

В 1943-1944 роках в Маластові відкрили господарську школу, і я пішла туди вчитися. Одночасно навчалась на курсі для виховательок дитячих садочків, який успішно закінчила в 1943 році і працювала помічницею в садочку Марії Цьок у Свіржові, а вже в 1944 році самостійно працювала у Ріпках.

Весною 1945 року я розпочала підпільну працю у зв'язковому пункті в рідному селі. Отримала псевдонім «Пчілка», але він довго не втримався, може не пасував, а може тому, що всі віддавна називали мене «Паранею». У підпіллі я виконувала функцію зв'язкової в районі, утримуючи контакт зі «Смирним» і «Соколом», із сотнею командира «Бродича». Це тривало аж до 27 серпня 1947 року – дня відходу сотні і цивільної сітки в американську

Тут не всі члени родини Маслеїв, виселеної під час акції «Вісла» з Полян, що біля Криниці на Лемківщині. Сидять батьки Сидонія і Олександр, а біля них діти: Ольга (зліва), Марія (справа). У верхньому ряді – Теодозія (зліва), Омелян (справа). Посередині – Розалія, арештована у вересні 1947-го, всю зиму катована під час допитів, випущена у вересні 1948-го зі знищеним на все життя здоров'ям. Фото з липня 1947 року, зроблене у Сквезині (Зеленогірщина).

зону. В наказі нічого не було сказано про діяльність жінок, тому нас вирішено залишити. Більшість із нас виїхали на понімецькі землі, куди були виселені під час акції «Вісла» наші найближчі, розшукувати своїх рідних. Районова санітарка Марія Цьок «Мирослава» віднайшла свою тітку коло Зеленої Гори. Там теж відшукала своїх рідних Марія Шкирпан «Соня», а я своїх – у Кожухові. Тут мене 17 грудня 1947 року арештували, завели на УБ. У залі, куди мене привели, було кільканадцять убеків. Почалися допити. Котрийсь запитав, як називаюся, прізвище.

– Чому питаєте? – відказую. – Панове знають, як називаюся.

Мій охоронець накинувся на мене, наказавши відповідати чемно на всі питання. Обмінюючись кількома словами між собою, один з моїх «опікунів» у цивільному, високий, плечистий, з пістолетом у руках повів мене на залізничну станцію. Двоє поручників в уніформах приєдналися до нас. Всі сіли у вагон. Поїзд рушив, вистукуючи мені тризовні ритми. Куди? Що мене чекає? В'язниця... Вдаю, що сплю. А все моє єство насторожене, слух витончений, стараюся вловити кожне слово моїх «опікунів». Зрозуміла, що вони працівники горлицького УБ: слідчий офіцер, сам – власною персоною керівник і ключник. Під час подорожі довідуюся, хто мене зрадив. Біля півночі висідаємо в Ілогові і там переночували в УБ. Рано поїхали по Стефанію Цпін. Стою біля вікна, де є листок паперу і олівець. Обережно написала, хто я та куди нас забирають. Звідтам поїхали просто до Горлиць. Коли висіли з поїзду, була темна ніч з 18-го на 19-те грудня – ніч, коли Святий Миколай розносить подарунки. Мене посадили в четвірку, а Стефанію, мені здається, в одиночку. В моїй келії не було вікна, лише залізна віконниця, тому так безбожно пронизував усе тіло холод. Стою, розглядаюся. Цементована долівка та облуплені цегляні стіни. Під вікном дерев'яна прича. Біля дверей, в куті, малий залізний п'єц. Сіла на причі. Хтось відкрив у дверях «візитерку», підглядає. Потім дивиться у інший бік. Чую тихий та виразний голос.

– Та? – хтось питає.

– Та! – чути відповідь. Голос ніби знайомий. Думаю, що, можливо, є тут хтось, хто мене знає.

Не сплю. Приготована на кожну несподіванку долі. Пробую в думках скласти собі «байку», якою, можливо, доведеться послужитися. А зрештою, хай заб'ють, не така вже велика втрата, таке мізерне життя. За цими думками надійшов ранок 19 грудня. Наш великий празник Святого Миколая.

Ключник відчинив двері і наказав вийти та піти до ґрати, де передав мене другому, котрий з черги провів мене нагору до кімнати, в якій чекало п'ятеро. Оглядають мене. Один каже: «Jakby to dziecko siedziało tutaj pod bramą, czy zaczepiłbyś ją?» – «Oczywiście, że nie».

Третій оглядає мене з усіх боків.

– Ale ona wygląda na jedenaście albo szesnaście lat.

В кінці розпочали допити. Хочуть якнайшвидше про все довідатись. Розповідаю свою «байку», але невдалу. Зрозуміло, її відкинули, не повірили. Хочуть розв'язати мого язика биттям. Та я перестала говорити, затялася. Дивуються, що биття робить мене більш завзятою. Дивлюсь їм просто в очі і мовчу. Б'ють з перервами і знову допитують, на що відповідаю мовчанкою. Поставили мене на ноги і пробують переконати, що коли їм усе розповім, то піду на волю, що вони мені в цьому допоможуть. Мовчу та стараюся запам'ятати кожне сказане ними слово. Котрийсь з них витягнув руку і вдарив мене поза вухо. Я захиталася, втратила рівновагу, але встигла вхопитися за край стола і не впала. Зате кров бризнула на підлогу. «Co robisz? Zabijesz to gówno. Jeszcze my się nic nie dowiedzieli». Якась хвилина спокою, поки кров зупиналась. Я обтерлася і дивлюся їм просто в очі.

– Popatrz, dziecko, a jakie zacięte! My znajdziemy na niego lekarstwo, – відповів другий. – Kazik,

przynieś aparat z prądem, zaraz będzie śpiewać jak kanarek.

Трохи спокою, поки пішов, приніс та підготував його. В тому часі інші мені приговорювали, як то я буду співати. Дивлюсь на них і думаю: «Як у Бога вірю, то видержу, видержу, видержу... і не позволю, щоб хто-небудь наді мною сміявся». І далі повторюю: «...видержу, видержу...».

Роззули. Дроти прив'язали до великих пальців і примовлюють: «Zaraz będzie śpiewać». Вже крутять корбу апарату. Все чую, все розумію. Йде струм знизу моїм тілом, та в колінах немов міцний бар'єр і далі його не пускає. Притискаю ноги до підлоги і вперто повторюю: «...видержу, видержу...» – та дивлюся на них.

– Napraw aparat. Widzisz, że nie działa!

Хвилина перерви. Направляють апарат. Потім знову один з них крутить корбу апарату. Тепер чую струм слабший. Та я далі повторюю: «...видержу...». Вони дуже незадоволені, чому не реагую на струм. Чому він не діє на мене?

– Kazik, co z tobą? Nie umiesz naprawić aparatu?

Знову направляють. Радяться, що зробити, щоб апарат запрацював. Включають. Тепер струм зовсім слабкий. Знов направляють. Врешті струму зовсім не відчуваю. Прозвучав наказ: «Sprawdź aparat!». Відв'язують мені дроти від пальців, і той, що дав наказ, бере за кінці дротів обома руками. А той другий, що біля апарату, закрутив корбою. Раптом той, що тримав дроти, несподівано з розмахом відкинув проводи з криком: «Dobra! Do cholery jasnej, ja nawet prąd nie bierze!». Знову прив'язали мені дроти та пробували на всі способи, та не посміялися наді мною.

В той день напевно був зі мною Святий Миколай Чудотворець. Його подарунок був неоціненний – допоміг мені все це перейти як у чарівній казці.

День догоряв. Мене відвели в келію. По сходах зійшла сама, тільки мала дивне відчуття: ноги ступали по сходах, але задня частина тіла, мовби відставала і йшла далеко-далеко за мною. Було вже по вечері. Я не спала. Думала, як далі поступати. Дечого наслухалась тут, почувала, що в нашому терені багатьох «всипано». Знаю, що мій донощик встиг сказати, що я була зв'язковою, та він зі мною не ходив. Смерті не боюся, до неї вже давно готова. Так роздумуючи, пригадала наших яничарів, які вистежували нас і доносили нашим ворогам, чекаючи на нашу загибель. Десь у глибині моєї душі відізвалося: «Маю жити! І на зло всім донощикам вернути на волю і то здоровою». Почала обдумувати, як себе боронити та в якій спосіб обминути всі важливі пункти, щоб нікого не видати. Дещо про мене вони вже знають. Тішила думка і в той момент була щаслива, що була розсудливою і про те, що робила, де ходила, ні з ким не ділилася. Це була моя особиста справа і моя тайна. Склала коротке зізнання та вирішила, що поза ці границі не вийду. Вирішила також бути чемною, вдавати дурненьку, недорозвинуту. І завдяки Всевишньому, що вислухав мою просьбу і допоміг пройти цю мою дорогу життя чесно і вірно, – сьогодні не соромлюся себе.

Дуже не любила, коли забирали мене на допити вночі з першого сну. Тоді мене починало морозити і теліпало так, що зуб на зуб не попадав, а їх не раз чекало кільканадцять і кожний щось питає.

Та помимо всього мозок працював, я завжди була притомна, та якась вища сила вела і підказувала, що треба казати, щоб не рушити ниточки зі шпульки. Вертаючи до келії, клалася спати. Гаряче молилась до Бога про допомогу і опіку. І відчувала її на кожному кроці. За що Всевишньому сердечно дякую.

По трьох місяцях закінчилося слідство в Горлицях. У березні 1948 року нас шістьох (з нашого терену) відвезли до Ряшева, де в червні відбулась судова розправа. Наш військовий оборонець чесно виконав свій обов'язок. Півгодини чекали на оголошення вироку. В цьому чеканні кожний з нас замкнувся в собі. Я гаряче молилась, щоб у нашій групі не було кари смерті. Під кінець перерви до Марії Тхір підійшов Покрищак і попросив, якщо його засудять на смерть, то щоб нікому про це не говорила – тільки родичам.

Нашій групі оголосили вирок. Покрищак Осип «Босий» – 15 літ, другий (не пам'ятаю, як називався) – 10 літ, Вітяк Меля «Таня» – 10 літ, а Цпін Стефанія, Тхір Марія і я – по 7 місяців. Ми мали щастя, бо наша розправа відбувалася в нормальному порядку. Від смерті Сверчевського до того часу розправи відбувалися в надзвичайному порядку. Другий звинувачений зажадав перегляду процесу. Трьом першим затвердили вирок, а нам трьом написали: «Nazbyt łagodny wymiar kary, proszę o rozpatrzenie jeszcze raz sprawę».

Друга розправа відбулася 12 січня 1949 року – номер судової справи 1043/48. Я була засуджена за статтею 85 ККВП. Присудили мені 10 літ і три роки позбавлення громадянських прав. Цпін Стефанія засуджена на два і пів року, а Тхір Марії зачитали: «Tchir Maria rzeczywiście nie winna, świadek

Параскевія Ротко-Грицай (друга справа) з родиною. Зліва: сестра Анна Ротко-Феш (арештована в 1945 р., засуджена в 1946 р. у Ряшеві), брат Осип, сестра Олена Ротко-Ярема (арештована в 1950 р. і засуджена на 4 роки ув'язнення), чоловік Ярослав Грицай, сестра Текля (справа) і хлопчик – Тимотей Феш, тепер душпастир УГКЦ.

wszystko odwołał, ale za to, że nie wyraziła skruchy na rozprawie – 4 lata».

Пізніше майже 400 в'язнів відвезли до Перемишля. В тому транспорті було біля 18 жінок. Серед них Цпін Стефанія, Тхір Марія і Ротко Параскевія. В липні долучили мене до транспорту і повезли через Ряшів, там доповнили його та відставили до Тарнова. Сюди зі мною приїхали: Стисло Ірина, Скрекля Катерина, Коваль Стефанія – це ті, котрих сьогодні пам'ятаю. Десь, може, за два місяці всіх жінок з Тарнова перевезли до Ґрудзьондза, а пізно восени трьома автомобілями привезли українок до

Фордону. То була найтяжча подорож у моєму житті. В тюрмі я успішно закінчила 7-класну початкову школу і курс пошиття шапок. Працювала в прядильні майстром, шила шапки, гаптувала офіцерські патки.

17 квітня 1954 року мене умовно звільнили. Я отримала два папери від військового суду в Ряшеві. На одному було все докладно описано, а також те, що завдяки амністії на три роки і чотири місяці скорочено мій термін відбування кари. На цьому папері було написано, що по «okresie gróbnym» маю віддати його в міліцію. Я так і зробила, занесла цей документ на станицю в Бронішові, що біля Кожухова.

У 1956 році вийшла заміж за Ярослава Грицяя «Чорноту» – старшину УПА. Він повернувся з Сибіру, де відсидів 11 літ. За той час (від 7 вересня 1956 року до 31 січня 1957 року) закінчила курс шиття і крою в Зеленій Горі, де ми обоє мешкали і працювали. 24 березня 1962 року отримала «Dyplom mistrzowski w krawiectwie damskim». До Канади виїхали в 1965 році. Та щастя зрадило – 24 серпня 1978 року помер мій найдорожчий і незабутній Друг. Лишилася сама, бо дітей у нас не було.

Втрійку рейд по горах від Криниць до Перемишля (1959 рік). Зліва: Олена Ротко, Ярослав Грицяй, Параскевія Ротко-Грицяй.

Кривда

За розповіддю Олександри Білої-Карпи

Олександра Біла-Карпа.

Це було так давно. Хотіла б забути, але не можу. Пам'ятаю все... і запах паленого тіла. Боже, скільки нам кривд заподіяно! Сльозами їх не виплакати, не передумати і не втекти від них. Може, розповівши іншим, випущу на волю, бо так довго мовчалося про все те, позбудуся їх.

Це сталося в лютому 1947 року. В село найшло багато війська. Ходили по хатах тих наших людей, що мали когось в УПА. Не минули й нашої хати. Вдерлись, і почалося... Схопили моїх родичів, штовхали, били палицями, а також дротами від крісів, а наситившись знущаннями, покривджених і застрашених замкнули в коморі. Чула, як вони плакали й просилися, але жовніри не зважали на це, робили своє. Повітря було густим від запаху самогону, крику й зойків. Оп'янілі від алкоголю і від своїх «подвигів», жовніри шукали нових жертв. І знайшли. Взялися за мене. Казали розібратися догола. Не хотіла. Тоді двоє з них здерли

з мене одяг, схопили мене й кинули на стіл. Один дуже міцно притиснув мою голову до стола, другий зловив за руки, а третій сів на плечі, викрикуючи:

– Zaraz wszystko nam wyśpiewasz, ty banderowko! Gdzie brat?! Gdzie są bunkry?!

Мовчала. Тоді почали мене бити дротами від крісів. Били по ногах, по стопах, по голові, всюди... Поперетинали моє бідне тіло. Я втрачала свідомість, а вони поливали зимною водою з відра й далі питали, питали..., але я нічого не говорила, лише сильно плакала й просила мене не бити. В розпачі кликала родичів, благаючи порятунку. Але все було даремно. Думала, що замордують. І нехай, бо вже більше не витримаю цього. Але, як незабаром виявилось, – це був тільки початок моїх тортур. Раптом почула:

– Posadźmy ją na ogień.

У печі саме горіли дрова. Один з них набрав жарин у шуфлю і кинув на стіл, а двоє інших схопили мене й поклали на той вогонь.

Я знепритомніла. Знову поливали водою, якби гартували залізо, і питали про те саме. Я нічого не відповідала. Чую, як один до другого каже:

– Położmy ją na gorący blat kuchni.

Почувши це, я почала страшно кричати. Просила розпачливо: «Боже, рятуй!». Двоє жовнірів кинулись до мене, схопили й хотіли посадити на плитку, під якою палився вогонь. І вже мали те зробити, коли... Бог послав мені поміч. Саме в цей момент з подвір'я вбіг один з жовнірів і вирвав мене з їх рук.

– Wyście powinni pójść pod sąd za to co już zrobiliście jej! Przecież to jeszcze dziecko! – майже прокричав він до них.

Тоді один з жовнірів наказав мені одягнутися. Вони забирали мене з собою. Розпачливо плакала і просилася до родичів, але даремно. Була змушена йти за ними. Чула за собою стогін і плач людей, катованих військом. Плакали дорослі і діти. Привели мене на Нижню Жерницю. Завели до хати, в якій знаходився їх штаб. Там знову допити. Питають про брата, криївки, кого зі знайомих маю в УПА. Я нічого не говорила. Штурхали і погрожували зброєю. Відчувала, що маю високу температуру. Все тіло палало немов у гарячці. Нарешті господареві наказали принести соломи, і я знесилена впала на неї.

Вранці військо пішло на облаву. Залишився тільки той жовнір, що мене оборонив. Він сказав мені лягти в ліжко господаря, потім прикрив периною. Я маячила в гарячці, щось кричала, а коли опритомніла то перше, що побачила, – заплакані очі мого охоронця. Сказав, що буду жити, бо в мене не поломані кості, але треба лікуватися. Говорив, що на цьому розуміється, бо він лікар, а також казав, що коли військо повернеться і мене залишать тут, то я повинна старатися потрапити до лікарні на лікування. А потім дуже поважно сказав:

– Musisz zaskarżyć do sądu tych, co ciebie męczyli. Zapamiętaj – to jest pułk 18 z Poraża.

Коли військові повернулися і побачили мене в ліжку під периною, зчинили шум. Один з жовнірів зі штабу накинувся на мого охоронця з криком:

– Co ta banderowka robi w łóżku pod pierzyną?!

Він на це відповів, щоб мене не чіпали, а віддали родичам, бо я в дуже тяжкому стані. Трохи заспокоївшись, один з жовнірів наказав мене нагодува-

ти, але я не їла, бо той лікар-охоронець порадив мені не брати від них їжі.

Наступного дня військо відійшло, але не надовго. Незабаром повернулося, щоб мене забрати з собою. Повибивали шибки в хаті й понищили все, що тільки могли. У господаря забрали сани з кінями й цими саньми мене повезли. Лікар-охоронець і далі опікувався мною. Тоді військо гнало багато наших людей. Ми йшли до Ліська. У Гузелях я бачила, як військові знущалися над нашим стрільцем. Він був зовсім голий. Жовніри реготали і казали, що то бандерівець. Ще більш безсилою і слабкою почувала себе перед силою зла.

В Ліську мене завели у комісаріат УБ. Там знову питали про те саме. Я не відповідала. Відвели мене в камеру і, протримавши два дні, потім повезли до Поража, де посадили в мокру пивницю. Там вже сиділи три особи: одна дівчина й двоє мужчин. По інших пивницях теж багато наших людей. Моя товаришка з пивниці була ще більше попечена, ніж я.

Дві доби нас там протримали, забираючи час від часу на слідство. Мужчини після допитів вже не могли повертатися на власних ногах, їх приносили. Бідні дуже стогнали, багато страждання спричиняло їм покалічене тіло, поламані ребра й кості.

Третього дня дівчат звідси забрали. Нас двох повезли до Сянока на дальше переслуховування. Знову ті самі запитання, тільки тепер вже коротко. Поставили нас під стіною, бо ми вже не втримувалися на власних ногах. Слідчого це дратувало, тому досить швидко викинув нас у коридор, а звідти забрали на підвір'я. Потім закинули в причеп автомобіля, де було багато юхтових мішків. Ними ми пообкручувалися, щоб хоч трохи охоронити від

холоду наші зневічені тіла. Повезли до Ліська, але там не прийняли, сказали:

– Kto ich tak robił, niech je leczy.

І, навіть не знявши нас з причепу, знову повезли до Сянока. Цим разом далеко не заїхали, бо дорогу так замело, що автомобіль загруз у снігу. Нас зне-силених, голодних і змерзлих залишили в тому причепі. Якось було байдуже, що з нами станеться далі, чи хто згадає. Домерзали... По якомусь часі прийшли військові, відкопали і нас повезли до Ліська. Тут вже відправили в палату хворих, поклали на солом'яний сінник.

Наступного дня прибула комісія з Ряшева. Вони були в білих халатах, з-під яких виглядали військові мундири. Спитали у санітарів, хто ми. Ті відповіли:

– To są banderowki!

– Niemożliwe, takie smarkule?!

Один з цієї комісії нахилився над нами і відхилив одяг. Попечене тіло відставало разом з ним. Як побачив наші рани на мить здивувався і повчальним тоном сказав:

– Wy, dzieci, macie odpokutować za sały naród.

Наказав навести порядок біля нас, бо всюди були воші й все таке інше.

Після цього контролю нам поставили ліжка й дали чисту постіль. Двічі на день робили перев'язки. Тут нас протримали майже до кінця квітня. Ми почували себе вже трохи краще, пробували вставати, заглядали у вікно. Бачили не раз, як убєки водили наших молодих хлопців до убікації, що містилася на подвір'ї при будинку. Чули, як звідти лунали постріли, а потім жовніри поверталися вже самі. Також я бачила, як на ношах принесли вже неживого стрільця з боївки «Шугая»,

його псевдонім «Медвідь», називався Андрій Пельц, а родом він зі села Жерниці Вижньої.

Нас трохи підлікували і відпустили додому. Моя товаришка, яка називалася Анна Черешньовська (тепер по чоловікові – Солтис), повернулася у своє рідне село Стежниці, а я в рідну хату. Мало радості тут на мене чекало. Вдома все пограбовано. Вже почалося виселення на західні землі. В той час сталась велика трагедія в нашій сім'ї – загинув мій брат Володимир (1925 року народження). Для мене була це величезна втрата. Ми з братом дуже любили одне одного. У 1944 році він вступив в УПА. Став стрільцем у сотні «Біра», мав псевдонім «Грім». Скоро його післали на підстаршинський вишкіл на Перемищину. В рядах свого відділу воював до кінця квітня 1947 року. Під час перестрілки в селі Буковець його наздогнала смерть. І там, на краю лісу, його хоронили бійці сотні «Біра».

Виселення нашого села, здається, відбувалося 28-29 квітня 1947 року. Повезли нас на захід в село Краснолонка Гурово-Ілавецького повіту. Дали нам руїну без вікон і дверей. У цьому селі було ще кілька українських родин, решта – переселенці з Білорусі і нашого Поділля (на Україні). Ставлення до нас було дуже неприхильним: переслідували ормівці і працівники УБ. Час від часу приходили на «оглядини», докучали допитами, ходили попід вікнами, підслуховували наше життя. Переслідування тривало...

Весь тягар пережитого носила в собі. Не думала, що доживу до часу, коли зможу про все розповісти не тільки рідним, близьким... Тяжкі спомини залишилися в пам'яті, по них слід також на всьому тілі і до кінця мого життя.

Назустріч долі

За розповіддю Іванни-Марії Пшепюрської-Мащак «Ластівки»

Іванна-Марія Пшепюрська «Ластівка». 1952 рік, Хеніканджа. Портрет нарисувала Катя Трейман – росіянка, засуджена на 10 років ув'язнення, померла за 3 місяці до звільнення, в 1953 або 1954 році.

Моє дитинство пройшло в Хороброві на Сокальщині, де батько був священиком, а мати вчителювала (мала також закінчену музичну освіту і добре володіла рисунком). Після закінчення початкової школи я вчилася в гімназії сестер василіянок у Львові. На літні канікули ми (брати Юрко, Всеволод, Миросьо і я) приїжджали до родинного дому і, везучи свідоцтва, вже уявляли добру посмішку батька, а, може, й нагороду.

В родинному домі час минав швидко. Кожного літа тут бувало багато людей: гостей, молоді, дітей. Наша плебанія ховалася за деревами. Пригадую в саду стару, дуже густу величезну розлогу липу. В дощ під нею можна було сховатися, як під парасолею. Особливо хлопці любили тут крутитися. Зробили лавочку, а до стовбура поприбивали дощечки, що служи-

ли за драбину. Нею влізали на липу і там проводили свої таємні наради.

В це безтурботне дитинство ввірвалась війна. Німці й більшовики наступали на Польщу. Батько журився.

Через наше село бігла дорога-шосе Люблін-Львів. Нею поляки почали втікати від німців.

Пригадую, як одного дня до нас, на плебанію, прийшла 13-літня дівчинка, моя ровесниця, три-

маючи за руку свого маленького братчика. Він мав не більше 5 роцків. Одягнена була лише в суконочку, а хлопчик – у плащик. З плачем просила їсти. Трошки заспокоївшись, розказувала, що їхня мати загубилася в дорозі. Дівчинка була переконана, що мусять далі втікати від німців. Мама нагодувала дітей і запропонувала затриматися в нас, намовляла їх, але дівчинка нізащо не погоджувалася, плакала і відступала до дверей. Тоді мама дала мій плащик, спакувала харчів на дорогу і діти пішли, а ми ще довго дивилися їм услід з надією, що вернуться.

Якось, це діялось на Чесного Хреста, зайшов до нас знайомий господар та й каже, що в село входять руські. Ми повиходили з хати і кірзь шпарину в огорожі дивились на дорогу, якою вже йшли військові частини. Вони виглядали дуже понуро: обдерті, сірі, насуплені, несли тривогу

Іванна-Марія Пшепюрська (зліва) і Таня Клим. Сокаль, 1942 або 1943 року.

Дитячий садочок в Хороброві. В другому ряду третя зліва – Іванна Пшепюрська біля виховательки Ірини Тріски (1932 або 1933 рік).

і страх. Деякі солдати просили хліба, молока. З хат виглядали лише діти і жінки. Мужчини поховалися.

Може, з тиждень минув, як на зміну більшовикам прийшли німці. Люди їх вітали, хоч ще не знали, хто вони, але вважалось, що краще німці, ніж більшовики. І так ми потрапили на німецьку сторону, ще не розуміючи, чи з цього тішитись, чи плакати. Життя почало ніби в нормуватися. Створювались українські школи. Я виїхала на науку до Белза на Грубешівщину, Юрко – до Холма, Всеволод – до Кракова, а найстарший – Миросьо почав працювати в Крилові і одночасно заочно навчався на юридичному факультеті в Подебрадах.

У тому ж 1942 році появилася можливість поїхати до Сокаля, куди я пішла вчитися на останній рік Торговельної школи, бо мені зарахували навчання в гімназії.

1941 рік. Ми ще в Хороброві. Стоять зліва: Ірина Жук, Стефа Жук, Дарія Жук, Іванна Пшепорська, о. Осип Пшепорський – батько Іванни (в минулому капелан УГА). Сидять зліва: Микола Сохань, Софія Костюк зі сином та Ірина Пшепорська – мати Іванни (з дому Моренін, закінчила Львівський музичний інститут).

Довкола так багато діялось. Мене все цікавило. Вступила в ряди «Юнацтва», керуючись при цьому не тільки почуттям обов'язку, але й тому, що ця справа мене приваблювала своєю таємничістю. Ховаючись від німців, ми організовували сходи, допомагали слабшим товаришам в науці, вчилися спостережливості, обережності, витривалості у праці. З великим почуттям відповідальності ми допомагали активним членам організації: виконували обов'язки листонош, зв'язкових.

Тоді я ще не розуміла, як це небезпечно, можливо, тому, що члени нашої організації поводитися дуже безпечно. Про їхню діяльність, більшу чи меншу, в школі знали майже всі. Ця необережність потім, коли прийшли більшовики, не одному зашкодила.

Під кінець 1943 року ми роз'їхалися по домівках. Я весь свій вільний час проводила на селі з дівчатами. Ми ходили в інші села або виїжджали на вишкільні санітарні курси.

Німці ставали все жорстокішими. Накладали щораз більші контрибуції. Все частіше було чути, що то тут, то там когось арештували.

Пригадую, як одного разу приїхали відбирати худобу і свині. Люди з худобою повтікали до лісу. По хатах і стайнях нишпорили німецькі жовніри, але майже нічого не знаходили. Тоді ляндркомісар покликав батька і між ними по-німецьки відбулась приблизно така розмова:

– Чи ви вже довго тут священиком? – питав ляндркомісар.

– 17 літ, – відказав тато.

– То як-то ви виховували своїх парафіян, коли вони не підкоряються нашим наказам? – продовжував допитувати німець.

– Я виховую людей бути людьми, а до урядових справ є урядовці.

Тоді розгніваний ляндркомісар наказав забрати в нас усе, що на подвір'ї та в хлівах, і тільки одній свині вдалося втекти, сховавшись в малиннику. Все решту забрали.

Я виїхала до Зборова до рідні і там почала працювати.

Це був тривожний час: грабували, переслідували, поляки нищили визначних провідників нашого народу. Від їхніх рук уже загинув голова Українського Комітету в Грубешеві – Струтинський. Вбито полковника Войнаровського, а 11 жовтня 1943 року поляки (Батальйони Хлопські) вбили мого старшого брата – Мирослава. Про смерть

сина батьки довідалися після обіду, бо вдома нікого в той час не було: середній брат – у Генеральному Губернаторстві, молодший – у Франції (в Українській Дивізії), а я – в Зборові на Тернопільщині. Лише через тиждень побачила ще свіжу могилу брата.

Арешт

У 1945 році мене арештували більшовики. Після короткого перебування в сокальській і львівській тюрмах я повернулася до Хороброва. В 1946 році мені пощастило уникнути вивозу – виселення в Україну, але не уникла акції «Вісла» – вивезена на Ольштинщину і там, 18 січня 1948 року, мене вдруге арештували, тільки тепер поляки (УБП).

Був морозний, погожий ранок. З кухні вже розходилися приємні запахи грибів і борщу. Це була неділя – Щедрий вечір. Мамця вбиралася в кімнати і ніхто з нас не думав про лихо, а воно вже підкрадалось до нашої хати. Раптом мамця, відчинивши двері до кухні, скрикнула: «До нас ідуть військові!». Дивно, але на мене цей тривожний вигук не зробив особливого враження, може, тому, що військові останнім часом постійно тут крутилися. Їх можна було зустріти на кожному кроці, вже звикла до цього, тому спокійно спитала: «Мабуть, перевірять документи і підуть собі геть?».

Мама була знервована і перелякана, мабуть, материнське серце відчувало подих близької біди. Все діялось дуже швидко. В нашій маленькій кухні вже тіснилися двоє старшин і четверо жовнірів. Найстарший рангом обвів нас поглядом і показав пальцем на мене, питаючи: «Pani nazwisko?». Не чека-

ючи відповіді, кинув оком на двері кімнати: «Proszę za mną! Mam coś do powiedzenia».

Жовніри стояли біля вікон і дверей. В моїй голові промайнула думка: «Тут справа не в документах». Почався обшук: перевертали ще не застелені ліжка, скидали зі стін образи, обмацували рами, заглядали в піч, кожний найменший клаптик паперу викладали на стіл. Кинули кілька питань про родину. Я зрозуміла, що прийшли по мене і, ніби на підтвердження цього, прозвучало: «Proszę się ubierać. Rójdziemy na milicję sprawdzić dokumenty. Nic ze sobą nie brać».

Доходила дев'ята година ранку. Я не відчувала жодного страху, але до болю мучила думка, як прощатися з мамою без плачу. А вона, бідненька, вийшла з кімнати бліда і, здавалось, ще худіша й менша, ніж досі, але вже опанована, спокійна. Глянула на мене, і на очі навернулися сльози. Підійшла, обняла, і здавалось – час застиг. Опритомніла від голосу: «Cóż to tyle całowania?». В груди немов щось штовхнуло і я зі злістю відповіла: «Для вас це не має значення, а для нас багато» і до мами: «Прошу, ніде не ходи і нікого про ніщо не проси, все одно колись повернусь»... Тоді в це не вірила, а тепер... важко повірити в пережите і в повернення.

– Wychodźmy! Proszę wziąć oficera pod rękę, – почувла знову цей настирливий голос. Він звернувся до одного зі старших: – Niech pan weźmie ją pod rękę. – Той узяв мене за лікоть, і ми вийшли з хати. Тоді зрозуміла, що неділя, люди йдуть до костела, значить, мій арешт має бути непомітним.

Як пізніше довідалась, у нашій хаті ще цілий тиждень сиділи військові, і ніхто не мав права

вийти, навіть по вугілля до комірки без супроводу жовніра...

Біля міліції стояло вантажне авто з військовими. Мене туди підсадили і поїхали. Цих 20 кілометрів зі Срокова до Кентшина проїхали, як мені здавалося, дуже швидко. Опинившись у темній тюремній камері УБП, чомусь відчула запах варених грибів. До моєї свідомості дуже поволі доходив факт арештування. Гарячково почала укладати план відповіді на питання, які мені могли б поставити. Так минув час аж до обіду, коли подали якусь рідину, що мала називатися зупою, і якої ніяк не могла проковтнути, а потім повели на другий поверх у кімнату слідчого. Загратовані вікна цієї кімнати виходили на одну з бічних вулиць Кентшина. Сонце і воля заглядали у вікно, манили, хотілось підійти і визирнути через ґрати, але стримувалася і лише напружено прислухалася до кожного шереху з сусідніх кімнат. Так просиділа до вечора, коли мовчки відвели до пивниці.

Спати не могла. О 3-й годині заскреготів ключ у дверях.

– Wychodź, – загримів голос охоронця. Ми вийшли на вулицю. Попередив, що коли задумаю втікати, стрілятиме. Так дійшли до залізничної станції. В поїзді він сказав, що везе мене до Ольштина, і навіть ніби жалів, що така молода, а «już banderowka».

В Ольштині на станції трапився смішний (не для мене) інцидент. Мені треба було піти до туалету. Конвоїр чекав під дверима. Обслуговуюча жінка домагалася платні. Я мовчала. Вона загородила мені дорогу і почала робити авантюру: «Така młoda. Włóczy się z żołnierzami, a zapłacić nie chce. Jak

nie zapłacisz, to zawołam milicję...». Тоді втрутився конвоїр, сказавши: «Przestań, ta pani nie ma czym zapłacić». Жінка зрозуміла, замовкла, доторкнулась до моєї руки і сказала: «Przepraszam». Тоді вперше від арештування мені захотілось заридати.

До Воевідського УБП не так вже й далеко. Там конвоїр здав мене під розписку і відразу повели до слідчого. Посипались питання: «Gdzie brat? Z kim miałaś łączność w UPA?..». І так до вечора, а потім автомобілем на станцію, в поїзд, і до Варшави...

Варшава-Мокотів

В купе сиділа старша жінка під охороною 4-х озброєних жовнірів. Ми з нею були знайомі, але вдавали, що не знаємо одна одної.

До Варшави приїхали вранці. Повезли нас на вул. Кошикову, там містилося Міністерство безпеки. Зробили нам особисту ревізію. Відібрали перстенці, шпильки до волосся, паски від спідниць і відвели у підвал. Я попала у простору камеру, в якій сиділи три польки з АК. Від них довідалась, що тут довго не пробуємо, бо всіх відправляють до великої слідчої тюрми на Мокотів.

Кошикова – це немов поріг, через який треба переступити в пекло. Після кількох днів формальних переслуховувань відвезли на Мокотів. Через просторе подвір'я ввели до будинку з широкими коридорами і камерами по обидва боки. Черговий відкрив одну з них і, ледь переступивши її поріг, я почула, що двері закрилися і заскреготав ключ. Камера приблизно 5 x 3 м, цементна долівка, до стіни прикуте ліжко, стільчик і столик теж прикуті до стіни. В куті «кібель», який служив не тільки для

фізичних потреб, але й для вмивання чи перепирання нашої білизни... Ніби здалеку почула голос: «Niech pani siada». Тоді помітила біля ліжка жінку, може 45-50 років. Розказувала, що ніби сиділа за АК, але потім я довідалася, що це в'язень-«капусь» Саманевіч.

На слідство викликали ще того самого дня, в тому самому будинку. Цілими днями й ночами в цих слідчих камерах чулися крики і стогони катованих в'язнів.

З першого дня відповідала на всі питання «не знаю», слідчий бив мене по лиці, промовляючи при цьому вульгарні, брутальні слова. Потім випробували різні знущання, тортури: сидіння на гаку при стіні з витягненими ногами, також кількогодинне стояння з піднятими руками, які потім годі опустити вниз, через несамовитий біль... Після кожного такого «сеансу» відчитували зізнання осіб, яких – не знаючи, що сидять – «не знала». І це найбільше пригноблювало. Одного разу викликали на слідство. Посадили на дуже високе крісло так, щоб ноги не доторкалися підлоги, в лице засвітили сліпучим світлом лампи.

Почався допит. Звучали одні й ті ж питання. Спочатку тішилась, що не б'ють, було тепло і навіть зручно. Здавалося, що так можна сидіти без кінця. Та коли минула доба, друга, почалась третя, зрозуміла, що це випробуваний метод катування. Слідчі мінялися що кілька годин, я ні то спала, ні то марила, а опухлі ноги здавались не моїми, були як причеплені важкі колоди, які тягнули болем аж під пояс. Ввиджались якісь невиразні тіні, стискало горло, я перестала чути голоси, чула лише дзижчання комарів. Не пригадую, як це скінчилося. Роз-

плющила очі в камері. Лежала на підлозі на сіннику, а поруч стояв на вколішках в'язничний лікар. Це був другий місяць слідства.

Про батьків нічого не знала, але не сумнівалась, що десь, за котроюсь стіною того будинку, сидить і мій брат Всеволод.

У той час директором департаменту МПБ був колишній люблінський жид Ружанський, начальником тюрми на Мокотові – майор Серкізовський. Мою справу вів майор Шимановський, хоч слідчих було більше, та їх прізвищ вже не пригадую.

Тюрма була заповнена в'язнями. Крім українців, звинувачуваних у співпраці з УПА, серед яких були командир УПА Мирослав Онишкевич «Орест», Петро Федорів «Дальнич», Леся Лебедович «Звенислава» та інші провідники УПА, сиділи також поляки з АК, ВіН та інших польських підпільних організацій.

Крім ув'язненої Саманєвіч, зі мною в камері сиділи ще дві польки: Данута Соха і Йоланта Войцеховська. Забрали на допит Дануту. Було чути, як затріснулися двері слідчої камери і за якихось 10-15 хвилин ми почули удари гумовою палицею (цей інструмент був у слідчих завжди під рукою). Ми почали рахувати: раз... два... аж до сімдесяти трьох і жодного крику, лише стогін. Потім стихло. Минуло, може, півгодини, як Дануту ввели знов в нашу камеру. Вона не йшла, а повзла рачки, і сльози як горох котилися по лиці. Ми підняли її, намагались посадити, але вона не могла сісти. Питаємо, чому ж ти не кричала, це інколи давало можливість на «передих», а вона, схлипуючи, відповідала: «Chciałam wiedzieć, ile wytrzymam...». Витримала 73 удари і знепритомніла.

Єдиною можливістю порозумітися між камерами була азбука Морзе. В такий спосіб ми довідувались навіть про знайомих. Правда, треба було бути обережним, бо за перестукування карали. Наглядачі часто за якусь «провину» виливали на підлогу відро-два води, і тоді ми мусили вичистити камеру, а потім тряслися не лише від холоду, але й від вогкості, аж поки цемент не висох. У камері проводились часті ревізії лише для того, щоб знайти (або й ні) саморобну голку з кістки тріски (дорша), якою ми зашивали свою білизну.

Моє слідство добігало кінця. Весняне сонце заглядало із-за ґрат. Я сподівалася швидшого суду, але так не сталося. Одного теплого дня мене викликали з речами (мій витертий плащ, рушник і білизна на зміну). З тим «майном» пішла довгим коридором на в'язничне подвір'я. Воно було залите сонцем, я мружилась, вдихаючи повітря. За хвилину під'їхав автомобіль, до якого, крім мене, посадили ще одного в'язня і двох охоронців. Хто був моїм супутником, довідалась трохи пізніше. Це був священник з-під Перемишля о. Андрій Гоца.

Куди везли нас, годі було збагнути. Переїхавши міст через Віслу, зупинились на Празі перед брамою якогось будинку. На наше здивування, браму відчинив советський солдат, і ми опинилися в советській контррозвідці, про існування якої не мали поняття і не розуміли, чому нас сюди привезли. З отцем Гозою ми тривожно переглянулися, немов прощаючись. Тут нас і розділили. Навіть обшуку не провели, як це переважно робилось при переході до іншої тюрми. Нас передали «з рук у руки».

З Варшави – до Лігниць

Мене повели до пивниці. Супроводжував високий, схожий на жида, як пізніше виявилось, начальник контррозвідки на Празі. Вартовий відчинив одні двері і з іронією, роблячи запрошуючий жест, сказав: «Ето ваш новий дом». Я переступила поріг. Двері замкнулись. Опинилася сама в напівтемній великій, порожній камері з маленьким загратованим, брудним віконцем, через яке світло ледве втискувалося. В кутку дерев'яні нари, в дверях вирізане мале віконце, ззовні замкнена на колодочку, т.зв. «кормушка» для подавання їжі. Пивничний холод і пригноблююче почуття огорнули тіло і душу. Пригадався перший арешт у 1945 році, виникло питання: чому нас, мене і отця Гозу, передано росіянам? На роздуми не було часу, бо викликали на перший допит.

Переслуховував сам начальник контррозвідки. Пам'ятаю, як під час того зовсім формального допиту, сидячи на кріслі в тривозі і чеканні, в певний момент, замість відповіді на якесь поставлене питання, у мене вирвалось: «Як маєте бити, то бийте. На що чекаєте?». Тоді начальник вийшов із-за столу і ніби здивовано сказав: «Что ти, девушка, у нас не б'ють». Тоді я ще більше знервувалася і почала кричати: «А хто знущався наді мною в 1945 році, я ж пам'ятаю той час». Думала, що зараз і почнеться... Але, на моє здивування, він покликав солдата, щоб відвів мене у камеру і приніс їсти (від виїзду з Мокотова нам ще нічого не давали). За якусь годину викликали до іншого слідчого і переслуховували десь до 3-ї години ночі, це скоріше нагадувало перегляд протоколів польської безпеки.

Пророцтво

Не вірю в сни, але з побуту в контррозвідці запам'ятались дві події, пов'язані зі снами і передчуттями, про які й сьогодні згадую зі здивуванням.

Одного разу, коли я ходила туди й назад по камері, щоб розігрітися, одночасно розминала в руках хліб, з якого робила вервицю, якась «сила» потягнула мене до «кормушки». Кілька разів «кинула» туди оком, натискаючи легенько рукою на її краї. З радістю зауважила маленьку шпарку. Заглянула і... мало не скрикнула. Недалеко від дверей, бочком, з руками складеними назад (таке було розпорядження), стояв мій брат Всеволод «Ікар», арештований поляками в 1947 році. Мабуть, ще ніколи так щиро не молилась, як в ту хвилину, підсвідомо повторюючи між словами молитви: «Обернись, обернись...». Не знаю, чи то сила молитви і мого бажання були такими сильними, чи у брата спрацювало підсвідоме передчуття. Він поволі підніс опущену голову і обернув лице

Всеволод Пшешорський «Ікар» (брат Іванни). Народився в 1921 році. Студент Львівського політехнічного інституту. Вояк І УНА. Брав участь в боях під Бродами. Потрапив у полон і втік, перейшовши до УПА. У 1946–47 роках під прізвищем Владислав Коляри зв'язковий українського підпілля із західними дипломатами і журналістами. Арештований 12 квітня 1947 року. У Кисві засуджений на 25 літ Берлагу. Після звільнення, в травні 1956 року, приїхав до Польщі.

до дверей моєї камери. Тут вперше, від 1947 року, я побачила свого брата.

Іншого разу приснився дивний сон. Немов проходжуюсь по кімнатах нашого просторого дому в Хороброві, вийшла на ганок, оброслий диким виноградом, і тоді... з боку Суснівця (так називалось поле за городами) почула гуркотіння мотоцикла. Спочатку воно було ледь чутним, але скоро, зовсім близько загарчав мотор. Я лише подумала: облава, і відразу зауважила, як з-поза дерев виїжджає мотоцикл, а на ньому сидить кістяк людини – смерть. У кімнаті перебував «Клен» – мій наречений з УПА. Біжу в хату і кричу: «Втікай, смерть!»... Він зірвався і побіг у сховок. Цей сховок ніби знаходився у пивниці. Відкриваємо його, відсовуючи дошку в стіні. Робимо це в поспіху, нервово, з галасом. А смерть вже доїжджає під хату. Кричу: «Ховайся швидше, треба закрити сховок!», а він обернувся, якимось так сумно поглянув і відповів: «Пропало, вона вже нас чула...».

Прокинулась облита зимним потом. Спочатку не могла усвідомити, де я. Було темно, зимно і страшно. Вкінці очуняла, підійшла до дверей, хотіла почути хоч би кроки вартового, щоб тільки не бути насамоті. Прислухалась, і за хвилину почула присутність вартового в коридорі, вернулась на нари і заплакала, розжалилась над собою, над «Кленом». Ридала... ридала... І так до ранку, годі було заспокоїти внутрішній біль душі.

Тільки через сім років довідалась, що в цей день, уранці, виконано присуд смерті над моїм нареченим. Це сталося в Ольштині. Про його смерть розповіла мені моя мама, коли я по роках повернулася з Сибіру. Передала мені теж його останнє

прохання: «Якщо І-ка повернеться колись, попросайте її від мене».

З братом їдемо в незнане

Одного ранку вантажною машиною повезли мене на станцію. Посадили в товарний поїзд. Під стіною з піднесеними вгору руками стояли на колінах 15 в'язнів (мужчин). Були це т.зв. «битовики», со-ветські громадяни, арештовані в Польщі за різні кримінальні злочини, яких етапом відправляли до в'язниць і концентраційних таборів. Як тільки засу-нулися двері – мене обступили зі всіх боків і кожен пропонував місце «девушке» поруч себе. Я вперше зустрілася з такими типами і не знала як увільнитись від їхніх настирливих поглядів. Справу розв'язав вартовий, сказавши, щоб я сіла в кутку вагону. Вони, як добрі «психологи», відразу впізнали «хаклушку», що сидить за «ізмену родіни». Невдовзі двері знову відчинилися і на команду «становісь на колені, руки вгору», всі клякнули лицем до стіни, а я, вважаючи, що це мене не стосується, дивилась зі свого кутка. Один за одним входила наступна партія мужчин і... останнім – мій брат. Радість і біль раптом огорнули мене, і закрутилась думка: «Поїдемо одним поїздом, в одному вагоні в незнане...». Я окликнула брата, підбігла до нього. Встигли обнятись, поцілуватись, і тут за перегородку, відділену ґратами, увійшов вартовий. Викликав брата по прізвищу і наказав йому йти на місце у протилежний куток вагону. Бачили одне одного всю дорогу, але розмовляти не могли – «запрещено».

Здається, 3-4 доби ми їхали до Лігниць в переселенську тюрму у Вроцлавському воєвідстві, лежа-

чи на дошках у вагоні в два ряди, головами до стіни. Вставати можна було тільки за дозволом вартового. Вартові за перегородкою мінялися. Для мене, як єдиної жінки, найприкрішими були «спацири» до «параші» для полагодження фізіологічних потреб. Старалася відбувати їх уночі, натикаючись на піднесені над підлогою цікаві погляди «блатних».

Лігниця – пересильна тюрма на території польської держави, в якій удруге (вперше в 1945 році) зустрілася, не рахуючи мужчин у вагоні, з в'язнями-росіянками, арештованими на німецькій території, куди вони були привезені на примусові роботи. Їм «пришили» статтю «за зміну родіни». Разом за розмовами чекали на транспорт у Радянський Союз.

Перестукуючись з іншими камерами, «впали». Наглядач підійшов так тихо, що спіймав на «гарячому». Посадили в «бокс» – у невеличку камеру завбільшки 1,5 x 1,5 метри. Всюди цемент, невеличке вікно на висоті 2-х метрів (у цю холодну ніч було відкрите). Я у своїй тоненькій суконочці тремтіла, розуміючи, що треба постійно рухатися і старатись не сідати на цементі, але по півночі сон заволодів мною і прихилив додолу. Все ж витримала, а вранці, при блідому світлі, яке пробивалося крізь віконце, з цікавістю відчитувала різні написи на стінах і прізвища своїх попередників. Натрапила і на записи брата. Усміхнулася, подумавши, що наші дороги й далі переплітаються. Цікаво, як довго ще? Прочитала такі написані на стіні слова Шевченка:

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Боже мій! Які правдиві слова, і як тяжко на душі від усіх цих переживань.

Коли зовсім розвиднілося, почула стукіт в кількох камерах. Стукали кулаками в двері. Мої співтоваришки домагалися випущення мене з «боксу». Відмовлялися прийняти сніданок. І випустили, але тільки для того, щоб встигла забрати своє «майно» в дальшу дорогу, в незнане... Я з вдячністю прощалась зі своїми співкамерницями, які не залишили мене і робили, що могли, щоб визволити з «боксу».

Не пригадую, скільки днів ми їхали, тільки пам'ятаю, що була свідомість того, що з кожним обертом коліс ми наближались до польсько-советського кордону. З нами, 5-ма політичними в'язнями (мій брат, о. д-р Стефан Граб з Кракова, о. Андрій Гоца і колишній польський майор Масловський, арештований поляками, мав біля 60 років і був добрим співтоваришем: витриманим, спокійним, тактовним), в основному їхали криміналісти. Отець Граб вмів нас підтримати, до всього підійти з гумором і вірою в краще завтра.

Всіх нас висадили на станції Брест-Литовський (а по-нашошому – просто в Бересті) і колоною під охороною погнали в тюрму. Великий мурований кількаповерховий будинок виглядав понуро і таємничо. Перераховування і передача нас з документами тривала недовго. З неспокійним серцем поперед вартового я піднялась на третій поверх. Перед одними дверима вартовий зупинився і пробурмотів: «Захаді». Переступила поріг, у сутінку камери щось ворухнулося. Назустріч вийшла молода, середня на зріст дівчина і промовила м'яким, з ноткою веселості голосом: «Мене звать Валя, розгощуйся і не журись, бо їсти і так тут забагато не

дають, останеться більше часу на розмови...». Від її слів стало і смішно, і тепло.

Політичних в'язнів, а тим більше транзитних, на роботу не водили, тому часу на балачки було досить.

Кілька днів у Бересті були досить голодними, переважно давали шматок чорного хліба і рідку юшку. Пізніше довідалась, що о. Граб, щоб угамувати голод, спершу молився, пізніше співав українські, польські, російські пісні, а закінчував циганськими. Ми з Валею згадували рідних, приятелів, мріяли про волю, а закінчували наші розмови переважно непевністю в завтрашньому дні. В міжчасі довідалися, що нашу п'ятірку везуть до Москви або до Києва. Це означало, що всі інші «транзитні» тюрми тимчасові і їхнє начальство до нашого слідства не втручається. І тут нас довго не тримали. Вирушили в дальшу дорогу через Орел, Харків, доїхали до Києва.

Кусок хліба

Пригадуючи Орел, ніколи не забуду, як у пересильній тюрмі мене обступила громадка в'язнів (збірні камери, в яких знаходилось по 150-200 осіб), переважно галичанок. Розпитували: звідки, за що арештована... То були звичайні в таких випадках питання. Коли заспокоїли цікавість, розійшлися по своїх нарах. З боку прислуховувалась одна чужинка, нічого не питаючи, але коли всі розійшлися, підсунулася ближче і спитала, чи маю хліб. Мені здавалося, що вона голодна і стало прикро, що не можу їй допомогти, бо сама весь день не мала нічого в устах. Треба було чекати наступного дня, ко-

ли приділять «пайок». Я їй відповіла: «Вибачте, але не маю ні крихти». Тоді вона витягнула з-за пазухи кусок хліба зі словами: «їж, не стісняйся». Поки я встигла зіскочити з нар на підлогу, вона десь ніби зникла в гущі в'язнів.

Я була дуже зворушена цим.

Спасибі, незнайома, яка ще раз доказала, що є ЛЮДИ на світі, що в нове незнане в'язничне життя треба йти з ВІРОЮ в людей.

В «берлаг» на 10 літ

Знову травень. На Україні вже в розквіті весна. Мене викликали в тюремну джурку і без жодного вступу відчитали присуд. Московський суд «Особим совещанієм» з параграфу 54/2а засудив мене на 10 літ ув'язнення в «Берлаговських ісправительних лагерьх», як ми потім коротко назвали «берлаг».

Ніякого здивування, жалю чи розпуки. Навіть якесь дивне полегшення, що нарешті щось рішилося, якийсь розділ життя вже за мною, вийду поза чотири стіни камери, кінець допитаю, вічному нервовому напруженню. Хай гірше, але інше...

Минуло кілька днів і мене викликали з «вещамі». «Чорним вороном» ще з однією дівчиною-волинянкою відвезли на станцію. На наше «щастя», ввели нас до вагону пасажирського поїзда і, хоч двері купе замкнули на ключ, ми могли дивитись на світ через вікно. Той травень був чудовий. Цвіли сади густими біло-рожевими квітами. Маленькі київські села потопали в морі цвіту, що миготіло і втікало зі швидкістю поїзда. Ми не відривали очей від вікна і навіть не розмовляли між собою. Думками линули в спомини минулого. Поїзд мчав... Швидко

промайнули рідні краєвиди України. Чужі околиці збудили нас від мрійливих думок. Ми швидше відчували, ніж зрозуміли, що наближаємось до Підмосков'я. Тоді вперше, мовби опритомнівши, ми заважили одна одну і почали розмову.

Настуня Кравчук була дочкою багатого селянина з-під Луцька. Струнка, чорнява, зі смагливим личком, на якому ледь помітно виступала блідість та чорніли густі, різко зарисовані брови. Двоє її братів пішли в УПА, загинув наречений, а її – одної ночі арештували і засудили на 25 літ «берлагу».

Заважила я, що в її сміливих вперто-гордих очах чайлось недовір'я до мене, привезеної з Польщі. Та, на мою біду, польське прізвище теж дезорієнтувало. Я це бачила і з прикрістю відчувала її стриманість. Допомогало нам тільки бажання знайти контакт. З іншими в'язнями, що їхали в сусідніх купе, ми знайшли досить швидко «спільну мову». Якось з Настунею домовились, що вона ніби захворіє, а я проситиму чергового вартового набрати з умивальні води. Вдалося. Вартовий мене пропустив, сам залишаючись біля відчинених дверей купе. Щоб добратись до умивальні, мені треба було пройти повз інші переділи. Рухаючись так, встигла перекинутись кількома словами з в'язнями. Від них довідалась, що поруч їдуть 20 «безпризорників» – малолітніх хлопців, а в наступному, приблизно стільки ж політичних в'язнів, і серед них мій брат, засуджений на 25 літ (як ми називали, «катушку»). По дорозі до Москви нам більш нічого не вдалося довідатись, а бідна Настуня захворіла насправді.

В Москві просто до вагону під'їхали «чорні ворони» і перевезли нас у пересильну тюрму на Красну Пресню.

Вперше, після слідства, опинились ми у великій камері (приблизно на 200 осіб), куди нас напхали як «оселедців». Нам ледве вдалося знайти місце, щоб присісти. Ніч була дуже тяжка. Спали просто одна на одній, і лише часто то чиясь нога, то рука, немов маятник хиталась над масою спочених тіл.

Настуня почувала себе все гірше. Я в розпуці біла кулаками в двері, домагаючись лікаря. І на-решті вдалося. Прийшов, ствердив малярю, приписав хінін, який що кілька годин приносила медсестра. Три дні Настя провалялася в страшних муках, її трясло. Зранку четвертого дня нас викликали в дальшу дорогу. Зібравши рештки сил, при моїй та інших дівчат допомозі, хвора підвелася з підлоги, щоб не залишитись самій з незнайомими людьми.

До Куйбишева їхало нас четверо дівчат. Десь по дорозі, на якійсь станції прилучили ще двох росіянок (молоденьких дівчат з останнього класу середньої школи). Одна з них – Люба Кузнецова – весела, балакуча, каліка на одну ногу – протягом 20 хвилин розказувала про себе і свою подругу Іду.

Іда Сарафаннікова – поважна, вдумлива, мовчазна – донька директора «золотих приісков» (копальні). Обидві з Алдану, з Якутії, з одного класу і обидві засуджені на 25 літ за те, що, як комсомолки, належали до підпільної молодіжної організації, метою якої було вказувати на недоліки партійних діячів Алдану. На партійних будинках вони розвішували листівки, в яких писали про те, як повинен виглядати ідейний комуніст. Робили це так по-дитячому, що їх скоро «накрили» і арештували – 8 учнів десятирічки, і всіх покарали на 25 літ «берлагу». З деякими я пізніше зустрічалася на Колимі. Двоє з цієї групи пробувало втікати.

Одного застрілено, другого поранено і знову засуджено ще на 25 літ (разом 50 років неволі). З Ідою і Любою потім ми досить довго перебували ще й у таборах.

В Куйбишеві пішки нас перевели зі станції до табору. Ми мріяли про відпочинок, хай на твердих нарах, тільки щоб не в пропоченій, брудній білизні. Наші алданські супутниці виявились не скупими, і дещо з їх речей дісталось нам на зміну, бо у нас з Настунею було лише те, що на собі.

Ми всі попали в один барак і навіть знайшлося місце на долішніх нарах. Настя помаленьку поверталася до здоров'я. Наступного дня набирали на кухню, і вона пішла «здобувати хліб». А я дістала якусь гарячку. Увечері, коли Настя, крім хліба, принесла вістку, що в одному з бараків є мій брат, ми вирішили, що коли ранком набиратимуть до миття підлоги – зголосимося обидві. Однак не вдалось, я потрапила на кухню. Та не все втрачено, бо ще того ж дня після обіду трапилась нагода мити «поли». Ми вже помили підлоги в бараках в'язнів. Кінчали п'ятий з черги (кожний містив майже 170 осіб), а про брата ще нічого не довідалась, ніхто нічого не знав, не зустрічав. Дуже втомлена, ослаблена гарячкою і майже зневірена перейшла до шостого бараку, коли раптом – при вході побачила брата. Настя дала нам змогу поговорити. Брат зажурився моєю хворобою і заборонив виходити на роботу. (На пересилках добровільно на роботи кликали насамперед етапних, бо табір мав своїх в'язнів, що відбували покарання). Настуня почала мене трактувати як дитину, хоч сама була лише на три роки старша від мене, і «розпростерла» наді мною материнську опіку. До кінця нашого спільно-

го побуту вона ніколи мене не називала на «ти», завжди «ви». Я цього ніяк не могла зрозуміти, ані переконати її. В хвилини, коли голод нам дуже дошкуляв, Настя завжди звідкись здобувала кісточку цукру чи якийсь сухарець.

В Куйбишеві нас годували дуже погано. Ранком шматок чорного, «забитого» хліба, а під вечір «самарська каша» (насіння тростини, з якої виробляли мітли, воно росло на берегах річки Самари, завбільшки як зерно гречки, але мов трава, без жодного смаку, і червоно-брудного кольору). Може, коли б ця страва була хоч трошки посолена, то і смак мала б краший. Протягом тих кількох днів у Куйбишеві ми ще більше змарніли, зблідли і з нетерпінням чекали наступного етапу. Нам всім було відомо, що пересильні табори – це короткотривале перебування і що нас відішлють далі.

Іноки вечорами ми виходили з бараків, і тоді дивились на дроти, на блискучі води Волги і Самари, бо наш табір був розташований неподалік місця, де ці дві великі ріки зливалися. Здавалось, рукою можна сягнути до води, до пропливаючих пароплавів, що мінилися вогнями, до волі...

За етапом етап

А тим часом, це був тільки початок нашої «мандрівки», і пізніше не раз згадували Куйбишев з його «самарською» кашею.

Зовсім несподівано одного ранку ми ще раз побачилися з братом. Це сталося, коли нас з Настею і алданками викликали на етап. Встигла йому передати записку, що від'їжджаємо в невідоме, шукай мене по наступних пересилках. Неважко було

Іванна Пшепорська-Машак з братом Всеволодом. Фото з 1980 або 1981 року. Всеволод Пшепорський займався фотографуванням, увіковічуючи в своїх працях життя українців у Польщі. Помер 12 липня 1998 року в Ольштині.

здогадатися, що ми їхали в одному напрямку, але трудно було повірити, що знайдемо одне одного знову – аж у 1954 році.

В Новосибірськ привезли нас вдень, і він зустрів зеленню, хоч була вже осіння пора. Пізніше, коли пригадувала дорогу з Києва, здавалося, що весна протривала аж до вересня, бо чим далі в Сибір – весна запізнювалася. Немов супроводжувала надією на краще.

Нас «гнали» містом, хоч містом його важко назвати. Пригадую одну довгу вулицю з більшими і меншими хатками по обидві сторони, а замість тротуару простелені дві дошки для пішоходів. Табору майже не пригадую, чомусь зник з пам'яті, хоч може й сьорбали там з раз якусь теплу юшку.

І знов у поїзд і до Іркутська. Лише дорогою в пересильну тюрму глянули на це сибірське місто.

З Настунею ми подружили, зникло недовір'я, тішились, що разом, та побоювалися, щоб нас не розлучили. Прибувши на місце, довідались, що політичних в'язнів мужчин повезли в напрямі Хабаровська. Тоді ми ще не знали, що й нас туди везуть.

З Іркутська поїздом понад Байкалом, через Чіту, Комсомольськ на Амурі, Хабаровськ, наближались до Бухти Ваніно (Советська гавань). Це була остання зупинка перед відprawою на Колиму.

Бухта Ваніно

Десь підвечір пригнали нас до воріт табору, який знаходився приблизно за 2 кілометри від Охотського моря. Адміністрація табору приймала нас, не поспішаючи, трохи повільніше, ніж деінде. Нарешті відчинилася брама і ми, в супроводі кількох наглядачів увійшли на територію табору. Нас відразу обступив тлум жінок т.зв. «блатних», які, дотримуючись відповідної відстані, супроводжували нас з наглядачами в призначений барак.

Життя тут для нас – політичних в'язнів – стало «пеклом на землі» і якщо нашу ситуацію щось могло рятувати, то тільки те, що ми нічого не мали, не було чого в нас красти. По кількох днях «блатні» зрозуміли це і дали нам святий спокій, дивлячись на нас, як на щось не гідне їхньої уваги.

Табір нараховував приблизно 3000 жінок різних національностей і різного віку, засуджених за різні політичні, а частіше не політичні справи від 3 до 25 літ покарання. Коли нас привезли, в таборі було ще дуже мало політичних в'язнів. Лише

по кількох днях нам вдалося встановити з ними контакт.

Крім дерев'яних бараків з поверховими нарами, були й розіпнуті серед зони брезентові намети-шатра, в яких теж добудовано поверх нар. Один барак був ще у стадії будування, в ньому нас і поселили. Ще не було підлоги, ані нар. Ми самі старалися чимось застелити землю, шукаючи ще вдень якісь кавалки дощок, бо ночі були холодні, а вкритись було нічим. Ніяких коців нам не дали, так як це бувало на пересильних пунктах. Зустрічали там жінок, які в цьому таборі жили вже по 7-8 літ. Тому кожний старався роздобути щось на власну руку, переважно купуючи крадені речі в «урок» за денний приділ (замість цукру, одної з половиною цукерки). Хліба, якого отримували 500-800 грамів, ніхто не наважувався міняти навіть на найпотрібнішу річ з одягу.

Минуло кілька днів, і ми довідалися, що привозять новий етап політичних в'язнів, переважно з Галичини. Наші «урки» від самого ранку вже крутилися біля воріт, сподіваючись нажитися «багатством» новопрйбулих.

Пізно вночі входили у ворота під команду: «первая, вторая...» тісною колоною галичанки. Було їх близько 180 осіб, і всіх поселили в другій половині нашого бараку. Дівчата були добре одягнені. Кожна з них мала великий клунок, мабуть, діставали передачі в тюрмі. Між ними була помітна дружність і дисципліна.

«Урки» скоро скомбінували план дії і по короткій нараді вирішили, що наступної ночі нападуть на «новеньких» і пограбують їх «багатство». Тому що за тиждень до нас вже звикли і не дуже остері-

гались, тому нам було легко їх підслуховувати. Щоб не викликати в «урок» підозри, ми потихеньку нарадилися, що цілий день не будемо виходити, а попередить новоприбулих про напад Іда – росіянка з Алдану, яка звичайно, як завжди просиджувала мовчки. Так і зробили. Дівчата, знаючи, що їх чекає вночі, заздалегідь запаслись палицями і визначили між собою постійну зміну варті. Ніхто з них, за нашою порадою, не роздягався і не скидав взуття.

Десь о 1-й годині вночі, майже, 200 «урок» з криком «Уу-уу-уу-уу!»... кинулися на вирізи (пройми) вікон і дверей ще незакінченого будинку. Але приготівані до цієї атаки новенькі так справно відбивалися, що жодної «урки» не пропустили на свою половину бараку. Напад, однак, завзято продовжувався, і вартові на «вишках» на цей рев людських голосів засвітили в зону прожекторами і викликали поблизький військовий гарнізон.

Минуло 30 хвилин, і в табір увійшло військо з псами і автоматами на поготові. Обступили барак. Від новеньких довідалися про напад, і по нашому боці почали шукати винних. Блатні поводитися так, ніби нічого не сталося, полягали між тих, які не брали участі в нападі, і з ножами при боці застарігали: «Скажеш, що ми не з того бараку, проколню». Військові увійшли поміж нас і, поштурхуючи чобітьми, розпитували про чужих. Ніхто не відважився сказати правду. Тут йшлося про життя.

Всю ніч ми не змружили очей, не спав і весь табір, а з самого ранку всіх політичних в'язнів (майже 220 осіб) перевели в окремий будинок, у тому числі й нашу четвірку (дві українки і дві росіянки). Відтоді кожну ніч на зміну ми чергували при дверях, засунутих дошкою, і при вікнах (без шиб). Ця обереж-

ність не була зайвою, бо напади повторювалися ще деякий час.

Світ злочинців – це світ жахливих історій, тут вартість життя знецінена. Ми жили в постійній загрозі. Ті дегенерати легко програвали в карти людське життя.

Закохана «урка»

Поруч з нашим табором знаходився чоловічий. Відділяла нас лише т.зв. «запретная зона». Це була смуга виораної землі, шириною, може, з п'ять метрів, з обох боків, нашої і чоловічої, огорожена високим парканом, поверх якого ще на метр виставав парканець з колючого дроту. В чотирьох кутах табору височіли «вишки», на яких день і ніч стояли вартові з автоматами. Вночі весь табір був освітлений прожекторами.

Між обидвома таборами курсувала нелегальна пошта, з якої найбільше користались блатні, «виливаючи» взаємну любов. Політичні найчастіше такою дорогою розшукували своїх рідних, близьких, знайомих з інших таборів, або передавали вістку про хід слідства. Одним з найлегших способів «пошти» було завивання в записку камінчика і перекидання з розмаху на другий бік «запретной зони». Така записка, знайдена по другому боці, курсувала з рук у руки, поки не потрапляла до адресата.

Блатним самої записки не вистачало. Вони вилазили на дахи бараків і перегукувались між собою. Переважно це вдавалося, але пригадую випадок, коли одна закохана «урка» видряпалася на дах туалету, щоб побачити об'єкт свого захоплення,

одночасно перегукуючись з ним. Неподалік була «вишка». За правилом вартовий не мав права стріляти, але коли на його оклик «отойді!» (відійди!) з обох боків посипалася плюгава лайка, довго не роздумуючи, застрілив «урку». Тоді блатні негайно забрали її тіло в барак, а коли наглядачі зажадали тіла вбитої – заявили, що не віддадуть, поки не відправлять усіх молитов над вбитою. Адміністрація табору не відважилася силою забрати тіло. Наглядачі побоювалися навіть поодиначного входу в зону. Як не дивно, ці криміналісти, часом навіть кількакратно суджені, носили насилени на нитку хрестики. Вони на свій спосіб погоджували вбивства, грабунки, прокльони з вірою в Бога. Забиту товаришку принарядили, очевидно, в крадений від інших в'язнів одяг, і поклали в наметі, де вона перебувала за життя. Скликали «монашок» (суджених сектанток) і наказали їм цілу ніч відправляти молитви. А ранком у відчинені двері нашого бараку заглянули чотири «урки», і коли чергові заступили їм дорогу, заявили: «Сьогодні можете бути спокійними, ми лише хочемо, щоб увесь табір взяв участь у тризні по померлій, та запевняємо, що поки її тіло не поховане, ми нікого не зачепимо».

Знаючи їхні звичаї, можна було повірити в це, а, з другого боку, в цьому випадку треба було солідаризуватися проти сваволі охорони. Делегація «урок» мала із собою дві миски вареної пшениці (один Бог знає, де вони її дістали!). Підходили до кожної з нас і просили пом'янути душу померлої. Так обійшли весь барак. Коли закінчили цю церемонію, віднесли тіло до вахти. Про всяк випадок за воротами стояв майже повний військовий гарнізон.

Здавалося, все затихло, але за кілька днів в зоні почали з'являтися наглядачі (мабуть, вже осміліли). На одного з них напали блатні і так побили, що інші ледве відбили непритомного і відправили в лікарню.

Спільні поминки не допомогли. Часто вночі нас будив несподіваний крик «...У-у-у... Ура...» і на барак політичних в отвори вікон сипалося каміння. Це блатні наступали на «врагов народа». Та завдяки чуйним нашим власним вартовим, їм ні разу не вдалося виважити дверей чи вдертися вікнами, хоч поранення від каміння не раз бували.

Наше життя поруч з блатними ставало нервово виснажливим. Ми жили в постійному стресі, який міг довести до божевілля. Тому кожна з нас якнайскоріше хотіла потрапити на етап і доїхати до місця призначення, де була надія як не цілковито, то хоч частково відокремитись від кримінальних.

Кораблем до Магадану

І сталося. Це вже була осінь. Почали формувати етап. У зоні біганина. В'язнів викликають згідно списків під «вахту». Деякі «блатні», що потрапили до списків виїжджаючих, пили нашвидкоруч приготований тютюновий навар або засипали очі пилом тютюну. Робили все, щоб тільки потрапити в санчастину і в такий спосіб уникнути відправки.

Вишикувані п'ятірками, ми стояли в очікуванні. Це напруження було перерване скреготом залізних засовів. Відчинилася висока брама і, в оточенні охоронців, ми рушили назустріч долі...

Вже перед нами заблищало море, а під ногами піски його холодних берегів.

В поспіху почалось завантаження на корабель «Фелікс Держинський», що тривало майже п'ять годин. Ми цей час заповнювали пошуком кращого місця в трюмі і в такий спосіб заглушували неспокій і тривогу. Незабаром нам оголосили, що в бік палуби «запрещено» виходити. Мабуть, кожна з нас уперше вирушала в подорож кораблем, але ні в кого не було почуття морської пригоди, лише тривога, неспокій і страх перед незнаним. Це було видно по лицах товаришок. Мені було сумно. Прощання з землею гнітило. Чекаємо... І раптом загули мотори, шттовхнуло кораблем, плюскіт води, біганина і перегук обслуги. Корабель виходив у море.

В трюмі було тісно. Хтось порадив, що, лежачи на нарах, легше переносити морські коливання (качку). Більшість з нас так і зробили. Не допомгло. Жінок нудило, почали блювати на підлогу. Для тих цілей передбачені бочки, але і вони скоро стали непридатними – були переповнені нечистотами. Ті, що лежали на верхніх нарах, не встигали злазити, і всі бруди лилися на тих, що спершу раділи зайнятим місцям на нижніх нарах. Навіть ті, на яких не вплинули морські гойдання, дивлячись на цю картину навколо себе, діставали нудоти, або й так само реагували. Частина з нас, незважаючи на заборони, в поспіху вискакувала на палубу, щоб хлипнути повітря. Дерев'яні сходи під натовпом людей провалилися. Зчинився крик, плач, зойк, але, на щастя, тяжко поранених не було. А тому, що наш медичний персонал (з в'язнів) теж потерпів, то нікому було ані подбати про хворих, ані про вичищення брудів. Декілька здоровіших, з-поміж них і я, старалися допомогти товаришкам, подаючи їм воду, витираючи одержу та нари. Моя товаришка,

Настуня, лежала мов нежива. Я лише прислухалася, чи вона дихає, не знаючи, як їй допомогти. Тільки по кількох годинах, коли корабель вплив у відкрите море, а наші хворі заспокоїлися, ми все почистили і випорожнили бочки, але смороду не вдалося прогнати і ми, хто міг, утікали на палубу. Декотрі, більш відчайдушні, пробирались навіть на верхню палубу і десь у кутку пересиджували, користаючи з того, що вільні (не в'язні), мабуть, лежали в своїх вигідних каютах. Ми з Ідою час від часу спускалися в трюм, щоб оглянути тяжко хворих. Тішились, що Настя вже спокійніше спала, хоч причиною цього була висока гарячка. Лікували як могли, навіть від медсестер дістали ліки і подавали їй регулярно. Блатні виявились набагато міцнішими. Коли наступного дня дівчата взялися варити зупу з виданих на дорогу продуктів, то їли тільки вони. Ми з Ідою, хоч і здоровіші, їли лише чорні сухарі, побоюючись уживати іншу їжу.

Наша подорож тривала вже два дні. Час від часу допитувались у моряків, чи скоро Магадан. Один з них відповів: «Когда проснувшись одним утром увидите белие от мороза стены трюма – значит доехали до Колими».

Підвечір море стало неспокійним. Ніхто з нас ще не знав, що таке шторм, та ще й на Півночі. Кораблем все більше розгойдувало. Нами ніхто не цікавився. Ми були вдячні вільній обслузі моряків. Вони допомагали нам не тільки порадою, але й не раз «шмуглювали» ліки від свого лікаря. Радили лежати спокійно і ні в якому разі не виходити з трюму. Вони вже знали, що таке шторм, а ми ще тільки мали пізнати морську стихію. Вже підвечір море розгулялося так, що годі було втриматися на но-

гах. Корабель тріщав і здавалось, що ще мить – і він розлетиться мов шкаралупа. Рев і стогін моря та скрегіт корабля заглушували голоси, і тільки гудок проривався крізь шал стихії, подаючи сигнал «SOS».

Перебування в трюмі ставало нестерпним, страх гнітив, душив і, не витримавши, ми з Ідою непомітно вилізли нагору, але те, що побачили, викликало жах. Учепившись з усієї сили за якогось стовпа ми переляканими очима, немов заворожені, дивилися на рухомі гори води, що падали на палубу і з гуркотом перекочувались по ній, змітаючи все на своєму шляху. Задерев'янілими вустами ми ледве промовляли: «Отче наш, Ти, що еси на небесах...», а страх паралізував думку і тіло.

Минуло дві або й три доби цього морського шаленства. Води заспокоїлися, і я врешті міцно заснула. Прокинувшись, на стінах трюму побачила сивину морозу...

Етап-1949

Затихли машини, тільки плюскіт води ззовні та біганина і крики на палубі корабля вказували на те, що ми причалили до пристані. Трюм довго не відчиняли. Зіщулившись і тремтячи від холоду, ми чекали, поглядаючи на білі від інію стіни корабля. Врешті трюм відчинили і нас поспіхом почали виганяти. «Вихаді, вихаді, побистреє... молчать, не розговарівать...». Цей нервовий настрій передався всім в'язням. Дійшовши до трапу, яким ми мали зійти вниз, кожна з нас мусила глянути вперед, і від побаченого крижаніла душа і тіло. Довкруги, скільки могло сягнути око, біліло від снігу, а навпроти

трапу понад сотня конвоїрів з наставленими до нас багнетами. Їх лиця насуپлені, азіатські, здавалися нам напівдикими, одягнені в білі кожухи «тулупи», шапки з кляпами на вухах, взуті у валянки. Спрямованими багнетами заганяли нас в коло, немов у кліщі. Почулося: «Стройсь в п'ятьоркі!».

Ми, дрижачи від холоду, ставали тісно одна біля одної, просячи в Бога, аби чимскоріш рушити з місця, бо здавалося, що примерзнемо до снігу. Ми були дуже легко одягнені, переважно в літню одяжину, та й та витерта до дір по тюрмах і пересилках. Але «вигрузка» йшла своїм порядком, і ті, що останніми вийшли з корабля, мали найбільше «щастя», бо не встигли залякнутися на морозі, що сягав понад 40 градусів.

Конвой, який прийшов нас забрати, мовчав, не спускаючи ні на хвилину багнетів. Лише коли останні зійшли з пароплава і всі вишикувалися п'ятірками, їхній начальник прочитав нам знане напам'ять: «Шаг влево, шаг вправо – считается побегом, конвой стреляет без предупреждения».

Колона рушила з місця, але не звичайним кроком, а майже бігом. Ми задихалися, наздоганяючи попередніх, а сльози від морозу й люті скочувались по обличчях і застигали на них краплинами льоду... Нас безперервно підганяли тоді, коли сили зовсім покидали. Хворі відставали, а потім, як підкошені падали в сніг... Ми навіть не могли їм допомогти, бо конвоїр підганяв, б'ючи до крові тих, які мали бігти далі. Пізніше ми довідалися, що за нашою колоною їхало вантажне авто і підбирало тих напівживих, що лежали на дорозі.

Нарешті, брама і надія на тепло і відпочинок. Але ця надія дуже швидко розвіялась, бо це ще не

був табір, а лише баня (лазня), в якій нас мали купати, «відвошувати». Дали проти тифу уколи і одягнули в «казьонну» одежину. Ця дорога до бані й назад тривала аж до пізньої ночі. Лазня вміщувала не більше 70-100 осіб, а нас всіх було понад 700 жінок, тому ця процедура так надовго затягнулася. В передбаннику треба було роздягнутися до гола і свій клуночок з одягом віддати через віконце до «прожарки». Попередня партія ще милася, а наступна, тремтячи від холоду, чекала 20-30 хвилин на свою чергу. Увійшовши до середини, треба було чекати на воду, що то крижана, а то гаряча лилася на наші задубілі тіла. Час купання тривав недовго, близько 7 хвилин. При виході медична служба робила укол протитифної сиворотки. Нікого при цьому не питали: хворий чи не хворий, лише одною голкою всіх підряд кололи, вводячи сиворотку. Коли хтось млів, виносили в прибудівку поруч. Потім ще був перегляд волосся, чи нема «насекомих», і коли знайшли, то голили все. Лише після всіх цих процедур кожна діставала одяг: білизну, ватяні штани, бушлат, блузку, рукавиці. Про розмір ніхто не питав. Вже потім ми обмінювалися між собою. Віддали нам також і наші «прожарені» клуночки, правда, вже зовсім знищені, але ми тішилися, то було немов дорогоцінна невидима ниточка, що в'язала нас з минулим, з волею.

Кожна партія помитих в'язнів виходила надвір або ховалась у «затишку» розіпнятого з цією метою намету-шатра, де посередині горіла одна-однісінька піч (звичайна бляшана бочка з трубою вгору і вирізаною дірою), до якої всі старались протиснутися. Чи це маленьке вогнище могло зігріти 700 в'язнів при 40-градусному морозі?..

Юля Матвій – дівчина з Галичини. Хеніканджа.

Переодягнуті всі в одинакову форму, ми не могли одна одну впізнати. Було дивне відчуття, немов від нас забрали щось дуже особисте, минуле, ніжне і тепле, наповнюючи наші душі дозрілою твердістю.

Миття закінчилося, і нас, «відновлених», під охороною того ж конвою, повели головною і єдиною вулицею Магадану, і тепер уже в табір, до якого було так само далеко, як від пристані до «бані».

Вночі ми знову стояли перед воротами, тим разом магаданської пересилки. Нас ще раз перерахували, перевірили документи начальника конвою, кожній прикріпили на довгі роки в'язничний номер і розділили по різних бараках...

Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися,
Камінні гори у серпанки тонкі повилися.
Марево біле покрило річку й тайгу,
А вітер з полудня мете без кінця лиш тугу...

В останню дорогу проводжали в'язні вже «вільну» Юлію Матвій. Хеніканджа, 1955 рік.

Світло сліпить та не гріє, сумне це проміння.
Вітер гуде, та задуха гнітить – мов каміння.
Так у розлуці з Тобою, мій Краю,
Живу і мучусь, а життя – немає...

Рядки цього вірша написані чарівною галичанкою – Юлією Матвій, серце якої було наповнене незмірною тугою за рідним краєм. Померла в колимському концентраційному таборі в 1955 році.

Святий вечір у Магадані

Прокинулась з думкою – сьогодні Святий вечір – і відразу полинула до свого краю, до рідного дому... Але ці мрійливі думки дуже скоро були заглушені командою «падйом!». І лагерна буденщина поглинула, як кожного дня: разом з бригадою рушили в «столовую» (їдальню) за куском хліба (200 грамів) і теплим чаєм (ледь солодка забарвлена водичка). Чай випили, а хліб кожна залишила на Святу вечерю, адже сьогодні, аж до першої зірки на небі, всі наші рідні постять.

Після дводенної перерви розшалілася хуртовина. Наш лагер швидко зникав під снігом. З неба сипало, як з мішка. Ошаленілий вітер здував сніг з сопок, і в повітрі постав такий крутіж, що можна було заблудити між бараками. Сніг заліплював очі і забивало подих. Вітер продував аж до кісток, зриваючи одяг. Але ми не думали тоді про крижаний холод, мали в цьому свою маленьку таємну радість – знаючи, що в таку заметіль нас не поведуть за зону, бо треба буде розчищати доріжки між бараками. У цьому ми вбачали дар Бога, адже тепер зможемо скоріше повернутися в бараки і приготуватися до вечері.

На обід нам дали «коряк» (ополоник) юшки, і знов до роботи, очищати дороги. На наше щастя, заметіль трохи втихла і не нищила нашої роботи. Ми прокладали справжні тунелі (3-4 метри заввишки)

в снігових завалах між бараками і лагерними будівлями.

Були дуже втомлені, але під вечір нас важко було впізнати. Кожна причепурена (якщо не було одягу з дому, то в лагерний і чистий) в блузку обов'язково з білим комірчиком (оздоба). Дівчата, групками по дві-три, застеляли нари власними білими рушниками і клали на цей святковий стіл заощаджену їжу. Переважно це були: чорний хліб і вівсяна каша. Лише деякі викладали ще з в'язничних передач приховані білі домашні сухарі чи якесь за-

Іванна Пшепурська. Магадан, 1954 рік.

сушене яблуко. Комусь вдалося роздобути лише йому відомими «підпільними» шляхами від цивільного населення свічку. Наближався час Святвечора. Ми розмірковували над тим, як би то випроводити хоч на 20 хвилин старосту бараку, щоб не бачила і не чула того, чого нам не дозволялося.

Вже довше не можна було відтягувати розв'язання цієї справи, тому всі разом підійшли до неї і впрост сказали, що запрошуємо її на наш Святвечір, але для неї і для нас буде краще, коли хоч на 20 хвилин вийде з бараку. Вона, теж політичний в'язень, зрозуміла, накинула на себе бушлат і вже

в дверях сказала: «Смотріте, дівчушкі, не подкачайте» (глядіть, дівчата, не підведіть).

Всі завмерли в очікуванні. Зараз повинно щось діятися... Я вийшла на середину. 240 очей дивилось на мене. Такий відповідальний момент. Чи зумію знайти відповідні слова, щоб скріпити в них *віру* в краще завтра, чи не відберу в них *надію*, яку кожна з нас в глибині своєї душі берегла, леліяла. Ця тиша й напруження тривали, може, з хвилину, а мені здалось, що минула ціла вічність.

Не вмію пояснити, звідки тоді взялась у мене сила, не знаю, як зчезла перепона, котра, мов кліщі, стискала ще хвилину тому мені горло, звідки знайшлися ці потрібні слова, що рвались на уста: «Дорогі сестри, в цей Святвечір ми не самі. З нами Бог, наші батьки, наші найближчі і ті, які так, як і ми караються по тюрмах і лагерьх тієї найбільшої тюрми наших народів – Росії, але волі яких ворог не знищить. Не вб'є *віри* в краще майбутнє нашого народу, не зломить нас духовно. У нас забрали наші прізвища, давши взамін номерки, але неспроможні забрати сили волі, яка є в наших душах, в нашій крові, і з якою ми перейдемо цей важкий шлях нашого життя, знаючи з певністю, що наші жертви не підуть намарне, й діждемося волі на рідній землі. Бажаю вам сили і ще раз сили перетривати призначену нам долею неволю й діждатися тієї хвилини, коли разом з нашими найближчими заспіваємо «Бог Предвічний» у своїй хаті і в своїй вільній Україні!».

Слова подіяли. Барак ожив, загомонів. Лиця засяяли посмішками. Особисто майже нікого з цих дівчат я не знала, бо до Магадану нас звезли з усіх кутків України. Незнайомі люди раптом стали собі

Магадан, Великдень 1955 року. В першому ряду зліва: четверта – Теодозія Клепач, п'ята – Марія Максимішини, шоста – Іванна Пшепюрська, сьома – Марія Бойко. В другому ряду сьома зліва – Катруся Мисак.

близькими, рідними. Мене то з одного, то з другого боку хтось запрошував до свого столу. Взяла свою «пайку» хліба і присіла до спільної вечері. І, як велить наш звичай, ділилися просфорою (з хліба), бажаючи кращої долі. Частувалися чорним хлібом, попиваючи чаєм і пригадували, як-то було колись при святковому столі, заставленому дванадцятьма стравами. Ми сміялися, жартували, колядували, постійно в розмовах повертаючись туди, де рідний дім, і навіть простір за 14000 кілометрів не був тому перешкодою.

Вже до бараку повернулася староста і зобов'язував «отбой». Кожна загорнулася у свій бушлат, вкладаючись на двох дошках, що служили за ліжко, і вже в цілковитій самоті ще раз полинула в Україну, тихенько втираючи непрохану сльозу.

«Бог Предвічний...» – подумки співала кожна з нас.

В Бутугичаг

Доїхали на місце. Конвоїр відчинив «чорного ворона» і ми, вискочивши на землю, врешті могли випростати затерплі і закостенілі від холоду ноги. Це був червневий ранок 1950 року. Високі засніжені гори відразу притягнули наші погляди. В небі ні хмаринки, тільки холодне сонце. Які чужі ми в цьому далекому краї... Тривожило незнане, до якого треба було дійти. І ще не встигли надихатися свіжим ранішнім повітрям, як прозвучала команда: «Стройсь в пятьоркі!». Тримаючи в руках чи на плечах свої клунки-«достаткі», вислухавши звичайної, вже напам'ять знаної інструкції «Вніманіє, вніманіє – шаг влево, шаг вправо – конвой стреляет без предупрежденія!», на команду – «Колонна вперьод!», рушили в дорогу.

Спочатку йшлося навіть легко, але з часом змінили свою думку, бо дорога весь час вела вгору, а весняний сніг все глибше западав під ногами. Дорога, якою рухалась наша колона, вела все вище і вище. Вже минули чоловічий центральний – каторжний лагер. Від конвоїрів довідалися, що наш міститься на самому верху сопки. І справді, піднявшись трохи вище, побачили на горі якісь будівлі. Втома відчутно давала про себе знати, просувалися щораз повільніше, важко було йти під гору, і колона розтягнулась... Вже не слухали команд «подтянісь!», «побистрее!». Вже хтось упав від безсилля, а хтось плакав. Якась жінка (білоруска) провалилася по пояс в сніг і, плачучи, кричала в розпачі: «Хай, вже застрілять, далі не підуть!». Ми стягнули з неї невеличкий клуночок і змусили брести снігами все далі...

Приблизно на половині сопки починалась канатна дорога. Появилася надія, що, може, далі ми зможемо піднятися вагончиком. Але солодкі мрії дуже скоро нас покинули, коли ми почули, що можна лише клунки залишити, а далі власними ногами плентатися вгору. Сили покидали тіло, і я вже рухалася в напівпритомному стані. Збагнула це лише, коли почула голос товаришки: «Іванко, ти ж не йдеш, лише хитаєшся на місці, сядь, відпочни». Тільки підвечір ми дійшли.

Лагер був невеликий – чотири чи п'ять бараків. В кожному могли розміститися приблизно 170 осіб. Ми здивувалися, коли з одного бараку висипало кілька мужчин. Їх не допустили ближче, але незабаром нам вдалося від них довідатися, що ще зовсім недавно, кілька днів тому, тут жили в'язні-мужчини, яких тепер перевели вниз, у центральний лагер. Сказали нам, що і вони також скоро відійдуть, що тут ще тільки пару днів будуть, щоб закінчити якісь роботи. Від них довідалися, що ця місцевість називається Бутугичаг і лежить приблизно 2800 м (така цифра мені запам'яталась) над рівнем моря, і що по дргуому боці гори є ще один жіночий лагер Вакханка і Кармен. Всі ці лагери належать до рудника, де видобувають залізну руду і уран. Розповіли теж, що тут, на такій висоті важко з водою, дровами та що бараки протікають від дощів і танення снігу. Особливо ці проблеми відчутні навесні та влітку.

Недовго довелось чекати, щоб переконатися в правдивості цих попереджень. Уже в першу ніч, не отримавши нічого, – треба було щось придумати, на чім лягти. Поверхові нари не мали навіть усіх дощок, але втома зробила своє, і вже, незважаючи

ні на що, по дві полягали на верхні нари і по три – на нижні, повкривавшись власними шматами, бо інші назви до цього лахміття не пасували, знесилені дорогою – поснули. Але сну нас скоро позбавив не тільки мокрий одяг і холод, що проймав до кісток, але й наглядка, яка вже о п'ятій над рано нас підняла до роботи. Навіть одного дня після такої тяжкої «подорожі» нам не дали для відпочинку. На сніданок 200 грамів хліба і склянка чогось, що там називали чаєм. Лагерне начальство оглянуло «рабочіх», а лікар-в'язень видав металеві «баклажки», до яких ми мали (під контролем) налити перевареної води. Чому перевареної? Тому, що в лагері, як виявилось, панував «понос» (дизентерія), і цієї перевареної води мало вистачити на весь день. В інструкції писалось, що «не разрешается пить» сирої води.

Нас вишикували п'ятірками, і колона була готова до виходу. На щось чекали. Раптом залунала музика, лагерний чоловічий оркестр загравав марш. Яка іронія долі! Трагічно і комічно. Наші очі наповнилися сльозами, а цей бадьорий марш звучав для нас, немов «вічная пам'ять». Ще колись, у Магадані, старі лагерники нам розповідали про Бутугичаг, що – по-якутськи – долина смерті, та хто з нас тоді думав про те, що й там нам доведеться бути?

Того дня весь наш транспорт (понад 150 осіб) працював на розчищуванні нововідкритої копальні. Після повернення з роботи нас поділили на бригади, а потім чекала лікарська комісія, яка визначала категорію здоров'я. Ця комісія розмістилася в бараку, в якому ще перебувала невеличка група мужчин. З центрального табору привели трьох

лікарів-в'язнів. Вони були під наглядом вільного начальства «санчасті».

Після вечері, яка складалася з обов'язкового «сланіка» (лік проти цинги) і рідкої юшки, кожна з нас мала стати перед лікарською комісією. Треба було роздягнутись до сорочки, зареєструватися та по черзі підходити до лікарів. Один прослуховував грудну клітку, гінеколог проводив свої обстеження і стоматолог оглядав зуби. Ця процедура відбувалася дуже швидко, бо лікарі поспішали, маючи перед собою наш цілий етап. Переважно лікар питав: ти хвора, чи здорова. І тільки коли хвороба була наявна – трохи більше часу присвячував хворій. В лагері «кружляв» жарт: «Лікар, прикладаючи трубку до грудей хворого, каже: „диші... по какой статье?“. В'язень: „по 58-й“ (ізмєна родіни). Лікар: „не диші“».

Прийшла і моя черга. Відразу кажу – здорова, і підходжу до зубного лікаря. Той пропонує сісти, відкрити вуста. і чую:

– М. П. – це ваша рідня?

– Так, – трохи здивовано відповідаю.

– Моє прізвище Лушпинський, мабуть, буду обслуговувати ваш лагер, тоді зголосіться до мене з зубами. Поговоримо.

Ця зовсім нічого не обіцяюча зустріч мене підбадьорила, і не лише мене, бо коли розповіла подругам, то так, ніби ми зустріли когось дуже близького, рідного. І дійсно, доктор Лушпинський за кілька днів замешкав у маленькій комірчині, що служила йому за приймальний «кабінет». Нам заборонялось туди наблизитися без причини, але ми все ж таки ухитрилися хоч на хвилинку забігти на розмову.

Лагер Хеніканджа. Фото з 1957 або 1958 року. Сумний, не-привітний для людини і чужий цей край.

Хеніканджа

На Хеніканджу привезли нас уночі. Лагер ще спав. Тільки, як темні привиди, стояли бараки. Черговий направив нас до одного з них, і там ми поснули до ранку.

Нас було лише п'ять з Бутугичагу. Посідали на дошках нар, як ті сирітки, вирвані з гурту дружної родини, якою здавались нам тепер наші залишені в Бутугичагу подруги. Ще нічого не знали про наш новий лагер, снували лише здогади, як зживемося з незнайомими, новими співтоваришками, а водночас мріяли, щоб з'їсти хоч шматок хліба та чимось його запити.

Лагер спав, здавалось би, «мертвим» сном. Вже затихли навіть кроки чергового, що нас «устроїл» (влаштував) і пішов на вахту відпочивати.

Та спати цієї ночі нам не довелося. Тихенько відчинилися двері майже порожнього бараку, бо крім нас п'ятьох тут більш нікого не було. Спостерігає-

Магадан, 1957 рік. Ірина Козакевич-Суровецька (зліва) та Юлія Паньків. Юлія – студентка медичного інституту, потім Політехніки (хімічний факультет). Арештована 1 вересня 1947 року. Засуджена на 25 літ. Повернулася до Львова у 1964 році. Померла 16 жовтня 1991 року.

мо, що ж тут діється, і побачили... кількох дівчат-в'язнів, які тихо нашпиньках входили у барак. Відразу посипалися питання: звідки, хто ви, за що суджені, на скільки, з яких сторін... З нами розмовляли наші українські дівчата, такі ж молоді, як і ми, переважно зі Львова і околиць. Від них ми дізнались, що тут на нас чекає... Лагер належить до «берлагу» видобування залізної руди в копальнях і шурфах, цегельні й лісоповал. Лагер на так званому штрафному пайку. Одним словом, попали ми «з-під дощу та під ринву». Одинокий плюс на нашу користь – це те, що лагер розташований у долині, і не треба буде носити своїх ніг як на сопках Бутугичагу.

Пішли ми на цвинтар політв'язнів, що над річкою Колимою за мостом. Всі могили були розриті. Це ведмідь зробив. Вкопали глибоку могилу, позбирали кістки, волосся, і похоронили. Поставили хрест. За це нас потягли на КГБ. «Банде-ровки апать начінають!».

Після всіх розпитувань прозвучало ще одне питання: «Їсти хочете?» і, побачивши наше голодне зніжковіння, відразу попередили: «не журіться, ми маємо що їсти, зараз принесемо». І справді, за кілька хвилин дві з наших нових знайомих принесли в бляшаній банці три варених оселедці. Вони були, як звичайно, дуже солоні, але голод заспокоїли.

Ранком нас залишили в зоні, чим ми були дуже здивовані, і поки викликали до полагодження звичайних процедур: лікарський контроль і встановлення категорії здоров'я, приділ до бригади і т.п., ми могли приглянутися, як виглядає лагерне життя, які тут порядки. Вони мало чим відрізнялися від усіх попередніх.

Наступного дня кожна з нас приділили до іншої бригади в копальні залізної руди або на «шурфи».

І почались дні, одні на другі схожі: весь день важка праця, від рана до пізнього вечора великими лопатами очищали забої копальні або бурили «бурки» в шурфах. Це була дуже тяжка праця, аж ніяк не для знесилених дівчат. Ми навантажували однотонні вагони і вдвох вивозили їх назовні. Працювали парами. Після навантаження впирались плечима у вагонку і котили її по рейках шин, молячи Бога, щоб вагонка не «забурилась» дорогою, бо поставити її знов на рейки було нелегко, часом і в чотирьох це ледве вдавалося. Або вичищали глибокі «шурфи» (ями, немов криниці), з яких землю витягали відрами, підготовляючи полігон до взривів.

Не раз ми лаялись і проклинали свою мачушину долю. На злість ворогам – витримували і виживали.

Повернення

Дорога додому почалась за «хрущовської відлиги», коли восени 1955 року була звільнена і передана в Польщу, де була остаточно звільнена. Тоді повернулась до Срокова до мами. Вона тут мешкала після смерті нашого тата. Треба було вчитись і працювати. У 1960 році в Гданську закінчила середню бібліотекарську освіту і до 1965 року працювала інструктором у повітовій та міській бібліотеці в Кентшині на Ольштинщині. Ще не суджено мені було затримуватись на одному місці. Мої «мандри» по світу продовжувались, і у 1965 році я виїхала до Англії. Вийшла там заміж за Володимира Мацака і замешкала в Лондоні. Знайшла працю серед своїх в книгарні Союзу Українців Великобританії, а потім, від 1973 року і аж до пенсії, працювала одночасно на двох роботах: тиждень в англій-

Творити прекрасне ніколи не пізно. Іванна Пшешорська-Мацак зі своїми акварелями на виставці картин. Лондон, 16-20 лютого 1996 року.

ському банку, а другий – в польській висилковій фірмі «Тазаб». І саме тоді, маючи більше вільного часу, заохочена мисткинею О. Єнкало, записалася в англійську школу на курс малювання аквареллю. Дуже захопилась цією справою, і щотижня по дві години навчалася малюванню. Моїм вчителем був Артур Гайса, якого ще й досі, час від часу, відвідую. Він навчав мене робити перші кроки у цій справі. Допоміг пізнавати кольори і техніку малювання дослівно від азів.

Малювання стало моєю великою пасією. В ньому знаходжу спокій і забуття, відкриваючи красу рідного краю не без туги за втраченими літами. Мої картини неодноразово виставлялися перед широким колом глядачів. В лютому 1990 року в Лондоні відбулась перша виставка моїх творів, потім збірні, а в лютому 1999 року – друга. Такі події додають сил і появляються нові плани, мрії, надії...

Вони розповідають

Катерина Вітко-Стах – підпільний псевдонім «Зозуля». Нар. 16 листопада 1926 року в Ушківцях Любачівського повіту в родині Марії та Йосифа Вітків. На її участь у визвольній боротьбі найбільший вплив мали патріотичне виховання і старша сестра Марія «Рожа» (загинула в рядах УПА). У підпіллі на Любачівщині була санітаркою Українського Червоного Хреста (УЧХ), а також – зв'язковою УПА. Після ліквідації жіночої сітки ОУН, за дорученням організації, виїхала до Кракова, а згодом – до села Чарне Члухівського повіту, куди виселено її рідню. Арештована 20 лютого 1948 року. Перейшла слідство на УБ в Щеціні, Варшаві і надзвичайно жорстокі допити в Ряшеві. Вироком Військового районного суду в Ряшеві 21 серпня 1948 року засуджена на 10 років ув'язнення. Присуд відбувала в тюрмах Тарнова, Фордону і Грудзьондза (тут зустріла свою маму Марію Вітко, засуджену в 1948 році на 8 років ув'язнення). Звільнена 20 листопада 1954 року і замешкала разом з мамою в Чарному, де працювала книговодом у ППР-і. В 1962 році через матримоніальне оголошення з газети «Наше слово» познайомилася і одружилась з Іваном Стахом (бувшим вояком Дивізії «Галичина») з Англії. Разом прожили 33 роки, виховали доні Адріану і Лесю. Після смерті чоловіка (1996) виїхала до Америки. Живе в Чикаго (США).

Зенобія Гонтарська-Макейчук – підпільні псевдоніми «Стефа», «Калина». Нар. 27 січня 1920 року в Олешичах Любачівського повіту в родині Ольги та Степана Гонтарських. У 1943 році, закінчивши санітарний курс і військовий вишкіл, стала членом ОУН. За дорученням організації виїхала до Катовиць на зв'язковий пункт для кур'єрів ОУН. Загрожена деконспірацією, скривалася на Шльонську. Арештована у 1947 році в Цешині. Пройшла жорстоке слідство на УБ в Катовицях і у Варшаві. Вироком Військового районного суду у Вроцлаві 13 квітня 1949 року засуджена на 13 років ув'язнення. Присуд відбувала в жіночій тюрмі у Фордоні. Внаслідок тортур під час допитів тяжко захворіла. У 1956 році випущена на волю, але ще довгий час перебувала на лікуванні. У 1961 році виїхала до Канади, де одружилася з Петром Макейчуком. Суспільна праця, малювання, вишивки – це її теперішні захоплення і радість.

Єва Лашин-Філь – підпільний псевдонім «Лобода». Нар. 9 березня 1925 року в Горайці Любачівського повіту в родині Марії та Григорія Лашинів. Від травня 1944 року виконувала функцію зв'язкової цивільної сітки ОУН. Закінчила також санітарний курс УЧХ, піклувалась пораненими. Арештована 30 січня 1947 року в Горайці. Військовим районним судом у Ряшеві 26 червня 1947 року засуджена на 5 літ ув'язнення. Присуд відбувала в тюрмах Іновроцлава і Грудзьондза. Звільнена 30 січня 1952 року і виїхала до родини, виселеної під час акції «Вісла» в село Єльонки біля Пасленка. Вийшла заміж за Володимира Філя. Живе в Перемишлі.

Ольга Коштовська-Червінська – підпільний псевдонім «Калина». Нар. 19 грудня 1923 року в Павлокомі Березівського повіту в родині Анни і Йосифа Коштовських. З весни 1945 року, разом із сестрою Юлею пс. «Зірка», служила санітаркою в сотні УПА «Громенка». Арештована в 1946 році. Була піддана жорстоким і принизливим тортурам. Під час акції «Вісла» депортована до Пасленка на Ольштинщину. У 1964 році виїхала до Америки, вийшла заміж за Нестора Червінського. Належить до станиці УПА, діє в Союзі Українок Америки. Живе в Рочестері (США).

Катерина Мазурок-Глух – нар. 2 серня 1929 року в селі Переводові Сокальського повіту в родині Параскевії і Тараса Мазурків. Арештована НКВД в Переводові (запідозрена у співпраці з УПА). Після трьох місяців слідства на УБ в Белзі звільнена, не була суджена і не в'язнена. Під час акції «Вісла» депортована на західні землі Польщі. Живе в Щепанкові (Польща).

Катерина Когут-Петрига-Лялюк – підпільні псевдоніми «Наталка», «Грізна». Нар. 24 квітня 1925 року в селі Радава Ярославського повіту в родині Параскевії і Михайла Когутів. У 1941 році вступила до ОУН. Від 1944 року була районовою організаційною провідницею жіночої сітки і зв'язковою УПА на Ярославщині. У березні 1947 року, за дорученням організації, виїхала на західні землі Польщі. В червні 1949 року вийшла заміж за Богдана Петригу «Крука», який у квітні 1954 року був арештований. Після смерті чоловіка, в 1978 році, виїхала до Америки. Живе в Рочестері (США).

Текля Ярмола-Влашинович – нар. 21 листопада 1929 року у Вербиці Томашівського повіту в родині Юлії та Григорія Ярмолів. Під час акції «Вісла», 10 червня 1947 року, Військо Польське спалило рідне село, а її разом з родиною вивезено в Ольштинське воевідство. Ще в дорозі на західні землі, 14 червня 1947 року, була арештована з виселеньчого транспорту. Тут почалася її мандрівка через слідчі арешти і казамати УБ в Браневі, Ольштині, Томашеві, Любліні, потім концтабір в Явожні, тюрма на Монтелюпіх. Вироком Військового районного суду у Кракові 2 жовтня 1947 року засуджена на 3 роки ув'язнення. Присуд відбувала в тюрмах Іновроцлава, Грудзьондза і Фордону. Звільнена 14 червня 1950 року. Живе в Браневі (Польща).

Параскевія Ротко-Грицай – підпільні псевдоніми «Пчілка», «Параня». Нар. 26 червня 1925 року в Пантній Горлицького повіту в родині Антоніни і Афтана Ротків. В 1943-44 рр. вчилася в Маластові у господарській школі, а також закінчила курс садівничок. Організовувала і вела дитячі садки на Лемківщині. З весни 1945 року виконувала функцію зв'язкової жіночої сітки в Пантній. В липні 1946 року розконспірована, пішла у підпілля, працювала зв'язковою в горлицькому районі Надрайону ОУН «Верховина» та в сотні УПА «Бродича». Під час акції «Вісла» в пошуках мами виїхала на понімецькі землі. Арештована УБ 17 грудня 1947 року в Кожухові біля Зеленої Гори, піддана жорстокому слідству на УБ в Горлицях. В червні 1948 року вироком Військового районного суду в Ряшеві засуджена на 7 місяців тюрми. Після ревізії цього вироку, 12 січня 1949 року засуджена на 10 років ув'яз-

нення. Присуд відбувала в тюрмах Ряшева, Перемишля, Гарнова, Грудзьондза, Фордону. Умовно звільнена 17 квітня 1954 року. Вийшла заміж за Ярослава Грицяя, який повернувся з Сибіру по 11 роках каторжних таборів за боротьбу в УПА. В червні 1965 року виїхали з чоловіком до Канади. Живе у домі св. Димитрія в Торонто.

Олександра Біла-Карпа – нар. 6 липня 1929 року в Жерниці Вижній Ліського повіту в родині Михайла і Софії Білих. Одна з тих багатьох українських жінок, які, не будучи членами УПА, були свідомі своїх симпатій для українського визвольного руху, і, в міру можливостей, допомагали йому. За це, в лютому 1947 року, була арештована Військом Польським і піддана брутальним тортурам, які на її тілі і душі залишили тривалий слід. У 1947 році, під час акції «Вісла», виселена на західні землі. Живе в Кошаліні (Польща).

Іванна-Марія Пшепюрська-Мащак – підпільний псевдонім «Ластівка». Нар. 11 липня 1925 року в с. Крупець Любачівського повіту в родині Ірини й Осипа Пшепюрських. Член молодіжної організації «Юнацтво». Арештована 18 січня 1948 року в Срокові Кентшинського повіту. Перейшла слідство на УБ в Ольштині та у Варшаві. 27 липня 1948 року передана органам НКВД до Києва, де в травні 1949 року була засуджена на 10 років ув'язнення. Присуд відбувала в Колимських каторжних таборах Бутугичагу, Хеніканджі, Талону і Магадану. Звільнена 26 вересня 1955 року і повернулася до Польщі. В 1965 році виїхала до Англії, вийшла заміж за Володимира Мащака. Живе в Лондоні.

Іменний показник

А

Абалю 111
Адамчук Галя 52, 91
Адамчук Степан «Семко»,
«Рись» 314
Аквіна 124, 125
Аліція 145
Андерс 174
Антоні 38-39
Антосьо 113
«Аркас» 239
«Аркуш», див. Штикола Іван
«Астра» 16, 198, 226, 227,
228
Афаназюк Галя 52
Афтанас Андрій 234
Афтанас Андрійко 249, 251
Афтанас Володимир 232
Афтанас Стефан 249, 250

Б

Бабюк Теодор «Свист» 314
Бабяк Параскевія «Оля» 266
Базелевич Лесьо 285
«Байда», див. Мозіль Микола
Байовський Міхал 32, 33, 34,
35, 41, 42, 77
Баєр 173
Бакаляр-Ногаль Анастасія
66, 93
Бандера Степан 186
Бандура Степан «Малина»
286
Банєвич, лікар 153, 154, 155,

159, 160, 165, 166, 168, 174,
176, 177

Банєвич Ольгерда 155
Баран Рузя «Грізна», див. Ба-
ран - Путко - Васильківська
Ірина Рузя
Баран - Путко - Васильківська
Ірина Рузя «Галина», «Гріз-
на» 14, 118, 258
Барна-Святило Анна 91
«Бартель» 238
Баюс Теодор 329
Бжескі Ярослав 311
Бзова-Федорів-Стахів Теофі-
ля «Марта», «Маруся» 272
«Беркут», див. Чарський
Белець Анна 235
Белець Розалія 235
Белець Станіслав (Сташко)
235, 237
Біда Ірина, див. Дейнека-
-Мельничук-Біда Ірина
Біла Анастасія 214, 216
Біла Анна 214, 216
Біла Марія 182, 183
Біла Софія 401
Біла-Карпа Олександра 340,
401
Білий Володимир «Грім» 345
Білий Микола 216
Білий Михайло 401
Білоцеркович Софія 285
Білоцеркович Павло 285
«Бір» 345
Блащик 167

Близнюк Любомира Марта,
див. Богачевська Любоми-
ра
Бліхар Стефанія Соломія «Ка-
лина», «Борова» 268
Богачевська Любомира 64, 274
Богомолець 166
Богоніс-Фартушок-Шмілик
Марія «Незабудка», «Галя»
256
«Богун» 15
Богуш 110
Боднар Данута 65
Боднар Степан 222, 223
Боднар-Копій Юлія 91, 270
Бойко Марія 387
Бондаренко Марія «Оксана»
93, 294, 296-298, 310, 315
Борисевич Лілька 174
Борівець Ірина «Рента» 16, 25,
119, 121, 122, 123, 124, 125,
129, 295
Борівець Марія 223
Борівець-Саламаха Ірина, див.
Борівець Ірина «Рента»
Борівець Марія, див. Санай-
ко-Борівець Марія
Борківський Іван 193
Боркова-Котевич Стефанія
270
«Борова», див. Бліхар Стефа-
нія Соломія
Бородач Євген 185
«Босий», див. Покришак Осип
Бревко Єва 244
Брехун Ярослава 264
Бречко Софія, див. Вербова-
-Бречко Софія
Бриль Стефа 93
«Бриль» 26, 79, 123, 312
«Бродич» 331, 400
Бродович Василь 187
Броня 174
«Бульба» 188

«Бурлака» 241
«Бурлачка», див. Кот Люда
Бухольський Люціан 248
Бяганська Ніна 155

В

Ваврук-Жарська Галина «Жу-
чок» 74, 75, 93
Валя 362, 364
Валящик Ян 323
Вальницька Євстахія, див.
Шевчик-Вальницька Євста-
хія
Вальницький Іван 198
Вальницький Іван 227, 230
Ванда 294
Варивода 110
Василенко Петро «Волош»
16, 17, 123
Васильківська Ірина Рузя,
див. Баран-Путко-Василь-
ківська Ірина Рузя
«Василько» 241
Вахнянин Василь 187
Вахнянин Дарія 226
Вахнянин-Сухорончак Євге-
нія 64, 91, 110, 143, 262
Вацяк Ярослав 251
Ващишин Христина 317, 320
Ващишин-Чорна Христина
274
Ващишин-Пец Ольга Наталя
272
Вернійовська Текля, див. Єди-
нак-Вернійовська Текля
Вербова Люба, див. Вербова-
-Кобеляк Люба
Вербова Марія, див. Грици-
на-Вербова Марія
Вербова Меланія, див. Куш-
нір-Вербова Меланія
Вербова-Бречко Софія 268
Вербова-Кобеляк Люба 260,
268

- Вергун Гриць «Тріска» 288, 289
 Витовчева Катерина 278
 Витовчева Ксена 278
 «Вишинський», див. Гамівка Ярослав
 Війтович 193
 «Вігер», лікар 14, 26, 27, 28, 79
 Вітко Йосиф 397
 Вітко Катерина, див. Вітко-Стах Катерина
 Вітко Марійка «Рожа» 9, 13, 14, 23, 29, 50, 60, 118, 397
 Вітко Марія 11, 40, 50, 60, 61, 62, 69, 70, 73, 79, 118, 177, 178, 397
 Вітко-Стах Катерина «Зозуля» 7, 13, 22, 27, 33, 40, 49, 50, 60, 61, 62, 65, 79, 82, 85, 86, 92, 118, 146, 160, 177, 178, 179, 397
 Вітольд, санітар 167
 Вітяк Меля «Таня» 91, 147, 312, 337
 Вітяк-Поліщук Меля, див. Вітяк Меля «Таня»
 Вітяк-Поліщук Меланія, див. Вітяк Меля «Таня»
 Вовк Ірина «Ярослава» 26, 39, 43, 44, 46, 47, 50, 52, 54, 63, 67, 110, 258
 Вовк Ярослав (Ярчик) 54
 Вовк-Кульчуцька Ірина, див. Вовк Ірина «Ярослава»
 Вовчук 103
 Войнаровський 350
 Войтович Параня, див. Козак Параня
 Войцеховська 136
 Войцеховська Йоланта 356
 «Володар», див. Попадюк Рудольф
 «Волош», див. Василенко Петро
 «Воробчик», див. Потічний Петро
 Врубель Софія, див. Федак Софія
 Врублевський, майор 26, 27
 «Вуйко», див. Тиханич Дмитро
 Вуйна 79, 82
 Вуйціцька-Менцінська Леонтиня Мальвіна 256
 Вусик-Пирчак Марта 67, 68, 91
- Г**
- Гаврилюк Ярема 90
 «Гаєвий», див. Горайський Іван
 «Гайка», див. Кобилевська Антоніна
 Гайса Артур 396
 Галай Марія 325
 «Галайда» 14
 Галант Василь, 15-літ. хлопець 284
 Галант Василь, стр. УПА 285
 Галина 168
 «Галина», див. Баран-Путко-Васильківська Ірина Рузя
 «Галина», див. Гук Марія
 Галич Оля 52
 Галушак Марія 330
 «Галя», див. Богоніс-Фартушок-Шмілик Марія
 Галя, див. Марчук Галя
 Гамеля-Теребенець Марія 312
 Гамівка Богдан 72
 Гамівка Параскевія 68, 72
 Гамівка Ярослав «Вишинський» 29, 138, 241
 Ганя 79, 80, 81, 82
 «Ганя», див. Мартинюк Анна
 «Гапка», див. Кобилевська Антоніна
 Гбур 330
 Гбур Анна 270

- Геряк Марія «Марійка» 208, 226
 Геленка 156, 173
 Гетьман Григорій 285
 Гетьман Марія 278
 Гетьман Павлина 278
 Гіль Марія 262, 318, 319, 320, 322
 Гіль-Зрада Марія, див. Гіль Марія
 Гоза Андрій 357, 358, 363
 Голик 239
 Гонтарська-Макейчук Зенобія «Стефа», «Калина» 14, 48, 49, 68, 75, 76, 85, 95, 96, 138, 142, 146, 152, 316, 398
 Гонтарська Марія (Маруся) 98, 113, 181
 Гонтарська Ольга 98, 99, 398
 Гонтарський Андрій 98, 100, 113
 Гонтарський Степан 96, 103, 398
 Гонтарський Яків 96
 Гонтарський Ярослав 98, 110, 113
 Горайський Іван «Гаєвий» 9
 Горбач Гелена 292
 Горбов, генерал 115
 «Горох», див. Троян Володимир
 Граб Степан 363, 364
 «Граб» 9
 Грабець Ганя 112, 113, 114
 Грабець Омелян 185
 Гривна Василь 329
 «Григор», див. Гук Мирослав
 Гримак 95
 Гриндьо-Фуга Марія 270
 Грицай Ярослав «Чорнота» 339, 401
 Грицина-Вербова Марія 260
 «Грізна», див. Баран-Путко-Васильківська Ірина Рузя «Грізна», див. Когут Катерина
 «Грізний», див. Петрик Іван
 «Грім», див. Білий Володимир
 Грінчишин Марія, див. Максимишин-Грінчишин Марія
 «Громенко» 234, 238, 239, 240, 249, 399
 Губач «Жук» 295, 296
 Губач Стефцьо 296
 Губач Стефця 296
 Гудзьо Стефанія 53, 92
 Гудзьо-Куницька-Боднар Стефанія «Русалка», «Квітка» 53, 54, 64
 «Гудим» 238
 Гудима-Сич Пазя 91
 Гуз Тадзьо 194
 Гук Богдан «Скала» 241
 Гук Марія 64
 Гук Марія «Галина» 272
 Гук Мирослав «Григор» 272
 Гулькевич Володимир «Рубач» 314
 Гуменюк Марія, див. Королінчак-Гуменюк Марія
 Гусак Микита 284
 «Гуцул», див. Косаревич-Фортуна Катерина
- Г**
- Гживач 149, 150, 151, 152
 Гембаровський Владислав 324
 Герко Оля 52
 Голяш Стефан «Мар» 85
 Грайковська Марія 136
 Грасс Гінтер (лауреат Нобелівської премії 1999 р. в ділянці літератури) 1
- Д**
- «Дальнич», див. Федорів Петро
 Дацько Дуся 74, 91, 147, 254
 Дацько Зеня 64, 68, 74, 91

Дацько Костянтин, отець 74
Дацько-Бубняк Теодора, див.
Дацько Дуся
Дацьо Люба 74
Дзержинський Фелікс 377
Дейнека-Мельничук-Біда Іри-
на «Пчілка» 264
Демчук Григорій 285
Демчук Явгенія 90
Демчук Іван 284
Демчук Марійка 90
Дем'ян 110
Димитрів Григорій 250
Дитиняк Катерина «Кейда»
237, 238
Длябога Інка 47
Дмитришин-Корінь Катери-
на «Чайка» 266
Дмитришин Павло «Нечай»
266
Довган Марія «Орися» 58, 59
Довгун Дарія, див. Кордіяк
Дарія «Христя»
Додатко 106, 107
Долотко 72
«Дон», див. Камінський Ми-
рослав
«Дора», див. Скірка Анна
Доротка 168, 173
Дорош Петро 201, 211
Дорош Анна, див. Коваль-
чик-Дорош Анна
Доскоч Іван «Зубатий» 288
Доскоч Марія, див. Метик-
Доскоч Марія «Зірка»
Доскоч Стефа 287

Е

«Ем» 285
Емма 43, 44, 45
«Ема», див. Ковальчик-До-
рош Анна
Енгельс 101

Є

«Євген», див. Саноцький Осип
Єдинак-Вернійовська Текля
266
Єнкало О. 396

Ж

«Жан» 292
Жук Василь «Жур» 22, 29
Жук Дарія 349
Жук Ірина 349
Жук Стефа 349
Жук Юлія, див. Коштовська
Юлія
«Жук», див. Губач
«Жур», див. Жук Василь
«Журавель» 9
«Журба», див. Лашкевич Во-
лодимир
«Жучок», див. Ваврук-Жар-
ська Галина

З

Завада, лісничий 9
Завада Анна 9
Завада Микола 9
Завалень Марія 74, 148-149
«Загірянська», див. Коваль-
чик-Дорош Анна
«Заграва», див. Лебедович Леся
«Залізник», курінний 14, 16, 32,
192
«Залізник», чотовий 238
Залуський Микола 284
Заяць 50
«Звенислава», див. Лебедович
Леся
Зелинська 147
Зеня, див. Гонтарська-Максї-
чук Зенобія
«Зенон» 311
Зельонка Анна, див. Скірка-
Зельонка Анна

«Зимний», див. Мороз Степан
«Зірка» 234
«Зірка», див. Коштовська
Юлія
«Зірка», див. Метик-Доскоч
Марія
«Зозуля», див. Вітко-Стах Ка-
терина
«Зозуля», див. Ланчак Іван
«Зоня», див. Ходань-Осінська
Розалія
«Зоня», див. Шкирпан Марія
«Зонька», див. Ольха Софія
Зрада Марія, див. Гіль Марія
«Зубатий», див. Доскоч Іван
Зубенко Катерина, див. Скре-
кля-Зубенко Катерина
Зярнко Тадеуш 40, 41

І

Іван з Мюнхена 120
Іванік Марта 92
Іванік Олександра 92
Іванойко Григорій 285
Івась 79, 82, 83
Інгльот 43, 44
«Інгул», див. Стисло Дмитро
«Ірина», див. Ровеньчук Марія

К

«Кавка» 238
«Кадило» 49
Каламай Стефанія, див. Ка-
ламай-Стех Стефанія
Каламай-Стех Стефанія 256,
321
«Калина», див. Бліхар Сте-
фанія Соломія
«Калина», див. Гонтарська-
-Макейчук Зенобія
«Калина», див. Коштовська-
-Червінська Ольга
«Калина», див. Наконечна-
-Михалик Ярослава

«Калина», див. Стасік-Юрас
Катерина
Калинівський Петро 285
«Калинович», див. Мазур Гри-
горій
«Камінний», див. Лялюк Іван
Камінська Ірина, див. Тимоч-
ко Ірина «Христя»
Камінська Марія «Галина»,
див. Гук Марія
Камінський Мирослав «Дон»
299, 311, 312
«Камінь», див. Смук Мико-
ла
Канонік 176
Канцір Марія 260
Карванська-Байляк Анна «Ро-
ма» 26, 39, 47, 60, 65-66, 68,
85, 89, 91, 312, 313
«Карий» 26
«Кармелюк» 9
Карпа Іван 233
Карпа Северин 251
Кархут Іван «Самчук» 33
«Катруся» 239, 240
Качор Юрій 187
«Квітка», див. Гудзьо-Ку-
ницька-Боднар Стефанія
«Кейда», див. Дитиняк Кате-
рина
Кендзерська 178
Келян Ядвіга 156, 160, 166
Кіляровський Zenko 101
Кіндзерська Славця 292, 293
Кіндро-Мудра Катерина 258
Кісіль Соня 52
Кіт Іван 320
«Клей» 360
Клепач Теодозія 387
Клим Таня 347
Климко (мама) 67
Климко Володимир 67
Климко-Михалик Стефанія
67, 68, 74, 93

- Кобилевська Антоніна «Гайка» 52, 54, 57, 58
- Кобилевська-Мотиліцька Антоніна, див. Кобилевська Антоніна
- «Коваль» 17
- Коваль Стефанія 91, 338
- Ковальчик Анна 330
- Ковальчик-Дорош Анна «Ема», «Загірянська» 266
- Когут Андрій 303, 309
- Когут Катерина, див. Когут-Петрига-Лялюк Катерина
- Когут Михайло 399
- Когут Параскевія 399
- Когут-Петрига-Лялюк Катерина «Наталка», «Грізна» 16, 287, 289, 295, 301, 307, 314, 315, 316, 399
- «Козак» 249
- Козак Параня 280, 281, 282
- Козакевич-Суровецька Ірина 393
- Козій Євген 96
- Козій Марія «Ксеня» 13, 110
- Козій Степан 109
- Козій-Бачинська Галя 96
- Козловський 153, 165, 168, 169, 170
- Колесар Ірина, див. Лопатко-Колесар Ірина
- Колтунюк Любомир 188
- Колтунюк Мирон 183, 186, 188
- Колтунюк Орест 186, 187, 188
- Колянківська Дарка 72, 91
- Колянківська Марія 72, 91, 149
- Колянківський, отець 73
- Коляри Владислав 359
- Конашевич-Сагайдачний Петро 185
- Коновалець 260
- Константинович-Маслей Катерина 272
- Коперніка, вулиця 24
- Копій Юлія, див. Боднар-Копій Юлія
- Копко Марія 47
- Кордіяк-Довгун Дарія «Христя» 245, 246
- Корінь Катерина, див. Дмитришин-Корінь Катерина
- «Корнійчук» 114, 119, 121, 123, 292, 293
- Королінчак-Гуменюк Марія 264
- Корольчук Марійка «Кропка» 52
- Косаревиц-Фортуна Катерина «Ніна», «Мотря», «Гуцул» 64
- Костів Ірина 313
- Костюк Софія 349
- Косьор-Турко Марія 264
- Косьцюречко Василь «Яр» 286
- Косьцюречко Михайло 285
- Косьцюречко Юрко 285
- Косьцюречко Ярослав 285
- Кот Люда «Бурлачка» 26, 41, 43, 45, 47, 64, 91, 256
- Кот-Павлище Людмила, див. Кот Люда
- Котас, суддя 126, 130
- Котас Геля 126
- Котас Данута 126
- Котас Йоланта 126, 127, 129, 130
- Котас 126
- Котевич Стефанія, див. Боркова-Котевич Стефанія
- Коцила Юзьо 236
- Коцовський Теодор 285
- Кошки 239
- Коштовська Анна 234, 235, 236, 399
- Коштовська Юлія «Зірка» 234, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 249, 251, 399

- Коштовська Марія 234-236
 Коштовська Розалія 234
 Коштовська-Троян Євгенія 233
 Коштовська-Червінська Ольга «Калина» 231, 235, 237, 238, 245, 251, 314, 316, 399
 Коштовський Іван «Назар» 234, 235, 236, 238, 240, 244, 249, 251
 Коштовський Йосиф 234, 399
 Коштовський Осип 234
 Кравчик-Петришин-Цесельська Домініка 272
 Кравчук Настуня 366, 367, 368, 369, 371, 378
 Крамар Ольга «Чорна» 268
 Красовський Влодко 283
 Кривко Юзя 148
 «Кропка», див. Корольчук Марійка
 «Круж», див. Петрига Богдан
 Крут-Шнайда Марія 260
 Ксеня 101
 «Ксеня», див. Козій Марія
 «Ксьондз», див. Шимків Оля
 Кубіш 153, 170
 Кузенко, отець 118
 Кузів Люба, див. Онишкевич-Кузів Люба
 Кузнецова Люба 367, 368
 Кузьма Анна «Мирослава» 270
 Кузьма-Капустинська Марія 262
 Кулик Катерина 179
 «Куліш», сот. 14, 15
 Кульчицька Стефанія, див. Несторак-Кульчицька Стефанія
 «Кум», див. Мартин Калина
 Кундевич 185
 Кунець Іван «Чорноморець» 14
 Куницька-Боднар Стефа, див. Гудзьо-Боднар Стефанія «Русалка», «Квітка»
 Кунцьо Григорій 10
 Купала Іван 68
 Курись Андрій 251
 «Кур'єр» 80, 81
 Кухарук-Данелюк Марія «Світлана» 91, 254
 Кучери 158
 Кушнір-Вербова Меланія 256
- Л**
- Лабунька Марія, див. Ровеньчук Марія «Ірина»
 Лабунька, проф. 316
 «Лагідний», див. Футала Лев
 Лазар Катерина, див. Шустакевич-Лазар Катерина
 Ламач 127
 Ланчак 238
 Ланчак Іван «Зозуля» 249
 Ланчаків родина 235, 236, 237
 Лашин Анна 183, 196
 Лашин Анастасія 184
 Лашин Григорій 182, 183, 398
 Лашин Дмитро 198 205, 209
 Лашин Іван 184
 Лашин Іван 194, 220, 224
 Лашин Юрій 182, 183
 Лашин Марія 398
 Лашин-Філь Єва «Лобода» 182, 192, 193, 209, 210, 227, 398
 Лашкевич Володимир «Журба» 47
 Лашкевич Марія 47
 Лебедович Андрій 185
 Лебедович Григорій 185-187
 Лебедович Леся «Звенислава», «Заграва» 64, 76, 119, 123, 147, 149, 150, 185, 356
 Левицький Микола 231, 233
 Левко Іван 322
 Левчишин Катерина 238

- Левчишин Михайло «Симко» 238
 Лемеха «Чайка» 93
 Лемеха Анна, див. Лісна-Лемеха Анна
 Лемеха Ганя 91
 Лемцьо Володимир 235
 Лемцьо Надія 235
 Ленін 101
 Леокадія 163, 164
 «Леся», див. Мац-Білевич Ірина
 Любе 175, 176
 Лико Іван «Скала» 314
 «Липа», див. Сухорончак-Мороз Євгенія
 «Липа», див. Шимків-Пуццало Ольга
 Лихач Юстина 105, 106
 «Ліда», див. Федак Софія
 «Ліда», див. Шимків-Пуццало Ольга
 Лілька 175, 176
 Лімановського, вулиця 24
 Лінкевич 299
 Лісна-Лемеха Анна 252
 «Лісовик», журнал 16, 228
 Ліщинський, лікар 13
 Ліщинський Михайло 187
 «Лобода», див. Лашин-Філь Єва «Лобода»
 Лопатко-Колесар Ірина 93, 254
 Лукаш Василь 285
 Луць 120, 124, 129, 130, 131, 138
 Лушпинський 391
 Лялюк Іван «Камінний» 314
 Лялюк Катерина, див. Когут Катерина
- М**
 «Мавка», див. Пискір Катруся
 «Магістер», див. Олексіюк Оля
- Магура Марія 10, 11, 13
 Магура-Мовчко Марія 91
 Мазур Григорій «Калинович» 15, 22, 32, 49
 Мазурак Іван 284
 Мазурак Емілія 182
 Мазурак Теодор 182, 186
 Мазурук Параскевія 399
 Мазурук Тарас 399
 Мазурук Михайло 285
 Мазурук-Глух Катерина 276, 278, 281, 399
 «Мак» 297
 Макар Юлія 96
 Макар Іван 96
 Макар Костик 96
 Макарець Марія 10, 13
 Макейчук Зеня, див. Гонтарська-Макейчук Зенобія
 Макейчук Петро 179, 398
 Максимішин Марія 387
 Максимішин-Грінчишин Марія 260
 «Малина», див. Бандура Степан
 Мандрик Андрій 232
 Мандрик Маруся 222, 223
 Манчак Марія 96
 «Мапа» 14, 15, 118
 «Мар», див. Голяш Стефан
 Марися 43
 Марійка 137
 Марійка з Маковиська 119
 «Марійка», див. Геряк Марія
 Марія, сестра 164, 166
 Маркевич 153, 165, 168, 169, 171, 172
 Маркс 101
 «Марта», див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
 Мартин Калина «Кум» 91, 148
 «Мартин», див. Хвелатюк Марія

- Мартинюк Анна «Ганя» 258, 315, 316
 Мартинюк Олесь 258
 Мартинюк Сергій 258
 Мартуся, див. Вусик-Пирчак
 Марта
 «Маруся», див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
 «Марченко», див. Ушківський Іванко
 Марчук Галя «Оля» 52, 65, 66, 67, 68, 69, 148
 Марчук Петрусь 65, 69
 «Мар'ян» 240
 Маслей Катерина, див. Константинович-Маслей Катерина
 Маслей Марія 332
 Маслей Олександр 332
 Маслей Ольга 332
 Маслей Омелян 332
 Маслей Розалія 332
 Маслей Сидонія 332
 Маслей Теодозія 332
 Масловський 363
 Матвій Юлія 382, 383, 384
 Матвійчук Анна 49, 90
 Матвійчук Стефа 90
 Махараджа 146, 147, 148
 Мац-Білевич Ірина «Леся» 17, 25, 66, 68, 85, 91, 313, 315
 Мац Ромко 17, 18, 297, 298
 Мац Стефанія 17
 Мачай Іван 185, 187
 Мачуга Марія 91
 Мащак Володимир 395, 401
 «Медвідь», див. Пельц Андрій
 Мелих Томко 284
 Мельничук Володимир «Ясень» 264
 Мельничук Ірина, див. Дейнека-Мельничук-Біда Ірина
 Мельничук Степан 264
 Менцінська Леонтина Мальвіна, див. Вуйціцька-Менцінська Леонтина Мальвіна
 Метик-Доскоч Марія «Зірка» 266
 Метик-Тхір Стефанія 47, 91, 252
 Мидель Болек 10, 50
 Мидель Ясько 10, 11, 12, 50
 Миколай, святий 179, 180, 329, 333, 334, 336
 Милик-Мартинюк Анна, див. Мартинюк Анна «Ганя»
 «Мирослава», див. Кузьма Анна
 «Мирослава», див. Цьок Марія
 Мисак Катруся 387
 Михайло з Мюнхена 124, 142
 Михалик Ярослава, див. Наконечна-Михалик Ярослава «Калина»
 Миц Іван 8
 Миц-Купінська Єва 91
 Міколайчик 136
 Міхальська Дуся 213
 Міхальський 174, 175, 176
 Мозіль Андрій 9
 Мозіль Микола «Байда» 13, 14, 23
 Мозіль Стефа 13
 Морзе 136, 142, 357
 Моренін Ірина, див. Пшепюрська Ірина
 Мороз 238
 Мороз Євгенія «Липа», див. Сухорончак-Мороз Євгенія
 Мороз Інка 148
 Мороз Ірина, див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
 Мороз Славка 110
 Мороз Степан «Зимний» 286
 «Мотря», див. Косаревич-Фортуна Катерина

«Мотря», див. Тесля Марія
Мудра Катерина, див. Кін-
дро-Мудра Катерина
Мудрик Петро 251
Мудрик Стефан 237

Н

Надія 66
«Назар», див. Коштовський
Іван
«Назар», див. Назаренко Осип
Назар Анна 321, 326
Назаревич Роман 109
Назаренко Осип «Назар» 314
Наконечна-Михалик Яросла-
ва «Калина» 254
Настуня, див. Бакаляр-Но-
галь Настуня
Настуня 66
«Наталка», див. Когут Кате-
рина
Недужик Анна 72
«Незабудка», див. Богоніс-
-Фартушок-Шмілик Марія
Несторак-Кульчицька Стефа-
нія 274
«Нечай», див. Дмитришин
Павло
Нігбор 161
Ніколя 156, 160, 176
«Ніна», див. Косаревич-Фор-
туна Катерина
Новосад Іван 24, 312
Новосад Леся, див. Новосад-
-П'ех Леся «Чорна»
Новосад-П'ех Леся «Чорна»
24, 52, 58, 59, 65, 66, 68, 85,
91, 146, 147, 312, 315
Ногаль Анастасія, див. Ба-
каляр-Ногаль Анастасія

О

Огризло 110
Ожанська-Кубаш Катруся 91

«Оксана», див. Бондаренко
Марія
Олексіюк Оля «Магістер» 52,
53, 54, 55, 68, 146, 147
Олійник Наталія 96
«Оля», санітарка 318, 319
«Оля», див. Бабяк Параскевія
«Оля», див. Марчук Галя
Ольга 103
Ольха Софія (Соня) «Зонька»
25, 85, 294, 296, 297, 298, 316
Ольха-Тарабан Софія, див.
Ольха Соня
Ольшина 71
Онзльов, див. Онишкевич Сте-
фан
Онишкевич-Кузів Люба 264
Онишкевич Мирослав «Орест»
64, 74, 89, 90, 264, 272, 356
Онишкевич Ольга 74, 87-91
Онишкевич Стефа 64, 88
Онишкевич Стефан 64, 87, 88,
89, 90
«Орел» 9
«Орел», див. Станько Петро
«Орест», див. Онишкевич Ми-
рослав
«Орися», див. Довган Марія
«Орко», див. Фар'ян Фран-
цішек
«Орловська» 52
«Осетек» 36
Осінська Розалія, див. Хо-
дань-Осінська Розалія
«Офелія», див. Ханас Оля

П

Павлище Людмила, див. Кот
Люда
Панас 302
Паньків Юлія 393
Паньків Марія 6
«Параня», див. Ротко-Грицай
Параскевія

Пахолук Анастасія 324, 325
Пелльо Іван «Тарас» 239, 240
Пельц Андрій «Медвідь» 345
«Перян» 9
Петрига Богдан «Крук» 292,
299, 308, 312, 399
Петрига Катерина, див. Ко-
гут Катерина
Петрига Мирослав 299, 312
Петрига Ярослав 312
Петрик Іван «Грізний» 314
Петришин Домініка, див.
Кравчик - Петришин - Це-
сельська Домініка
Петлюра Семен 105
Пец Ольга Наталя, див. Ва-
щишин-Пец Ольга Наталя
Печонка-Кривонос Пазя 91
П'ех Леся, див. Новосад Ле-
ся
Пилип-Стемпковська Катру-
ся 93
Пилипівська Нуся 193
Пирчак-Вусик Марта 92
Пискел Катруся «Мавка» 13,
21
Плахта, поручник АК 235
Пліхота Марія 73
Покришак Осип «Босий» 337
Попадюк Рудольф «Воло-
дар» 198, 199, 200, 205, 209,
225, 226, 227
Попелюх Катерина 23
Потічна Олександра 247
Потічний Петро 232
Потічний Петро «Воробчик»
251, 314
Придаткевич Олександр 187
Присьляк 330
Притула Параскевія 262, 320
Притула Софія 318, 319, 320
«Прірва» 59
Прокопенко Микола 9, 106,
107

Путко Ірина Рузя, див. Баран-
-Путко-Васильківська Іри-
на Рузя
Пуцало Ольга, див. Шимків-
-Пуцало Ольга
«Пчілка», див. Дейнека-
-Мельничук-Біда Ірина
«Пчілка», див. Ротко-Грицай
Параскевія
Пшепюрська Іванна-Марія,
див. Пшепюрська-Мащак
Іванна-Марія «Ластівка»
Пшепюрська Ірина 349, 401
Пшепюрська-Мащак Іванна-
-Марія «Ластівка» 346, 347,
348, 349, 359, 370, 385, 387,
389, 396, 401
Пшепюрський Всеволод
«Ікар» 346, 348, 356, 359,
363, 370
Пшепюрський Юрко 346, 348
Пшепюрський Миросьо 346,
348, 350
Пшепюрський Осип 349, 401

Р

Ралик Григорій 187, 191
«Рента», див. Борівець Ірина
Ринковська-Остапюк Марія
93, 148
«Рись», див. Адамчук Степан
«Різун» 238
Ріпецька Марія, див. Бонда-
ренко Марія
Ріпецький, отець 276
Ріпецький Модест 298
Ровеньчук Марія «Ірина» 289,
290, 291, 293, 294, 295-299,
313, 315, 316
«Рожа», див. Вітко Марійка
«Рома», див. Карванська-
-Байляк Анна
Романик-Ткачик Розалія 252
Романьо Григорій 285

- Ротко Антоніна 329, 400
 Ротко Афтан 329, 400
 Ротко Олена 339
 Ротко-Грицай Параскевія
 «Пчілка», «Параня» 47, 49,
 63, 67, 68, 85, 179, 329, 330,
 331, 338, 339, 400
 Ротко-Слота Антоніна 331
 Ротко-Тиханич Параска 331
 Ротко Параскевія, див. Ротко-
 -Грицай Параскевія «Пчіл-
 ка», «Параня»
 «Рубач», див. Гулькевич Во-
 лодимир
 Ружанський 356
 Рузя, див. Скурка Рузя
 «Русалка», див. Гудзьо-Ку-
 ницька-Боднар Стефанія
- С**
- Савчин Меля 93, 119, 124, 130,
 143, 144
 Садловська 43
 Садовий Стефан 72
 Салапата-Лядахівська Степа-
 нія 92
 Саломон Василина, див.
 Шкільник-Саломон Васи-
 лина
 Салюк Юлія, див. Салюк-
 -Фар'ян Юлія Уляна
 Салюк-Фар'ян Юлія Уляна
 72, 272
 Саманєвіч 355, 356
 «Самчук», див. Кархут Іван
 Санайко-Борівець Марія 266
 Саноцький Осип «Євген» 248
 Сапіга, князь 97, 102, 103, 105,
 108
 Сарафаннікова Іда 367, 368,
 373, 378, 379
 Сахарчук Михайло 284
 Сверчевський 24, 337
 «Свист», див. Бабюк Теодор
 Свистун, лікар 149, 150, 151,
 152, 173
 Свідерський 45
 «Світлана», див. Кухарук-
 -Данелюк Марія
 Святило Анна, див. Барна-
 -Святило Анна
 «Семко», див. Адамчук Сте-
 пан
 Серєда, отець 187
 Серкізовський 356
 Сиглова Марійка 195, 196,
 197, 198, 199, 226
 «Симко», див. Левчишин Ми-
 хайло
 Синиця Параскевія 278
 Синиця Степан 285
 Синко Володимир 71
 Синюк Іван 284
 Синюк Павло 285
 Синюк Семен 276, 286
 «Сич», див. Чобіт-Сивак Ма-
 рійка
 Сікорський 45
 «Сірий» 15
 Скаб Ієня «Феська» 13, 16, 91,
 119, 120, 124, 129, 138, 143,
 144, 293
 «Скала», див. Гук Богдан
 «Скала», див. Лико Іван
 Скібіцька Юльця 13, 16, 17
 Скірка Анна (Нуся) «Дора»
 274
 Скірка Ганя 91
 Скірка-Зельонка Анна «Чор-
 на» 260
 Скочилиас Теодор 285
 Скрекля Катерина, див. Скре-
 кля-Зубенко Катерина
 Скрекля-Зубенко Катерина
 «Катя», «Катруся» 74, 91,
 252, 338
 Скурка Рузя 66, 91
 Скішинський 231

Сліпий 239
Слота Антоніна, див. Ротко-
-Слота Антоніна
Слота Петро 331
«Смирний» 254, 331
Смук Микола «Камінь» 304,
306, 307
Сокіл Васил 284
Сокіл Григорій 284
«Сокіл» 331
Соколенко Микола 191
Соломка Юлія 93
Солтис Анна, див. Череш-
ньовська-Солтис Анна
«Соня», див. Шкирпан Марія
Сорока Григорій 285
Сорокати́й Іван 98
Софія з Переходова 284
Соха Данута 356
Сохань Микола 349
Ставіска Рузя 151, 152
Сталін 101, 137, 172
«Сталь» 119, 121, 123, 124
Станько Петро «Орел» 23
Стасік-Юрас Катерина «Ка-
лина» 268
Стасяк 202
Стах Адріана 86, 397
Стах Іван (Івась) 84, 85, 86, 89,
397
Стах Леся 85, 86, 397
Стахевич Іван 96
Стахів Теофіля, див. Бзова-
-Федорів-Стахів Теофіля
«Стефа», див. Гонтарська-
-Макейчук Зенобія
Стефан, святий 11
Стефанія, медсестра 172
Стех Стефанія, див. Каламай-
-Стех Стефанія
Стисло Дмитро «Інгул» 39, 42
Стисло Ірина 39, 41, 42, 43, 52,
53, 89, 179, 338
Стисло Ліда 42

Стисло-Костів Ірина, див.
Стисло Ірина
«Столяр» 238
Столярчик Григорій
Струтинський 350
«Сук» 9
Суниця Іван 285
Суйковська 149, 151
Сухорончак Євгенія, див. Вах-
нянин-Сухорончак Євгенія
Сухорончак-Мороз Євгенія
«Липа» 91, 148, 153
Сушик Данило «Хитрий» 285
«Сян» 240

Т

«Таня» 198
«Таня», див. Вітяк Меля
Тарабай Анна 330
Тарабан Микола «Туча» 25,
294, 296
Тарабан Софія «Зонька», див.
Ольха Соня «Зонька»
«Тарас», див. Пелльо Іван
Тарас Андрій 285
Тарасюк Іван, вчитель 187
Тарасюк Іван «Гротька» 278
Тарасюк Максим 284
Тарасюк Михайло 284
Тарась Клим 285
Твердохліб-Богачевська-Бли-
знок Любомира Марта,
див. Богачевська Любоми-
ра
Теобальд 124
Теребенець 301
Теребенець Марія, див. Гаме-
ля-Теребенець Марія
Терех Марія 183
Терех Марійка (дочка) 183
Тесля Марія «Мотря» 41, 42,
66, 91, 252
Тесля-Павлик Марія, див. Те-
сля Марія «Мотря»

- «Тетяна» 16
«Тетяна», див. Туркевич Стефа
«Тетяна», див. Шимків-Пущало Ольга
Тимець Іван 198, 199, 227
Тилецький Іван 276, 277
Тимочко Ірина «Христя» 39, 47, 64, 65, 85, 312
Тимочко Ярослав 320
Тимочко-Каміньська Ірина, див. Тимочко Ірина
Тиханич Дмитро «Вуйко» 331
Тиханич Параска, див. Ротко-Тиханич Параска
Ткачик Марія, див. Якубовська-Ткачик Марія
Трейман Катя 346
Тріска Ірина 348
«Тріска», див. Вергун Гриць
«Тротька», див. Тарасюк Іван
Троян Володимир «Горох» 240
Трояновська 73
Трудзя 155
Трусівна Оля 96
Туркевич Стефа «Тетяна» 226, 227
Турко Марія, див. Косьор-Турко Марія
Турчин Наталія 248
«Туча», див. Тарабан Микола
Тхір Марія 47, 337, 338
Тхір Стефа, див. Метик-Тхір Стефанія
- У**
Українка Леся 8
Ушківський Іванко «Марченко» 14, 23
- Ф**
Фай Марійка 11, 12, 13
Фай Стефа 11, 12, 13
Фартушок Марія, див. Богоніс-Фартушок-Шмілик Марія
Фар'ян Юлія Уляна, див. Салюк-Фар'ян Юлія Уляна
Фар'ян Францішек «Орко» 272
Федак Григорій 238
Федак Іван 251
Федак Йосиф 247
Федак Катерина 238, 245
Федак Маруся 236
Федак Софія «Ліда» 236, 238, 239, 240, 241, 245, 251 236, 238, 245, 251
Федорів Петро «Дальнич» 272, 356
Федорів Теофіля, див. Бзова-Федорів-Стахів Теофіля
«Феська», див. Скаб Євгенія
Філь Андрій-Володимир 220, 221, 222, 223
Філь Володимир 218, 219, 220, 221, 222, 398
Філь Галя 220, 222, 223, 224
Філь Іван 222, 223
Фліс Кася 204, 207
Франко Іван 8
Фуга Марія, див. Гриндьо-Фуга Марія
Фуртек 102
Фута Лев «Лагідний»
Феля 174
- Х**
Хавець Андрій 285
Ханас Оля «Офелія» 91, 243, 244
Хархаліс Домця 260
Хвелатюк Марія «Мартин» 52, 54, 55, 56
«Хитрий», див. Сушик Данило
Хованська Яся 147, 153, 154,

155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 165, 166, 173, 177
Хованський Станіслав 156,
157, 159, 160
Хованський 156
Ходай Тося 43
Ходань-Осінська Розалія
«Зоня» 268
Ходань-Сопель Марія 93
«Христя», див. Кордіяк-Дов-
гун Дарія
«Христя», див. Тимочко Іри-
на
Хрущак Михайло 285

Ц

Цап'як Марія 43, 44
Цесельська Домініка, див.
Кравчик-Петришин-Цесель-
ська Домініка
Цпін Стефанія 90, 330, 333,
337, 338
Цпін 90
Цьок Марія «Мирослава»
254, 331, 332
Цьок Мілько 329
Цьок-Опар Марія, див. Цьок
Марія

Ч

«Чад» 225
«Чайка» 238
«Чайка», див. Дмитришин-
Корінь Катерина
«Чайка», див. Лемеха
Чайківська Юльця 13, 20
Чалий 110, 112
Чарнецька Яніна 39, 40
Чарський «Беркут» 298
Чая 145
Червінська Оля «Калина»,
див. Коштовська-Червін-
ська Ольга
Червінський Нестор 251, 399

Черепаняк Катерина 73
Черешньовська Анна 345
Черешньовська-Солтис Анна
258
Чесного Хреста 347
Чех-Байко Софія «Зеня» 65,
93, 254
Чобіт-Сивак Марійка «Сич»
47, 48, 49, 68, 110, 147
Чобіт-Сивак Оля 47, 48
Чорна Христина, див. Ва-
щишин-Чорна Христина
«Чорна», див. Крамар Ольга
«Чорна», див. Новосад-П'єх-
Леся
«Чорна», див. Скірка-Зельон-
ка Анна
«Чорноморець», див. Кунець-
Іван
«Чорнота» 22, 29
«Чорнота», див. Грицай Яро-
слав
«Чубчик» 17, 123
«Чумак» 17

Ш

Шаварський Олександр 276
Шастало Зеновій 285
Шафруба Гонората 249
Шваківна Анна 330
Швед Юльця 76
Шевченко Тарас 8, 225, 231,
362
Шевчик-Вальницька Євстахія
262
Щевчук Стася 93
Шелемей Павло 285
Шелемс Григорій 279
Шептицький Андрей 186
Шимановський 356
Шиманська 162
Шимків Оля «Ксьондз» 52
Шимків-Пуццало Ольга «Те-
тяна», «Липа», «Ліда», 258

Шкирпан Марія «Соня» 330,
332
Шкільник-Саломон Василина
274
Шмілик Марія, див. Богоніс-
Фартушок-Шмілик Марія
Шнайда Марія, див. Крут-
-Шнайда Марія
Шпак Юлія 71, 72
Шпак Іван 233
Штикола Іван «Аркуш» 286
«Шугай» 344
«Шум» 23, 228
Шумада Іванка 74
Шупер Захарко 101, 110
Шустакевич-Лазар Катерина
264

Ю

Юзв'як 149, 150, 151, 152, 173
Юльця, див. Швед Юльця
Юр, святий 186
Юрас Катерина, див. Стасік-
-Юрас Катерина
Юрій, святий 233

Юрейко 115, 118
Юрейко Стефа 115, 117
Юринець Параскевія 73
«Юрченко» 270
Юстина 295

Я

«Ягода», сот. 285
Ядвіга 174
Якубовська-Ткачик Марія 256
«Ялівець», див. Ялоха Іван
«Яловець» 210
Ялоха Іван «Ялівець» 24
«Яр», сот. 240
«Яр», див. Косьцюречко Ва-
силь
«Ярослава», див. Вовк Ірина
Ярмола Григорій 400
Ярмола Юлія 400
Ярмола-Влашинович Текля
317, 318, 320, 327, 400
Ярмошук Віра 52
«Ясень», див. Мельничук
Володимир
Яцейко Стефан 285

Географічний показник

А

Австралія 238, 299
Алдан 367, 373
Америка 16, 86, 89, 127, 247,
250, 251, 299, 313, 315, 397,
399
Американська зона 331-332
Амур 371
Англія 83, 84, 86, 128, 143, 160,
299, 395, 397, 401

Б

Байкал 371
Балтійське море 126, 174
Бані Мазурські 262
Бартківка 232, 233
Бахір 232
Бахірець 232
Белз 277, 278, 348, 399
Бережани 225, 226
Береза Картузька 8, 185
Березів 237
Березівський повіт 249, 399
Берестя 254
Берлін 291
Бессарабія 15, 292
Бидгощ 153, 156, 158, 163,
165-166, 173, 174, 176, 178
Бібрка 330
Біла Церква 225
Білий Бір 223
Білорусь 345
Біло-Підляський повіт 262
Борівниця 239

Бортне 270
Бранєво 320, 400
Браневський повіт 256
Брест-Литовський 363, 364
Бригідки 8
Броди 359
Бронішув 339
Брусно 185
Буг 186, 247
Будзінь 260
Буковець 345
Буковина 181
Бутугичаг 388, 392, 401
Бухта Ваніно 371

В

Вакханка 254, 389
Валбжих 293, 299
Великі Очі 272
Великобританія 395
Венгожівщина 272
Ванів 286
Ваніно, бухта 371
Ванькова 252
Варшава 29, 83, 133, 137, 151,
152, 204, 213, 254, 258, 260,
264, 272, 274, 309, 316, 354,
358, 397, 398, 401
Василів Великий 286
Великі Очі 262, 302
Вербиця 114, 274, 319, 256,
262, 322, 400
Верхньоуральськ 258
«Верховина» 400
Верхрата 47, 93

Винники 103
Вілька Велика 13, 21
Вілька Запалівська 270
Вільно 174
Вільхова 304
Вінніпег 223
Вісла, річка 145, 357
«Вісла» 24, 226, 238, 248, 292,
303, 332, 398, 399, 400, 401
Войткова 268
Волга 369
Волинь 188, 189, 277
Володава 186, 187, 188, 190,
205
Воломін 264
Воля, колонія 23
Воля Володська 239, 240, 241
Воркута 252
Ворохта 277
Вроцлав 119, 124, 126, 142,
157, 161, 250, 256, 262, 264,
294, 302, 303-304, 305, 307,
308, 311, 312, 398
Вроцлавське воєвідство 292,
361
Врублі 262

Г

Галичина 372, 382
«Галичина» 84, 397
Гарта 232
Гданськ 126, 174, 222, 395
Гданськ-Вжешч 174
Гдиня 126
Генеральне Губернаторство
351
Гільче 264, 281
Гладишів 266, 330
Голгофа 50
Гораць 119, 182, 192, 193,
194, 202, 210, 219, 220, 226,
227, 398
Горай, ліс 7, 9

Гори, ліс 280
Горинець 260
Горлиці 254, 333, 337, 400
Горлицький повіт 254, 266,
330, 400
Горличчина 330
Городенківський повіт 254
Грубешів 73, 278, 282, 350
Грубешівський повіт 258, 264,
270
Грубешівщина 58, 59, 254,
348
Грушівка 240
Гузелі 343
Гурово-Ілавецький повіт 345
Гута 244, 245, 248

Г

Гдешин 58
Германія 104
Гіжицько 226
Глогів 333
Гожів Великопольський 176
Гродзіск 268
Грудзьондз 58, 63, 146, 149,
168, 172, 173, 175, 177, 212,
222, 252, 254, 256, 258, 264,
266, 268, 270, 274, 328, 338,
397, 398, 400, 401

Д

Дахнів 22, 71, 217
Делягова 231
Диків 17, 23, 80, 121
Диків Новий 7, 8, 9
Диків Старий 7, 8, 9
Диківський куш 9, 14
Динів 231, 232, 233, 235, 236,
237
Длуголенка 247
Длугополе 254
Дніпро 225
Доброміль 232

Добромильський повіт 252,
256

Дошниця 330
Дрогобич 264, 274
Дубно 254

Е

Ельблонг 215, 223, 301

Є

Єзьорани 272
Єлень Гора 124, 293
Єльонкі 214, 216, 217, 398

Ж

Жабінка 272
Жапалів 106, 139
Жари, прис. 118
Жерниця Вижня 345, 401
Жерниця Нижня 342
Жовтниця 79, 80, 82
Жогатин 252, 266
Жуків 183, 186, 197, 199, 219
Журавці 114

З

Завада 189
Загір'я 264
Загути 238
Загутинь 254, 270
Задовга 286
Заліська Воля 266, 268, 292
Замок (ряшівський) 46, 47, 48,
50, 208, 210, 211
Замостя 189
Захід 27, 52, 79, 93, 290, 292,
293, 295, 296
Західна Україна 84
Західні землі 24, 286
Зборів 350, 351
Здвижень 264
Зелена Гора 332, 339, 400
Зеленогірщина 332

Зембовіце 299
Золочів 101, 260

І

Іновроцлав 208, 211, 212, 226,
252, 254, 256, 262, 264, 266,
268, 270, 274, 326, 398, 400
Інта 274
Іркутськ 371
Італія 84, 224, 225,

К

Казахстан 256
Каліфорнія 250
Кам'янка Струмилова 112
Канада 43, 48, 49, 76, 127, 179,
198, 208, 223, 224, 225, 251,
254, 266, 299, 315, 339, 398,
401
Канів 225
Карів 268
Кармен, лагерь 389
Карчевіска 264
Катовиці 119, 121, 123, 124,
125, 129, 131, 137, 142, 398
Качори 198
Кентшин 353, 395
Кентшинський повіт 401
Київ 225, 252, 258, 359, 364,
370, 401
Клодзький повіт 254
Кобильниця Волоська 272
Кожухів 332, 339, 400
Колима 260, 367, 371, 378
Колима, річка 394
Колимські табори 401
Колобжезький повіт 266
Комарів 118
Комі АРСР 274
Комсомольськ 371
Корениця 288, 289, 290
Корещок 260
Корні 325, 260, 268, 272

- Коровиця Лісова 115, 117, 118
Коровники 274
Косів 160
Косцятин 174
Котів 237
Кошалін 249, 250, 401
Кошалінщина 266
Кошикова, вулиця 29, 124, 126, 133
Краків 24, 25, 26, 28, 32, 52, 53, 93, 252, 254, 256, 260, 262, 266, 268, 270, 272, 274, 324, 325, 326, 348, 363, 397, 400
Краківська брама 190
Крампна 330
Красна Пресня 366
Краснолонка 345
Крилів 348
Криниця 226, 332, 339
Крупець 401
Крути 287
Кузьміна 239
Куйбишев 367, 368, 369
- Л**
Лази 258, 264, 288
Ламанш канал 304
Ланцут 260
Лебеді 13, 23
Лемківщина 71, 151, 226, 254, 264, 270, 332, 400
Лещків 258, 281
Литва 172
Лігниця 264, 301, 358, 361, 362
Лідзбарк Вармінський 222
Лісів 245, 246, 247, 249
Ліски 285
Лісоцький ліс 286
Ліський повіт 252, 254, 258, 264, 270, 401
Лісько 343, 344
Лондон 395, 396, 401
- Лосє 264, 330
Любачів 12, 13, 14, 20, 47, 72, 110, 111, 112, 113, 116, 118, 188, 195, 196, 197, 200, 225, 227, 228, 258, 262
Любачівка, річка 7
Любачівський повіт 182, 254, 260, 266, 272, 274, 397, 398, 401
Любачівщина 7, 72, 92, 95, 115, 397
Люблинець 14, 123, 223
Люблинець Новий 118, 194, 266
Люблинець Старий 194
Люблін 189, 190, 256, 258, 262, 278, 285, 321, 347, 400
Люблінщина 290
Лубна 249
Лудзь 123
Лукшты 220, 221, 222
Луцьк 366
Ляхава 240
Ляцьк 252
Ляшки 290
Львів 8, 101, 103, 131, 185, 186, 187, 189, 226, 232, 245, 251, 256, 260, 270, 272, 274, 346, 347, 393
Львівщина 254, 260
Льондек-Здруй 295, 297, 299
- М**
Магадан 252, 254, 376, 378, 382, 384, 385, 386, 387, 390, 393, 401
Магура Маластівська 330
Маковиська 28, 79, 119, 274, 304
Маластів 330, 331, 400
Малковичі 245
Мальборк 215
Манчестер 90
Мацина 330

Медика 226
Милків 7, 9, 10, 13, 14, 15, 17,
20, 21, 118
Миців 258, 270
Мірославець 270
Мюнхен 119, 120, 121
Мокотів 29, 135, 137, 148, 354,
356, 358
Молодич 16, 17, 23, 91, 252,
295

Монреаль 258
Монтелюпіх 324
Мордовська АРСР 258
Москва 258, 274, 364, 366
Мостиська 304
Мриглоди 274, 317
Муніна 292
Мутвиці 237, 238
Мякіш Старий 290

Н

Нижанківський район 84
Нижанковичі 84, 227
Німеччина 191, 201, 233, 234,
248, 249, 276, 290, 292, 293,
295, 297, 298
Нове Село 112, 113, 114, 185,
226, 227
Новини Янівські 272
Новоґард 266
Новосибірськ 370
Новосілки Кардинальські 256
Нью-Йорк 313, 314

О

Обрати 266
Одра 295
Олешичі 7, 8, 9, 10, 12, 13, 17,
18, 21, 23, 75, 95, 96, 97,
99, 101, 113, 116, 139, 274,
398
Олешицький куш 9
Ольштин 214, 252, 321, 353,
360, 370, 400, 401

Ольштинське воєвідство 400
Ольштинщина 223, 246, 258,
272, 395
Орел 364
Орнета 320
Осьвенцім 233, 264, 270
Осоля 300, 304
Охотське Море 371

П

Павлокома 231, 232, 233, 234,
235, 238, 240, 243, 247, 251,
399
Пантна 254, 329, 330, 331, 400
Пасленк 211, 214, 215, 216,
221, 246, 247, 248, 303, 398,
399
Пацьковичі 84
Переводів 276, 277, 279, 281,
284, 285, 286, 399
Переводівський ліс 286
Перегримка 254
Перемиський повіт 256, 266,
274
Перемішлянський повіт 260
Перемішль 42, 91, 119, 223,
224, 232, 252, 256, 264, 268,
274, 286, 338, 339, 357, 398
Переміщина 245, 252, 258,
268, 345
Перерва 7
Пенєнжно 266
Печарки 226
Північ 378
Піддубці 262
Підляшшя 51
Пйотровець 320
Плазів 194, 199
Плоцьк 311
Подебради 348
Поділля 345
Позездже 226
Познань 174, 283
Поляни 332

- Польща 51, 63, 66, 74, 104, 128, 143, 190, 193, 197, 201, 205, 210, 212, 234, 237, 238, 250, 251, 258, 274, 276, 303, 347, 359, 361, 366, 370, 395, 399, 400, 401
- Помор'я 24, 25
- Пораж 342, 343
- Постолів 252
- Поточиська 254
- Потьма 258
- Прага 357, 358
- Прісся 254
- Пруссія 54
- Пшеворськ 270
- П'яткова 238
- Р**
- Рава-Руська 101, 114, 188, 317
- Рава-Руський повіт 264, 268
- Равіч 304
- Равщина 23
- Радава 287, 399
- Радимно 291
- Радянський Союз 185, 193, 260, 270, 362
- Раковецька вулиця 29
- Регенсбург 297, 298
- Рим 225
- Рихліки 217
- Ришкова Воля 258
- Ріпки 331
- Ріплин 286
- Річиця 92, 114
- Родатичі 226
- Рокосів 249
- Росія 386
- Рочестер 250, 251, 314, 316, 399
- Ружан 256
- Русінув 266
- Руська, вулиця 185
- Рябе 274
- Ряшів 30, 37, 40, 46, 48, 49, 50, 60, 77, 80, 200, 201, 208, 245, 252, 254, 256, 258, 262, 264, 266, 270, 337, 338, 339, 344, 397, 398, 400, 401
- Ряшівщина 231
- С**
- Самара 369
- Свідніца 299
- Свіржова 330, 331
- Святоюрська гора 186
- Себечів 260
- Селиська 270
- Сибір 126, 171, 172, 264, 270, 274, 294, 295, 339, 360, 370, 401
- Синява 7, 121
- Сиракуз 314
- Сілезія 124, 125, див. Шльонськ
- Сільниця 231, 232
- Сквезина 332
- Слобіти 221, 222, 223,
- Смереківець 330
- Собятин 292, 299
- Сокаль 347, 348
- Сокальський повіт 258, 260, 285, 286, 399
- Сокальщина 346
- Сроково 353, 395, 401
- СРСР 227, 254
- Станиславівщина 254
- Стара Бірча 239
- Старе Село 21
- Стежниця 258, 345
- Студенне 254
- Стуйкув 295
- Судова Вишня 251
- Сурмачівка 14
- Сурухів 293
- Суснівець 360
- Сусуман 254
- Сушно 191

Схід 135, 289
США 234, 250, 251, 272, 285,
315, 397, 399
Сян 7, 91, 231, 232, 233
Сянік 245, 254, 264, 268, 343,
344
Сяніцький повіт 254, 266
Сяніччина 270

Т

Талон 401
Татін 256
Тарнів 50, 51, 58, 100, 252, 254,
256, 258, 262, 270, 274, 338,
397, 401
Тексас 316
Тенетиська 114
Теплиці 33
Тернопіль 221
Тернопільщина 225, 351
Томашів 317, 320, 400
Томашів Болеславецький 256
Томашівський повіт 256, 260,
262, 268, 270, 272, 274, 400
Томкова 299
Торонто 180, 315, 316, 401
Транспортне 254
Трушевичі 256
Туринаське 266
Тшебніца 125, 126, 300, 305

У

Угнів 264, 272, 317, 326
Україна 13, 15, 16, 20, 21, 23,
24, 54, 73, 77, 87, 93, 111,
112, 114, 115, 128, 133, 181,
185, 193, 195, 201, 205, 220,
224, 225, 226, 227, 251, 252,
256, 274, 278, 285, 287, 288,
289, 316, 345, 351, 365, 366,
386, 387
Улюч 238, 239
УРСР 20, 23, 233, 244

Устрики Долішні 274
Ушківці 7, 8, 9, 11, 50, 397

Ф

Філадельфія 313
Фордон 13, 21, 63, 65, 66, 70,
72, 73, 74, 77, 89, 94, 143, 145,
153, 154, 158, 211, 252, 254,
255, 258, 260, 262, 264, 266,
270, 272, 274, 328, 339, 397,
398, 400, 401
Франція 248, 293, 313, 351
Футори 8, 9, 70, 72, 101

Х

Хабаровськ 371
Харків 364
Хеніканджа 346, 382, 383, 392,
401
Хідновичі 256
Хожув 124, 125
Холм 187, 188, 189, 190, 191,
348
Холмщина 51, 277
Хоробрів 346, 347, 349, 351,
360
Храпличі 256
Хрещата 274

Ц

Цешин 100, 126, 131, 398

Ч

Чарне 71, 80, 81, 397
Чашин 270
Ченстохова 126
Червона Воля 204
Черемош 181
Черешні 113
Чертіжне 330
Черче 268
Чесанів 113, 184, 187, 195, 199,
200, 226

Чехословаччина 252
Чикаго 65, 85, 86, 87, 310,
397
Чіта 371
Члухів 252
Члухівський повіт 71, 397

Ш

Шкло 292
Шльонськ 82, 249, 398
Шопеніце 119
Штум 249

Щ

Щепанків 399
Щепановіце 296
Щецін 28, 248, 397
Щецінек 26, 83, 223
Щецінщина 270
Щутків 118

Я

Явірник 237, 244
Явожно 54, 73, 93, 226, 252,
254, 256, 258, 260, 262, 264,
266, 268, 270, 272, 274, 285,
294, 321, 324-326, 328, 400
Явор 292, 299, 300
Яворів 260
Якубівка 191
Якутія 367
Ярослав 54, 121, 287, 289, 292
Ярославський повіт 252, 258,
260, 262, 264, 266, 268, 270,
399
Ярославщина 7, 21, 115, 121,
204, 272, 274, 287, 288, 290,
292, 293, 296, 302, 304, 399
Ястшембе-Здруй 100, 124, 125
Ясенів 239

3 видань Українського Архіву

Можна ще придбати:

І стверди діло рук наших. Знамениті спогади о. мітрата Степана Дзюбини про душпастирську працю серед вірних Греко-Католицької Церкви у Польщі в 1938-1994 рр. 536 стор., ціна 20 зл.

Повстанські могили. Пропам'ятна книга во-яків Української Повстанської Армії, що загинули на території Польщі у 1944-1946 рр., численні фотографії, документи. 408 стор., ціна 15 зл.

Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. Dokumenty. Tom I (1944-1945). Під ред. Є. Місила. 336 стор., ціна 20 зл.

Repatriacja czy deportacja. Dokumenty. Tom II (1946). 400 стор., ціна 25 зл.

Слава во вишніх Богу. Книжка о. Богдана Праха про історію ярославських церков та Чудотворної Ікони «Милосердія Двері». 160 стор., 7 зл.

Myłoserdia Dweri. Польськомовне видання книжки о. Б. Праха про історію ярославської Чудотворної Ікони «Милосердія Двері». Ціна 7 зл.

Українські говірки у Польщі. Знаменита монографія проф. Михайла Лесіва про українську джерельну мову Лемківщини, Бойківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя. 496 стор., ціна 30 зл.

Мій почитачу. Перше, зате у повному розгоні книжкове схоплення поезії Остапа Лапського, 224 стор., 15 зл.

Во ім'я Твоє. Розповідь про долю українських жінок, ув'язнених у катівнях УВ. Розповідь тим цікавіша, що пронизливо правдива, сперта на сюжет, який фактами – хрестами приреченості мережало життя. 440 стор., ціна 20 зл.

3 видань Українського Архіву

о. митрат Степан Дзюбина

І СТВЕРДИ ДІЛО РУК НАШИХ

Спогади і документи, укладені **отцем митратом Степаном Дзюбиною** – це книга, що писалася долею. Долею не лише однієї людини, одного душпастиря, але й Церкви, і тієї незнищенної духовної святині, яку творить і береже нація.

Поява цієї книги – подія на міру десятиліть. У нікого бо досі не було сили й відваги понести безвимірний тягар обов'язку описати страждальну дорогу Української Греко-Католицької Церкви в межах польської держави протягом останнього піввіку з ретроспективою у міжвоєнне двадцятиліття. Описати її, віднаходячи власні сліди на тисячних життєвих стежинах українського роду: батьків і дітей, людей простих й інтелігенції, душпастирів і пастви. І прикликати все це на папір, не забуваючи про тих, хто розумів тебе і про тих, хто нищив обрій твого храму.

Невгамовна спрага охопити все пережите і вписати його в контекст історії проривається крізь усі сторінки спогадів отця Степана Дзюбини. І автор свідомий: погасити цю спрагу – немислимо. Тому й наполегливо кличе він йти також до джерела збережених ним документів (їх у книжці 172), і до непідмінимих збудників спомину – фотографій (їх тут 130). І просить ще: повернімося у пройдене нами, щоб наступним фактом, наступним спогадом писати далі історію нашої Церкви, нашу історію. Писати *правдиво і справедливо*, писати серцем, живою долею так, як учинив це почерком великої сили отець митрат Степан Дзюбина.

о. митрат Степан Дзюбина, «І стверди діло рук наших». Варшава 1995 р., 536 стор., ціна 20 зл.

3 видань Українського Архіву

Анна Карванська-Байляк «Рома»

ВО ІМ'Я ТВОЄ

«Чуєш, брате мій? Лунає ще, може насправді, може лиш у душах... Чуєш? Вони живі, вони гомонять, вони приходять – Батьківцино. Во ім'я Твоє ідуть – Україно». Хто йде? На сторінки книжки «**Во ім'я Твоє**» Анна Карванська-Байляк прикликає тих, хто клаптиком рідного неба дорожив більше ніж власною долею, хто у захист Господом даного українцям права на материзну, приносить своє серце, кому й окраєць вітчизни став скарбом гідним самоофіри. «Во ім'я Твоє» – це водночас інтимна розповідь про приреченість жіночої долі. Долі, детермінантом якої є всеохопна вірність: сім'ї, батьківській землі, Церкві, народові, Україні. Во ім'я цих наказів мережитья, йде все Аннине життя. Оця вірність лягає в основу її світобачення, є з нею в ранню пору у Буховичах на Мостищині і на організаційних стежках, в час діяння в Українському Червронному Хресті, коли як «Рома» організувала мережу УЧХ на Перемищині у Надрайоні «Холодний Яр», а опісля, в пору служби при сотнях УПА, коли довелось її зазнати радості та трагедії повстанського подружжя. З особливою силою променює оця вірність на тих сторінках книжки, де авторка день за днем, місяць за місяцем, рік за роком пише про українських жінок підданих карально-нищівній системі післявоєнної Польщі. Такої проймаючої і водночас панорамної розповіді про долю жінок у катівнях UB, в тюрмах Ряшева, Тарнова, Грудзьондза, Фордону ані мемуарна, ні теж художня література досі не знала. Однак не тільки в'язничні, але всі сторінки цієї книжки мають потужну притягальну силу. Мають просто силу правди, якій кориться кожен, хто вразливий серцем.

Анна Карванська-Байляк, «Во ім'я Твоє», Варшава 2000 р., 440 стор., ціна 20 зл.

3 видань Українського Архіву

Остап Лапський

МІЙ ПОЧИТАЧУ

Мій почитачу, а польською мовою *Mój czytelniku i wyznawco* – це глибокопоетична книжка Остапа Лапського, де він все особисте й громадянське з минулого та із сьогодення: підпорядковує боротьбі за зразкову Україну! Остап Лапський: український поет родом з Полісся. Мешканець Варшави. Народився 7 липня 1926 року неподалік Кобриня на Берестейщині в скасованому Радянською владою сільці: Гуцьках! Радо цю місцину він згадує: *А рід мені супровід, бо й понині з бабою Уляною блукаю по діда Івана дубині*. Завдяки насамперед батькам, Дарії і Василеві, вже хлопчиком потягнувся до неньки-України. У Польщі, куди емігрував, будучи національно вже сформованим, віддаючись незгасимій до батьківщини любові, закінчив саме україністику Варшавського університету (1955) і в цій науково-дидатктичній установі лишився навчати української словесности протягом 24 років. Крім того, свою долю, не лише щоденного заробітчанина, але й поета, отже творчої істоти, поєднав з ефірним словом Польського радіо, де й досі, з його Українською службою, плідно співробітничав. Плодом цього співробітництва є саме остання його поетична книжка *Мій почитачу*. Не цурався Остап Лапський співпраці з українським тижневиком *Наше слово*, що понад 40 років видається Варшавою, ані з іншими друкованими органами: колись УСКТ, тепер ОУП.

Остап Лапський, *Мій почитачу*, Варшава 2000 р.
Ціна за 224 сторінки поезії, насиченої рідним добром: лише 15 злотих!

До Приятелів Українського Архіву

Повідомляємо, що з огляду на проблему з постійним приміщенням, листи до Українського Архіву та Видавництва просимо слати на адресу:

UKAR

skr. poczt. 156

02-588 Warszawa 48

Тут також можна слати замовлення на книжки, які досі появилися у Видавництві Український Архів, а тираж яких ще не розійшовся. Замовлені книжки, без огляду на кількість примірників, посилаємо на території Польщі за кошт Видавництва.

Всі наші видання можна також придбати особисто або замовити і отримати за поштовою післяплатою у двох українських книгарнях:

Księgarnia „Slavica”
ul. Gagarina 15
00-753 Warszawa
tel. (0-22) 851-39-66

Księgarnia „Nestor”
ul. Kanonicza 15
31-002 Kraków
tel. (0-12) 421-92-94

Зміст

<i>Роман Галан Місце на присутність</i>	5
<i>Дар пам'яті За розповіддю Катерини Вітко-Стах «Зозулі»</i>	7
<i>Велика ласка За розповіддю Зенобії-Ксені Гонтарської-Макейчук «Стефи», «Калини»</i>	95
<i>Доленько моя... За розповіддю Єви Лашин-Філь «Лободи»</i>	182
<i>Дорогами життя За розповіддю Ольги Коштовської-Червінської «Калини»</i>	231
Воля за ґратами	252
<i>Коли ми були молоді За розповіддю Катерини Мазурок-Глух</i>	276
<i>«Грізна» За розповіддю Катерини Когут-Петриги-Лялюк «Наталки», «Грізної»</i>	287
<i>Літа молодії За розповіддю Теклі Ярмоли-Влашинович</i>	317
<i>У ніч Святого Миколая За розповіддю Параскевії Ротко-Грицай «Пчїлки», «Парані»</i>	329
<i>Кривда За розповіддю Олександри Білої-Карпи..</i>	340
<i>Назустріч долі За розповіддю Іванни-Марії Пше-турської-Мащак «Ластівки»</i>	346
Вони розповідають	397
Іменний показник	402
Географічний показник	419

Віра - надія - любов – це перший том спогадів жінок у серії Історико-документальної мемуаристики Українського архіву. Зібрала їх у співпраці з УА, по-редакторському оформила і до друку вибрала та підготувала пані Марія Паньків. В основі книжки – десять спогадів, десять життєвих стежин, що виведені з плетива страдницьких доріг, якими йшли сотні, тисячі українок. У їхніх серцях, розумах горіла віра у суть, яку Шевченко подав словами: **Постраждати за Україну – це щастя, це шлях до безсмертя.**